

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**HATIRATLAR BAĞLAMINDA
TÜRKİYE'DE DİN EĞİTİMİ TARİHİ
(1923-1982)**

**Hazırlayan
Merve GÜRCAN AKTAŞ**

**Danışman
Doç. Dr. Muhammed Esat ALTINTAŞ**

Yüksek Lisans Tezi

Ağustos 2022, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**HATIRATLAR BAĞLAMINDA
TÜRKİYE’DE DİN EĞİTİMİ TARİHİ
(1923-1982)
(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan
Merve GÜRCAN AKTAŞ**

**Danışman
Doç. Dr. Muhammed Esat ALTINTAŞ**

Ağustos 2022, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Merve GÜRCAN AKTAŞ

İmza

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

Program Adı : Yüksek Lisans

Tez Başlığı : Hatıratlar Bağlamında Türkiye’de Din Eğitimi Tarihi (1923-1982)

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 139 sayfalık kısmına ilişkin 02.09.2022 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: **% 24’** tür.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 02.09.2022

Danışman:

Doç. Dr. Muhammed Esat ALTINTAŞ

İmza

Öğrenci:

Merve GÜRCAN AKTAŞ

İmza

KILAVUZA UYGUNLUK

“Hatıratlar Bağlamında Türkiye’de Din Eğitimi Tarihi (1923-1982)” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Merve GÜRCAN AKTAŞ

Danışman

Doç. Dr. Muhammed Esat ALTINTAŞ

Din Eğitimi ABD Başkanı

Prof. Dr. Süleyman AKYÜREK

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Muhammed Esat ALTINTAŞ danışmanlığında **Merve GÜRCAN AKTAŞ** tarafından hazırlanan **“HATIRATLAR BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DE DİN EĞİTİMİ TARİHİ (1923-1982)”** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Felsefe ve Din Bilimleri** Anabilim Dalı’nda **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

...../...../.....

JÜRİ:

Danışman	:	İmza
Üye	:	İmza
Üye	:	İmza

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /..../..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /...../

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

ÖN SÖZ

Cumhuriyet tarihi boyunca ülkemiz din eğitimi uygulamaları açısından oldukça zengin bir deneyime sahiptir. Türkiye'nin sahip olduğu bu din eğitimi deneyiminin doğruya yakın bir şekilde anlaşılmasında resmî yazılar, arşiv kayıtları, belgeler ya da kitapların yanı sıra hatırat türünden metinler de önem arz etmektedir. Hatıratlar, resmî belgelere yansımayan, ihmal edilen ya da görmezden gelinen noktaları ortaya koyması açısından tamamlayıcı nitelikte kaynaklardır. Hayatın muhasebesi, değerlendirilmesi ya da savunulması amaçlarıyla yazılan hatıratlarda eğitime, öğretime, dönemin siyasi, sosyal yapısına, kişisel tecrübelerle ilişkin ilginç anlatılar bulunabilmektedir. Hatırat metinlerinden ülkemiz din eğitimi tarihinin (1923-1982) serencamını incelemek bu araştırmanın konusudur. İlk aşamalardan itibaren pek çok kişinin yardım ve desteği ile bu çalışma son halini almıştır.

Öncelikle tez çalışmasının konusunun belirlenmesinde beni teşvik ederek “Hatıratlar” üzerinde çalışma yapabilmemi sağlayan konunun seçiminden, çalışmanın sonuçlanmasına kadar her aşamada değerli bilgi ve deneyimleriyle yardımlarını esirgemeyen kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Muhammed Esat Altıntaş’a şükranlarımı sunarım. Çalışmamı benimle birlikte baştan sona okuma ve değerlendirme nezaketi gösteren, fikir, öneri ve eleştirilerinden istifade etmemi sağlayan arkadaşım Rumeysa Altındiş’e ve her fırsatta tezim hususunda beni yüreklendiren, yıllardır ilim yolunda beraber yürüdüğümüz arkadaşım Hatice Kübra Kirenci’ye müteşekkirim.

Son olarak çalışmalarım sırasında manevi desteğini eksik etmeyen ve hayatım boyunca her daim yanımda olan başımın tacı annem, kız kardeşim ve erkek kardeşime, küçüklüğümde bu yana ilim yolunda beni sürekli teşvik eden, akademik çalışmalar yapmam konusunda beni cesaretlendiren ve bana yol gösteren kıymetli babam Prof. Dr. Fuat Gürcan’a, çalışmam için bana gerekli ortamı hazırlayan ve beni sabırla destekleyen hayat arkadaşım sevgili eşime teşekkürü bir borç bilirim.

Merve Gürcan Aktaş

Kayseri, 2022

HATIRATLAR BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DE DİN EĞİTİMİ TARİHİ (1923-1982)

Merve GÜRCAN AKTAŞ

**Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2022
Danışman: Doç. Dr. Muhammed Esat ALTINTAŞ**

ÖZET

Bu çalışmada 1923 ile 1982 yılları arasında Türkiye’nin din eğitimi tarihi, seçilen hatıratlar bağlamında incelenmiştir. Cumhuriyet tarihi boyunca ülkemiz din eğitimi uygulamaları açısından oldukça zengin bir deneyime sahiptir. Türkiye’nin sahip olduğu bu din eğitimi deneyiminin anlaşılmasında resmî yazılar, arşiv kayıtları, belgeler ya da kitapların yanı sıra hatırat türünden metinler de önem arz etmektedir. Hatıratlar, resmî belgelere yansımayan, ihmal edilen ya da görmezden gelinen noktaları ortaya koyması açısından tamamlayıcı nitelikte kaynaklardır. Bu yönüyle hatıratlarda yer alan küçük ayrıntılar tarihin inşasında kullanılan yapı taşları gibidir.

Bu çalışmadaki amaç hatıratlar üzerinden söz konusu yıllarda Türkiye’deki din eğitimi uygulamalarını o döneme bir şekilde şahitlik etmiş insanların gözünden ortaya koymaktır. Kişilerin döneme dair tecrübelerini, düşündüklerini, hissettiklerini hatıratlar üzerinden ele almak dönemin perspektifini birinci elden yansıtması açısından faydalı olmuştur.

İki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde kuramsal çerçeve çizilerek hatıratın tanımı yapılmış ve hatırat türlerinin tarih araştırmalarındaki yeri incelenmiştir. Din eğitimi tarihi araştırmalarında hatıratların neden kullanılması gerektiği sorgulanmıştır. Bu çerçevede araştırmanın problem kısmı, amaç ve sınırlılıkları ele alınmıştır. Araştırmanın ikinci bölümü ise İmam Hatip Mektepleri, Din dersi, Kur’an Kursları, Yüksek Din Öğretimi Kurumları ve Diyanet İşleri Başkanlığı olmak üzere toplamda beş alt başlıkta incelenmiştir. Bu başlıklar araştırmanın alt problemlerini oluşturması bakımından önemlidir. Araştırmanın alt problemleri tematik başlıklar altında incelemeye tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Din Eğitimi, Din Eğitimi Tarihi, Hatırat, Biyografi.

THE HISTORY OF RELIGIOUS EDUCATION IN TURKEY IN THE CONTEXT OF MEMOIRS (1923-1982)

Merve GURCAN AKTAS

**Erciyes University, Graduate School of Social Sciences
Master Thesis, August 2022
Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Muhammed Esat ALTINTAS**

ABSTRACT

In this study, the history of religious education in Turkey between 1923 and 1982 was examined in the context of selected memoirs. Throughout the history of the Republic, our country has a rich experience in religious education practices. In addition to official writings, archive records, documents or books, texts such as memoirs are also important in understanding this religious education experience that Turkey has. Memoirs are complementary sources in terms of revealing the points that are not reflected in official documents, neglected or ignored. In this respect, the small details in the memoirs are like the building blocks used in the construction of history.

The aim of this study is to reveal the religious education practices in Turkey in the mentioned years by using the experiences of people who witnessed that period in some way. Dealing with the experiences, thoughts and feelings of the people about the period through memoirs has been beneficial in terms of reflecting the perspective of the period in the best way.

This thesis consist of two parts, in the first part of the study, the definition of memoirs was made by drawing a theoretical framework and the place of memoir types in historical research was examined. It has been questioned why memoirs should be used in research on the history of religious education. In this framework, the problem part, purpose and limitations of the research are discussed. The second part of the research has been examined under five sub-headings in total: Imam Khatip schools, religion courses, Qur'an courses, higher religious education institutions and the Presidency of Religious Affairs. These titles are important in terms of forming the sub-problems of the research which are examined under thematic headings.

Keywords: Education, Religious Education, History of Religious Education, Memoirs, Biography.

İÇİNDEKİLER

HATIRATLAR BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DE DİN EĞİTİMİ TARİHİ (1923-1982)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HATIRAT KİTAPLARI IŞIĞINDA ÖRGÜN DİN EĞİTİMİNİN SERENCAMI

1.1. Hatıratlar Gözüyle Din Dersinin Tarihsel Serencamı.....	12
1.1.1. 1923-1946 Yılları Arasında Din Dersi	12
1.1.2. 1946-1980 Yılları Arasında Din Dersi	19
1.1.3. 1980-1982 Yılları Arasında Din Dersi	28
1.2. Hatıratlar Gözüyle İmam Hatiplerin Tarihsel Serencamı.....	33
1.2.1. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Medreseler	33
1.2.2. 1923-1946 Yılları Arası İmam Hatip Okulları	36
1.2.3. 1946-1980 Yılları Arası İmam Hatip Okulları	42
1.2.3.1. İmam Hatip Kurslarının Açılması	42
1.2.3.2. İmam Hatip Okullarının Açılması	45
1.3. Hatıratlar Gözüyle Yüksek Din Öğretiminin Tarihsel Serencamı.....	63
1.3.1. 1923-1946 Yılları Arasında Yüksek Din Öğretimi	64
1.3.2. 1946- 1980 Yılları Arasında Yüksek Din Öğretimi	65
1.3.2.1. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Açılması.....	67
1.3.2.2. Yüksek İslam Enstitüsü’nün Açılması	72
1.3.3. 1980-1982 Yılları Arasında Yüksek Din Öğretimi	89

İKİNCİ BÖLÜM

HATIRAT KİTAPLARI IŞIĞINDA YAYGIN DİN EĞİTİMİNİN SERENCAMI

2.1. Hatıratlar Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Tarihsel Serencamı (1923-1982)	91
2.1.1. Diyanet İşleri Başkanlığının Kurulması	92
2.1.2. 1923-1950 Yılları Arasında Diyanet İşleri Başkanlığı	94
2.1.2.1. Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Tercüme Edilmesi	95
2.1.2.2. Hutbelerin Durumu	96
2.1.2.3. Türkçe Namaz Teşebbüsü	100
2.1.2.4. Türkçe Ezan	102
2.1.2.5. Dini Yayıncılık	105
2.1.2.6. Cami ve Mescitlerin Durumu	110
2.1.2.7. Din Görevlilerinin Durumu	113
2.1.3. 1950 Sonrası Diyanet İşleri Başkanlığı	115
2.1.3.1. Ezanın Arapça Olarak Okunması	118
2.1.3.2. Radyoda Dini Yayınların Başlaması	120
2.1.3.3. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Bütçe Meselesi	122
2.2. Hatıratlar Gözüyle Kur'an Kurslarının Serencamı (1923-1982)	126
2.2.1. 1924-1950 Yılları Arasında Kur'an Öğretimi, Kur'an Kurslarının Açılması ve Gelişmesi	126
2.2.2. 1950-1982 Yılları Arasında Kur'an Kursları	137
SONUÇ	144
KAYNAKÇA	151

SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Anabilim Dalı
Bkz.	: bakınız
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
ERÜ	: Erciyes Üniversitesi
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
vb.	: Ve Benzeri
YÖK	: Yükseköğretim Kurumu

GİRİŞ

Araştırmanın Problemi

Günümüz insanını önceki zamanların insanından ayıran en önemli özellik, tarihî deneyim farklılığıdır. İnsanoğlunun önceki nesillerin bıraktığı mirası devralması onların atalarına göre daha farklı donanıma sahip olmasına imkân sağlar. Bu sebeple, geçmiş daima insanın ilgi alanı içinde yer almıştır. İçinde bulunduğu zamanı iyi tanıyarak, geleceği doğru bir şekilde planlamak isteyen herkes, geçmişi kaynak olarak görmüş ve ondan yararlanmak istemiştir. Bu etkenlerin elde edilmesi ancak tarih disipliniyle mümkündür. Tarih ise “geçmişte olup bitenleri kaydetmeye, bunların neler olduğunu keşfetmeye, olaylar arasındaki ilişkileri öğrenmeye ve bugünü anlamlandırmaya çalışan bir disiplindir (Aydın, 1998, ss. 84-85). Nitekim eğitim tarihinin işlevini de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. “Eğitim Tarihi genel tarih araştırmaları içerisinde yer alan eğitimle ilgili bir tarih bilimidir” (Akyüz, 2010). Bugünün eğitim öğretimiyle ilgili sorunlarını çözebilmek için geçmişte yaşanan değişimleri görüp iyi analiz etmek önemlidir. Bu değişimlerin analiz edilmesiyle önceki dönemlerde yaşanan olaylar arasındaki ilişkiler tespit edilerek gelecekteki muhtemel problemlerin önüne geçmek hedeflenmektedir. Söz konusu amacın gerçekleşmesi, genel tarih araştırmalarının bir kolu biçiminde gelişen Eğitim Tarihi araştırmalarıyla mümkündür (Şimşek, 2009, s. 36).

Tarih araştırmalarında olduğu gibi Eğitim Tarihi araştırmaları da kaynaklara (kanıtlara) dayalı olarak yürütülür. Tarihsel kaynaklar, taşıdıkları önem derecesine göre sınıflandırıldığında birincil ve ikincil kaynaklar olmak üzere iki kategoride toplanır. Birincil kaynaklar, resmî belgeler ve arşiv kayıtlarını ifade eder. Bunlar aynı zamanda orijinal kaynaklardır. Birincil kaynakların dışında kalan tüm kaynaklar ise ikincil kaynaklar olarak nitelendirilir (Şimşek, 2009, ss. 48-49). Buna göre ikincil kaynaklar yazılı ve sözlü kaynaklar olarak ikiye ayrılır:

1- Sözlü kaynaklar: Hikâyeler, efsaneler, destanlar, şiirler, menkıbeler, fıkralar, mitler, atasözleri ve benzeridir.

2- Yazılı kaynaklar: Yazılı arşiv malzemeleri, şecereleler, takvimler yıllıklar ve vakayinameler, kitabe, abide ve lahitler, biyografiler (otobiyografi veya monografi), hatıratlar (anılar), ders kitapları, nasihatnameler, seyahatnameler, süreli yayınlar (gazete ve dergiler) ve benzerinden oluşmaktadır (Şimşek, 2009, s. 48).

Yukarıdaki tasnife göre yazılı kaynaklardan biri olan hatıratlar, olayların yaşayanlar tarafından ortaya konduğu ilk elden kaynaklardır. Bu çalışmanın ana kaynaklarını hatıratlar ve hatırat niteliğine yakın bir muhteva barındıran biyografik eserler oluşturmaktadır.

Hatırat, yazarın hayat tecrübelerini, şahit olduğu ya da işittiği olayları yazıya geçirmesiyle oluşan edebi bir türdür (Birinci, 2012, s. 611). Edebi bir tür olarak hatırat terimi yeni olmakla birlikte, siyasi özelliklere sahip bazı anı parçaları yazılı metinlerin en eski örnekleri arasında kendini göstermektedir (Karakoç, 2008, s. 375). Sezar'ın *Gallia Savaşı*, Bilge Kağan'ın *Göktürk Kitabeleri*, Babür Şah'ın *Babürname*'si gibi devlet ricalinin kaleme aldığı birçok metin hatıratlar içerisindeki ilk örnekler olarak sayılabilir (Birinci, 1998, s. 612).

Batı'da 16. yüzyılda özel bir tür haline gelen hatırat Doğu'da ise tarih, seyahatname, tezkire, menâkıbname gibi eserlerin içinde kendine yer edinmiştir. Osmanlı Devleti'nde hatıratlar 1870 yılından sonra çoğalmaya başlamıştır (Okay, 1997, s. 446). Örneğin, Muallim Naci'nin *Medrese Hatıraları* ve *Sünbüle* isimli eserleri gençlik anılarının kaleme alındığı türün ilk örneklerindendir. Ebüzziyâ Mehmed Tevfik'in *Yeni Osmanlılar Tarihi* isimli eseri Yeni Osmanlılar'ın karıştığı hadiselerin anlatıldığı siyasi bir hatıratdır. Bu türden eserlerin sayıları, II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra giderek artmıştır (Okay, 1997, s. 446). Bu dönemden sonra Kazım Karabekir'in, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, Şefik Okday'ın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e* Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun, *Vatan Yolunda* gibi eserler bu türe örnek olarak gösterilebilir. Kaleme alınan eserler arasında askeri, siyasi, fikri, edebi, sosyal pek çok konuları ihtiva edenler bulunmakla beraber eğitimle ilgili yazılan hatıratlar da mevcuttur. Hıfzırrahman Raşid Öymen'in *Mektepçiliğin Kabesinde İntibâat ve Tahassüsât*, Halide Nusret

Zorlutuna'nın *Benim Küçük Dostlarım*, M. Rauf İnan'ın *Bir Ömrün Öyküsü* gibi eserler bu türe örnek verilebilir (Okay, 1997, ss. 445-449).

Hatıratlar yazılmış olduğu dönemin sosyolojik, psikolojik, siyasi ve kültürel durumunu yansıtmaları bakımından adeta bir ayna görevi üstlenmektedir. Bu eserler sadece yazarını ilgilendiren metinler değil, aynı zamanda bir dönemin tutanakları ve tanıklığıdır (Çetin, 2012, s.64 ; akt: Özen, 2016, s. 17). Dolayısıyla söz konusu eserler, yazarının yanı sıra toplumun hafızasını da oluşturmaktadır. Bu bağlamda son dönem Osmanlı tarihi ve Cumhuriyet döneminde yaşanan siyasal, sosyal, ekonomik ve eğitime dair pek çok gelişmenin analiz edilmesinde hatıratların vereceği zengin malzeme önemli bir kaynak değerine sahiptir. Bu gözle bakıldığında içerdiği zengin malzeme bakımından hatıratlar Cündioğlu'na göre "kafileden ayrılp güzergâh dışındaki ara sokakları, arka sokakları merak edenler için bulunmaz bir nimettir." (Cündioğlu, 2008, s.14).

Hatıratlardaki en önemli husus yaşanan olaylara ait resmî belgelerin dışında kalan unutulmuş, göz ardı edilmiş ya da keşfedilmemiş ayrıntıları aktarmasıdır. Bu yönüyle hatıratlar, yakın tarih araştırmalarında arşiv, süreli yayın ve kitap gibi resmî belgelerde olmayan bilgileri içermesi ve belirli bir olay ya da döneme ait malumatların haricinde bilinmeyen ayrıntıları aktarması sebebiyle dördüncü bir kaynak niteliğindedir. Dolayısıyla bu türden metinler resmi vesikaların tamamlayıcısı konumundadırlar (Birinci, 1998, s. 618). Ali Birinci hatıratların tamamlayıcı görevini ve resmî belgelerin anlaşılmasındaki faydasını şöyle tasvir etmektedir: "Resmî belgeler devletin sesi, hatıratlar ise vatandaşın sesi olarak görüldüğünde tarihi gerçek bu ikili koronun sesinden meydana gelmektedir" (2012, s. 38). Buna göre resmî belgeler ile toplumun hafızası niteliğinde olan eserlerin karşılıklı okunması tarihi gerçekliğin ortaya çıkmasına katkı sağlamaktadır. Bu sebepten araştırmacılar hatıratları, yakın tarih araştırmalarında kullanılması gereken en önemli kaynaklardan biri olarak nitelendirmektedir (Birinci, 1998, s. 611).

Tarih araştırmacısının sadece resmi vesikaları ve arşiv belgelerini değil her türlü hususi vesikaları, seyahatnameleri, nasihatnâmeleri, mektupları, vakayinameleri, sicil kayıtlarını, sanat eserlerini ve hatıratları tetkik etmesi gerekmektedir (Köprülü, 1989, s. 7). Böylelikle araştırma yapılan döneme dair duygusal, düşünsel serüvenin anlaşılması kolaylaşacak ve geçmişin asıl ögesi olan insani boyut göz ardı edilmemiş olacaktır. Bu

nedenle de hatıratlar, resmî belgelerin soğuk ve yeknesak özelliğine karşı insani faktörleri içermesi bakımından sıcak ve canlı bir tarih vesikasıdır (Birinci, 1998, s. 618). Dolayısıyla bir Eğitim Tarihi araştırmasında hatıratların kullanılması, toplumun hafızasında var olan ancak resmi vesikalara yansımamış bilgileri ortaya çıkarmasının yanı sıra dönemin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel kodlarının anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır. Bu da eğitim tarihinin gerçekliğine nüfuz etmek açısından oldukça faydalı olacaktır (Demirtaş, 2017, s. 178).

Bu bağlamda hatıratlar eğitim tarihi araştırmalarının alt dalı olan din eğitimi tarihi araştırmalarında da önemli bir yere sahiptir. Hatıratların din eğitimi tarihine katkısının anlaşılması için meselenin temelini oluşturan din eğitimi politikalarının hatıratlar bağlamında ele alınması gerekmektedir. Nitekim çalışmanın konusu olan Türkiye’de din eğitiminin tarihi akışı incelendiğinde, Tanzimat dönemindeki kırılmayla birlikte medrese gibi geleneksel eğitim kurumlarına ilaveten mektep gibi modern kurumların ortaya çıkmasının bir bölünmüşlüğü meydana getirdiği görülecektir. Bu ikiliğin ortadan kalkması Cumhuriyet döneminde, eğitim alanında dönüm noktası olarak nitelendirilebilecek en önemli gelişme olan, 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabulüyle mümkün olmuştur. Öğretimde birliğin sağlanması, eğitimin temellerinin milli olması ve bilimsel temellere dayanması vb. amaçlarla oluşturulan Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabulü ülkedeki tüm öğretim kurumlarını Maarif Vekâleti’ne bağlamıştır (Öcal, 1998, s. 242).

İlk aşamada Tevhid-i Tedrisat’ın kabulüyle din eğitimi ve öğretimi faaliyetleri yasa kapsamında teminat altına alınmış gibi gözükse de esasında kanun zamanla amacından uzaklaşmış ve bu teminat negatif yönde gelişerek din eğitimi öğretimi uygulamalarını devlet eliyle sekteye uğratmıştır (Öcal, 2011). Kanun gereği açılan İmam Hatip Okulları’nın ve İlahiyat Fakültesi’nin kapatılması ayrıca tüm kademelerde okutulan din dersinin 1939 yılında örgün eğitimden tamamen kaldırılması ile din eğitimi genel eğitim öğretim sisteminin dışında bırakılmıştır. Bir süre bu şekilde devam ettikten sonra 1950’lere yaklaşıldığında ülkede yaşanan dini bilgi yetersizliğinin had safhaya ulaşmasıyla din eğitimi alanındaki boşluğun ve din eğitimine olan gerekliliğin farkına varılmış, dinin örgün eğitim sistemi içerisine yeniden dâhil edilmesi gündeme gelmiştir (Ayhan, 2014, ss. 125-127). Tüm bu gelişmeler yaşanırken din eğitiminin meşruiyeti

temel tartışma konusu olmuştur. Güncelliğini hala yitirmemiş olan bu tartışmalar 1923'te başlamış 1945 yılı itibariyle ise en hararetli dönemlerini yaşamıştır (Öcal, 1998, ss. 244-245). Her kesimden insanın gündeminde yer tutan bu durum, tabi ki dönemin edebi eserlerine, basın yayın organlarına, ders kitaplarına yansımış ve din eğitimi ile ilgili yaşanan gelişmeler yakından takip edilmiştir.

1923- 1982 yılları arasında döneme bir şekilde şahitlik etmiş insanların uygulanan din eğitimi politikalarına dair yazdıklarını, düşündüklerini, hissettiklerini incelemek, resmi tarih anlatıcısının eksik bıraktığı, ihmal ettiği, görmezden geldiği noktaları ortaya koyması bakımından faydalı olacaktır. Din eğitimi-öğretimi ile ilgili uygulanan politikaların hatıratlar gözüyle incelenmesi resmî belgeler ile toplumsal hafızanın birbirini tamamlayıcı nitelikte olması bakımından din eğitimi tarihimize önemli katkıda bulunacaktır. Bu gereklilikten hareketle *“1923 ile 1982 yılları arasında Türkiye’deki din eğitimi uygulamalarının tarihsel serencamı hatıratlara nasıl yansımıştır?”* sorusu araştırmamızın problem cümlesini oluşturmaktadır.

Araştırmanın Amaç ve Önemi

Bu çalışmada 1923-1982 yılları arasında ülkemizin din eğitimi tarihi hatıratlar perspektifinde incelenmiştir. 1923 ile 1982 yılları arasında döneme şahitlik etmiş insanların din eğitimi uygulamalarını nasıl tecrübe ettikleri ve bu tecrübeleri hatırlayıp nasıl aktardıkları çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Bir başka ifadeyle bu çalışma 1923-1982 yılları arasında uygulanan din eğitimi politikalarını kişisel anlatılar üzerinden anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmaktadır.

Cumhuriyet’in ilanından sonra uygulanan din eğitimi politikaları çeşitlilik göstermesine rağmen bu politikaların kişisel anlatılara nasıl yansıdığı incelemeye tâbi tutulmuş değildir. Bu çalışma, bir yandan toplumun hafızasında var olan ancak resmi tarih belgelerinde yer almayan bilgileri ortaya çıkarmayı hedeflerken bir yandan da uygulanan din eğitimi politikalarının topluma nasıl yansıdığı, toplum hayatını nasıl şekillendirdiği, olaylar cereyan ederken toplumda nasıl bir siyasi, sosyal, düşünsel atmosferin hâkim olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Böylece toplumsal hafıza ve resmi kayıtların verilerini bir arada incelemek, dönemin din eğitimi tarihini bütüncül bir şekilde analiz etmeyi sağlayacağı için önem arz etmektedir.

Bu doğrultuda çalışmamız din eğitimi tarihi ile toplumsal hafıza çalışması alanını bir araya getiren disiplinler-arası bir çalışmadır. Dolayısıyla iki disiplini bir araya getirmesi bakımından diğer araştırmacılarda merak ve ilgi uyandıracığı için gelecekte yapılacak çalışmalara yol gösterici olması beklenmektedir. Ayrıca daha önce konu ile ilgili yapılmış müstakil bir çalışmanın olmayışı da çalışmamızın önemini arttırmaktadır.

Araştırmanın Alt Problemleri

Araştırmanın problem sorusu ve belirlenen temel amaç çerçevesinde araştırmada şu alt sorulara yanıt aranmıştır.

- 1) 1923-1982 yılları arasında din dersinin tarihsel serencamı hatıratlara nasıl yansımıştır?
- 2) 1923-1982 yılları arasında İmam Hatip Okullarının tarihsel serencamı hatıratlara nasıl yansımıştır?
- 3) 1923-1982 yılları arasında Yüksek Din Öğretiminin tarihsel serencamı hatıratlara nasıl yansımıştır?
- 4) 1923-1982 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tarihsel serencamı hatıratlara nasıl yansımıştır?
- 5) 1923-1982 yılları arasında Kur'an kurslarının tarihsel serencamı hatıratlara nasıl yansımıştır?

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma konularının belirli açılardan sınırlandırılması, araştırmanın en önemli boyutunu oluşturmaktadır. Konunun sınırlandırılması, araştırmanın iyi bir şekilde yürütülmesi ve zamanında sonuçlandırılması için zaruridir. Bu basamağın olmaması yahut göz ardı edilmesi, araştırmayı içinden çıkılmaz bir hale getirebilir. Buradan hareketle çalışmamız birkaç boyutla sınırlandırılmıştır.

Bunlardan birincisi zaman sınırıdır. Bu araştırma zaman dilimi itibariyle Cumhuriyet'in ilanı yani 1923 yılı ile 1982 yılları arası dönemle sınırlandırılmıştır. Bu tarihler din eğitimi tarihi açısından pek çok kırılma noktasını ihtiva ettiği için önem arz etmektedir.

Çalışmanın ikinci sınırı ise kaynak sınırıdır. 1923-1982 yılları arasında yaşamış, dönemin olaylarına bir şekilde şahitlik etmiş ya da rol oynamış kişilerin hatıratları temel alınmıştır. Çalışmada, bizzat yaşayanı tarafından kaleme alınmış hatıratlar ve anı sahibinin yaşadıklarının ya da anlattıklarının bir başkası tarafından yazılmış olduğu biyografik eserler kullanılmıştır. Sayı itibariyle çok fazla olan eserlerden belirlenen şartlara göre yalnızca 17 tanesi kaynak olarak seçilmiştir. Çalışmamızda kullanılan hatırat ve biyografik eserler aşağıda listelenmiştir.

- 1) Tahiru'l Mevlevî, **Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri**, İstanbul: Nehir Yayınları, 1990.
- 2) Mustafa Özdamar, **Celal Hoca Kuşağı**, İstanbul: Marifet Yayınları, 1993
- 3) Süleyman Ateş, **Bir Ömür Böyle Geçti**, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2007.
- 4) Hayreddin Karaman, **Bir Varmış Bir Yokmuş Hayatım ve Hatıralar**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.
- 5) Ramazan Yıldırım, **Medreseden Üniversiteye Ali Özek**, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- 6) Nureddin Boyacılar, **Bir Ömür Böyle Geçti**, Konya: Tekin Kitabevi, 2013
- 7) Hüseyin Yorulmaz, **Bir Neslin Öncüsü Celal Hoca**, İstanbul: Hat Yayınevi, 2014.
- 8) Tayyar Altıkulaç, **Zorlukları Aşarken**, İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- 9) M. Ertuğrul Düzdağ, **Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.
- 10) Asım Cüneyd Köksal, **İlim Semasında Bir Yıldız Mustafa Asım Köksal Hayatı, Hatıraları, Eserlerinden Seçmeler**, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- 11) Celal Kırca, **Bir Nesle Mensubiyetin Hikayesi Anılar ve Düşünceler**, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- 12) Mustafa Özdamar, **Mahir İz Hoca**, İstanbul: Kırkkandil Yayınları, 2017.
- 13) İsmail Kara & Rabia K. Gündoğdu, **Ahmet Hamdi Akseki Hayatı Eserleri Mücadelesi**, İzmir: DİB Yayınları, 2019.
- 14) İsmail Kara, **Kutuz Hocanın Hatıraları: Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- 15) Mahir İz, **Yılların izi**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020.
- 16) Yusuf Devran, **Din Hizmetlerinde Geçen Bir Ömür: Gümüşhaneli Mehmet Devran Hoca Efendi**, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2021.
- 17) Nevin Meriç, **Dindar Bir Doktor Hanım Ayşe Hümeysra Ökten**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.

Hatırat tercihinde, Osmanlı dönemine yetişememekle birlikte mirasını devralmış, Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle yaşanan geçiş dönemine şahit olmuş kişilerin hatıratları seçilmeye özen gösterilmiştir. Çok yönlü özelliğe sahip olan bu kişilerin kimisi Osmanlı medreselerinde yetişmiş ulema ile Cumhuriyet dönemi hocaları arasında bir köprü vazifesi görmüş, kimisi İmam Hatip Okulları ve yüksek din öğretim kurumlarının kurulması için çaba sarfetmiş kimisi ise Cumhuriyetle birlikte kurulan örgün ve yaygın pek çok kurumda eğitim alıp yine bu kurumlarda görev almış kişilerdir. Bu insanlar yakın tarihimize bizzat tanıklık etmişlerdir. Örneğin bu kapsamda ele alınan kişilerden biri, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden bir alim, hoca ve fikir adamı olan kuruluşundan itibaren Diyanet teşkilatı içinde bütün üst kademelerde görevli olup nihai olarak üçüncü Diyanet İşleri Reisliği görevini ifa eden Ahmed Hamdi Akseki'dir. Akseki'nin Diyanet İşleri Teşkilatı'nın kurulması, teşkilatlanması, hizmetleri ve ülkemizdeki din eğitimi uygulamalarına dair verdiği bilgiler çalışmamız için önem arz etmektedir. Yine açılan İmam Hatip Okulları'nın ve Yüksek İslam Enstitüsü'nün ilk öğrencilerinden olan, Din Eğitimi Genel Müdürlüğünden, Diyanet İşleri Başkanlığı'na kadar pek çok kritik noktada söz sahibi kişilerden biri de Tayyar Altıkulaç'tır. Şüphesiz Altıkulaç'ın Kur'an kurslarından başlayarak tüm örgün din eğitimi kurumları da dahil, Millî Eğitim Bakanlığı ve Diyanet Teşkilatı hakkında verdiği bilgiler resmi tarih metinlerinde elde edilemeyecek niteliktedir.

İmam Hatip Okulları ve Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılması için büyük çaba sarf eden Celaledin Ökten, ömrü din eğitimi ve öğretimi ile geçmiş mütevazı bir köy hocaşı olan tek parti yıllarındaki baskı ve uygulamalara karşı kendi değerlerini var kılmak için mücadele yürüten Mehmet Kara (Kutuz Hoca), farklı kültür havzalarında bulunarak müslümanların güncel sorunları üzerine kafa yoran, Konya'da geçen ilk gençlik yıllarına dair hatıraları o günün tarihine ayna tutan Ali Ulvi Kurucu gibi şahsiyetlerin hatıratları çalışmamıza büyük katkı da bulunmuştur. Çalışmamızda ele alınan hatıratlarda mevcut sıradan ayrıntıların her biri ülkemizin din-devlet ilişkilerine bununla bağlantılı olarak din eğitimi tarihine kadar toplumun değişik konulardaki sosyo-psikolojik fotoğrafını göstermektedir.

Sınırlılık kapsamında değinmemiz gereken bir diğer husus ise hatıratların verdiği bilgilerin ayrıntılarıdır. Bu çalışma her ne kadar tarih olarak 1923-1982 yılları arasını ele almak istese de bu konuda seçilen hatıratların içeriği, yazarın tecrübeleri, önemsedikleri,

anımsamak istedikleri daha çok belirleyici olmuştur. Dolayısıyla çalışma ayrıntılı bir din eğitimi tarihi anlatısı değildir. Ele alınan kronolojide atlamalar ve süreksizlikler mevcuttur. Örneğin incelenen eserlerde 1980-82 yılları arasında Kur'an kurslarına dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Dolayısıyla çalışmamızın Kur'an kursları kısmında bahsi geçen aralık incelenememiştir. Bu durum toplumsal hafıza çalışmalarında normal karşılanmalıdır.

Araştırma ile İlgili Çalışmalar

Bugüne kadar başta siyasi, askeri konular olmak üzere başka birçok konunun hatıratlar üzerinden incelemeye tâbi tutulduğu literatür taramaları esnasında tespit edilmiştir. Özellikle son yıllarda hatıratlar üzerinden yapılan tez, proje ve araştırma sayılarında artış olduğu anlaşılmaktadır. Yüksek lisans tezi olarak “Hatıratlar Işığında Suriye-Filistin Cephesi”, doktora tezi olarak “Hatıratlarda Siyasi Sosyal Kültürel Hayat (1930-1950)”, araştırma projesi olarak “I. Dünya Savaşı’nı Yaşamak ve Hatırlamak: Hatırat ve Günlükleri Işığında Osmanlı Askerlerinin Çanakkale, Kafkas, Irak ve Sina-Filistin Cepheleeri Tecrübeleri” bu çalışmalara örnek olarak gösterilebilir.

Gerçekleştirilen literatür taramalarında hatıratlar üzerinden eğitim tarihinin incelendiği, “Cumhuriyet Dönemi Anı/Hatıra Metinlerinden Eğitim ve Öğretime Bakış” isimli yüksek lisans çalışması tespit edilmiştir. Ancak din eğitimi tarihi ile toplumsal hafıza çalışma alanını bir araya getirip ayrıntılı ve derinlemesine ele alan müstakil bir çalışma tespit edilememiştir. Dolayısıyla 1923-1982 yılları arasında gerçekleşen din eğitimi tarihinin serencamı eğitim tarihi araştırmalarının kaynaklarından biri olarak nitelendirilen hatıratlar ekseninde incelenmesi önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Fakat bu konuda farklı hatıratlar kullanılarak daha fazla araştırmaların yapılmasına ihtiyaç vardır.

Araştırmanın Yöntemi

1923 ile 1982 yılları arasında ülkemizdeki din eğitimi uygulamalarının hatıratlar gözüyle incelenmesini hedefleyen bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Nitel araştırma, “olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma” olarak tanımlanır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 41). Nitel araştırma kullanan çalışmaların ortak amacı, insan davranışını

bulunduğu ortam içerisinde çok yönlü bir şekilde anlamaya çalışmaktır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 41)

Bir nitel araştırmada gözlem, görüşme ve doküman incelemesi olmak üzere toplam üç çeşit veri toplama yöntemi vardır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 41). Bu çalışmada ise veri toplama yöntemi olarak doküman incelemesi kullanılmıştır. Doküman incelemesi araştırmacının çalıştığı konuyla ilgili kişi veya kurumlara doğrudan ulaşamayacağı durumlarda önemli bir bilgi toplama yöntemi olarak kullanılmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 189). Bu bağlamda hatıratlar yazılı materyal olarak geçmiş hakkında bize bilmediğimiz pek çok bilgiyi sunan değerli kaynaklardır ve doküman incelemesinde veri kaynağı olarak kullanılırlar.

Nitel araştırmalarda elde edilen verilerin analizi için iki genel yöntem vardır. Bunlardan ilki betimsel, ikincisi ise içerik analizidir (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 32). Bu araştırmada verilerin analizinde içerik analiz yöntemi kullanılmıştır. İçerik analiz yönteminin tercih edilmesinin nedeni araştırmamızın kuramsal çerçevesinin boyutları verilerin toplanmasından sonra olduğu içindir. Öncelikle çalışmamızın problem sorusu ve amacına uygun olarak belirlenen alt problemler seçilen hatıratlarda taranarak, incelemeye tabi tutulmuştur. Bu bağlamda araştırma esnasında hatıratlardan toplanan veriler önce kavramsallaştırılmış, bu işlemten sonra ortaya çıkan kavramlara göre belirli bir düzende organize edilmiştir. Sonraki aşamada veriler gerek kendi içerisinde gerek resmi kaynaklardan elde edilen bilgilerle karşılaştırılarak açıklanmaya ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

Tarih araştırmalarında hatırat gibi kişisel anlatı metinleri ikincil kaynaklar olarak nitelendirilmektedir. Ancak hemen belirtmelidir ki hatıratlar objektif değil subjektif yani öznel veri sunan belgelerdir. Bu yönüyle hatırat türünün bir tarih araştırmasında kullanılması, bazı sakıncaları da beraberinde getirmektedir. Bir defa hatırat, yazarın kendi bakış açısıyla kaleme alındığı için objektif bilgiler içermesi yanında duygusallık, husumet, kıskançlık, hayal kırıklığı gibi beşerî özellikleri taşıması bakımından şahsilik ön plandadır. Bu sebepten anlatılan olayların, verilen bilgilerin çarpıtılma tehlikesi söz konusu olmaktadır. Yazarın unuttuğu, abarttığı, kasıtlı olarak yanlış kaleme aldığı olaylar olabilir. Yahut hatırat yazarı hatırladıklarını kaleme alırken eksik kalan yanları hayal gücüyle tamamlayabilir (Özen, 2017, s. 236). Bu bakımdan hatıratlar, yazıyı inşa eden

kişinin bakış açısıyla kaleme alınmış, yazarın hayat anlayışını ve fikir dünyasını tasvir etmesi açısından “tehlikeli” metinlerdir (Birinci, 1998, s. 612). Dolayısıyla hatıratlardan kaynak niteliğinde faydalanmak için onlara ihtiyatlı bir şekilde yaklaşmak gerekmektedir (Okay, 1997, s. 445). Nitekim tarih araştırmacılarına göre hatıratların bahsedilen özellikleri doğrultusunda bir okuma ve analize tabi tutulması gerekmektedir. Buna göre bu türden metinler ya kendi türündeki hatırat kitaplarıyla ya da arşiv metinleriyle karşılaştırılarak çapraz bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. (Beşikçi, 2018, s. 257; Kütükoğlu, 2014, s. 25) Hatıratların başka kaynaklarla çapraz denetlemeye tabi tutularak incelenmesi neticesinde, o hatıratın sunduğu bilginin doğruluk düzeyi tespit edilecektir (Birinci, 2012, s. 39). Böylelikle hatıratların güvenilirlikleri arttırılmış olacaktır. Aksi halde araştırmacı tek yönlü bakış açısıyla hareket edecek ve araştırmanın objektifliği sarsılacaktır. Bu da araştırmanın geçerlilik ve güvenilirliğini olumsuz etkileyecektir.

Netice itibarıyla tarih araştırmasında hatırat türünün kullanılması, araştırmanın geçerlilik ve güvenilirliğine dair birtakım soru işaretlerini de beraberinde getirmektedir. Fakat bu durum, tarihsel bir araştırmada sadece resmi vesikaların kullanılması gerektiği düşüncesini oluşturmamalıdır. Çünkü tarihi olaylar, tarihe şahitlik eden insan faktörü ile birlikte değerlendirildiğinde doğruya yakın bir tarihsel araştırma ortaya çıkacaktır. Bu nedendir ki hatıratlar, tarih araştırmalarında diğer kaynaklarla etkileşimli bir biçimde kullanılmalıdır. Dolayısıyla çalışmada takip edilen yöntem önem arz etmektedir.

Bu çalışmada iki aşamalı teyit yöntemi kullanılmıştır. Hatıratlardan elde edilen veriler hem birbirleriyle karşılaştırılmak suretiyle incelemeye tabi tutulmuş hem de resmî vesika, arşiv belgeleri, kitap, makale, ansiklopedi gibi bilimsel kaynaklarla teyit edilmiştir. Böylece hatıratların güvenilirliği tespit edilerek çalışmanın geçerlilik ve güvenilirliği arttırılmıştır.

Bir araştırmada geçerlik ve güvenilirliği arttırmanın önemli yollarından birisi de toplanan verilerin üzerinde hiçbir değişiklik yapmadan ayrıntılı bir şekilde çalışmada verilmesi ve araştırmacının alıntılardan yola çıkarak yorumlara varmasıdır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 257). Buradan hareketle araştırmamızda elde edilen veriler olduğu gibi okuyucuya sunulmuş ve verilerin yorumu daha sonra yapılmıştır. Böylece okuyucu elde edilen verilerle varılan sonuçların geçerliliğini değerlendirme imkanına sahip olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HATIRAT KİTAPLARI IŞIĞINDA ÖRGÜN DİN EĞİTİMİNİN SERENCAMI

1.1. Hatıratlar Gözüyle Din Dersinin Tarihsel Serencamı

Din dersinin tarihi, dinin ortaya çıkışından itibaren toplumun geçirdiği kültürel, siyasal, bilimsel gelişmenin tamamıyla ve onun öğretim biçimi ile doğrudan bağlantılıdır (Bilgin, 2007, s. 56). Ülkelerin okullarda din öğretimine yer verip vermeyecekleri ve yer vereceklerse nasıl yer verecekleri bahsi geçen toplumsal, kültürel, siyasi ve idari yapılara göre şekillenmektedir (Aydın, 2021, ss. 346-348). Türkiye’de Cumhuriyetin ilanından sonra din dersi söz edilen faktörlere bağlı olarak oldukça farklı aşamalardan geçmiştir. Din dersine okullarda hiç yer verilmemesinden program dışı/program içi, isteğe bağlı olması ya da zorunlu olmasına kadar birçok farklı uygulama gerçekleştirilmiştir (Kaymakcan, 2006, s. 22). Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar din dersinin geçirdiği bu aşamalar kişisel anlatılara/hatıratlara da konu olmuştur. İşte bu bölümde örgün eğitimde yürütülen din dersinin farklı aşamaları kişisel anlatılara/hatıratlara nasıl yansıdığı incelenecektir.

1.1.1. 1923-1946 Yılları Arasında Din Dersi

Türkiye’ de din dersi Cumhuriyetin ilanı ile birlikte milli eğitim sistemimizin en tartışmalı konuları arasında olagelmıştır. Bunun sebebi kurulan yeni devletin benimsediği laiklik ilkesi ekseninde izlediği siyasi, sosyal ve kültürel politikaların etkisi olarak görülmektedir. Devletin benimsediği laiklik ilkesi birçok toplumsal kurum üzerinde etkili olduğu gibi eğitim sistemi üzerinde ve din eğitimi öğretimi uygulamalarında da etkili olmuştur (Yürük, 2011, s. 240).

1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte devletin laikleşme sürecinde okul programlarında yeni düzenlemeler yapılmıştır. Söz konusu değişikliklerden din dersi de etkilenmiştir. 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ilan edilmesinden sonra yapılan düzenlemelere göre; 6 yıllık olan ilkokullar 5 yıllık olarak belirlenmiş, bu kademelerin 2.3.4. ve 5. sınıflarında haftada ikişer saat olmak üzere "Kur'an-ı Kerim ve Din Dersi" adında bir ders müfredata eklenmiştir (Öcal, 2011, s. 453-454). 1924 yılında 3 yıllık ortaokulların birinci ve ikinci senelerinde birer saatlik din dersi yer alırken, lise programları arasında din dersine hiçbir şekilde yer verilmemiştir (Doğan, 1999, s. 274).

Yapılan düzenlemelerden birkaç sene sonra okullarda verilen din dersi devletin benimsediği laiklik anlayışına aykırı olarak değerlendirilmiştir. Bu gelişmeyle birlikte ders müfredatlarından din dersi yavaş yavaş çıkarılmaya başlanmıştır. Örneğin 1927-1928 öğretim yılında ortaokulların programlarındaki din dersi seçmeli hale getirilerek velilerin isteğine bırakılmış, 1930 yılında ise ortaokulların ders programları arasından dini içerikli bütün dersler çıkarılmıştır (Doğan, 1999, s. 274). İlkokullarda ise 1927-1928 yılında oluşturulan yeni müfredatta din dersi 3.4. ve 5. sınıflarda haftada birer saate indirilmiştir. 1930 programında din dersi şehir ilkokullarında sadece beşinci sınıf öğrencilerine arzu ederlerse perşembe öğleden sonra yarım saat okutulacak bir ders olarak yerini almıştır. 1933'te de isteğe bağlı olan bu ders tamamen müfredattan çıkartılmıştır. Köy ilkokullarına baktığımızda din dersi 3. sınıfta ve perşembe günleri yarım saat olarak 1939'a kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren köy ilkokullarının programlarından da din dersi çıkartılmıştır. 1931 yılına kadar öğretmen okullarının çeşitli kademelerinde din dersine yer verilmiş, ancak bu tarihten itibaren öğretmen okullarının programlarından da din dersi çıkartılmıştır (Doğan, 1999, s. 273). Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti'nin benimsediği laiklik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle ilköğretim, ortaöğretim ve öğretmen mekteplerinin bütün kademelerinden din dersi aşamalı olarak kaldırılmıştır (Doğan, 1999, s. 274-275).

Netice itibariyle 1930'lu yıllara gelindiğinde okullardaki din dersinin kaldırılması ve İmam Hatip Okullarının kapanmasıyla birlikte Türk eğitim sistemi din eğitiminden tamamen soyutlanmıştır. Bu durum çok partili dönem olan 1949 yılına kadar bu şekilde devam etmiştir (Öcal, 1998, s. 244). Tüm bu gelişmeler elbette o dönemi bizzat teneffüs eden kişilerin hatıratlarına da yansımıştır.

Ali Ulvi Kurucu 1928 yılında ilk mektebe başladığı zaman dedesi ilk mektep derslerinin arasında Kur'an dersinin olmadığını öğrenince ağlayarak eşi Muhsine Hanım'a şunları söylemiştir:

Muhsine, bu çocuk pınarın başında susuzluktan ölecek...Yazık yahu, ben neslimden, hâfız-ı Kur'anlığın bu kadar çabuk kesileceğini tahmin etmezdim. Çok erken oldu. Yahu Muhsine, sinesinde Kur'an olmayan bir insan kabirde gibi karanlıktadır. Kur'an nurdur, ışıktır, feyizdir. Kur'ansız bir okul zulmettir, karanlıktır; bu karanlık mektep çocuğa ne verecek? (Düzdağ, 2016, s. 32).

Benzer şekilde 1931-1934 yılları arasında ilk mektep tahsilini yapan Kutuz Hoca hatıratında söz konusu yılları anlatırken mektep programında din dersinin olmadığını nakletmiştir:

1931-34 yılları arasında o zaman 3 yıl olan ilk mektep tahsilimi yaptım. Muallim Bayar küçük bir imtihandan sonra beni 2. Sınıfa kaydetti. Mektep 3 sınıftı, 3 sınıf da bir öğretmenin riyasetinde aynı sınıfta okuyorduk. Bir sırada üç kişi Tek kitabımız vardı: Kıraat Kitabı. Bütün dersler içinde idi. Din dersi yoktu. Müzik dersimiz vardı, haftada iki gün şarkılar ve marşlar söyledik (Kara, 2019, s. 51).

Resmi kayıtlara göre din dersi köy okulları müfredatından 1939 yılında çıkartılmıştır. Oysa Kutuz Hoca'nın ilk mektep tahsilini yaptığı 1931-1934 yılları arasında müfredatta din dersinin olmaması dikkat çekicidir. Buradan din dersinin resmi olarak müfredattan çıkarılmasından çok önce okullarda okutulmadığı sonucu çıkmaktadır. Bunun sebebi ise din dersi uygulamasının okul yönetiminin inisiyatifine bırakılması olarak görülmektedir (Altıntaş, 2019, s. 31).

Türkiye'de din eğitimi öğretiminde geline bu noktaya, 1950 yılında dönemin hükümetine takdim etmek üzere din tedrisatı ve dini müesseseler hakkında kaleme aldığı raporda değinen Ahmet Hamdi Akseki, sert eleştirilerde bulunmuştur:

Çocuklarımıza gerek mekteplerde ve gerek başka vasıta ile yirmi altı seneden beri din ve ahlâk aleyhinde söylenebilecek ne varsa hepsi söylenmiş, telkin edilmiş ve kıpkızıl bir dinsiz olmaları için her şey yapılmıştır. Bugünkü gençler komünist olmamışlarsa bunu ailelerindeki kuvvetli din terbiyesine borçluyuz (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 327).

Akseki'nin de ifade ettiği gibi örgün eğitim sisteminden din dersinin tamamen kaldırılması, yaygın eğitim sisteminde de din dersinin son derece sınırlı hale getirilmesi

üzerine din eğitimi sadece ailelerin üstlenmesi gereken bir vazife haline gelmiştir. Bu durum karşısında çocukların ve halkın dinden habersiz yetişmesini istemeyen hocalar aracılığı ile din eğitimi ve öğretimi gayri resmi bir şekilde devam ettirilmeye çalışılmıştır. Örneğin Hacı Veyiszâde İbrahim Efendi, cemaatine "Madem okullarda din dersi vermiyor, Kur'an öğretmiyorlar, sabahları çocuklarınızı gönderin, okul saatine kadar onları okutayım. Kur'an, din, iman bu yaşta öğrenilir." diyerek gönüllü olmuş, kendi imkân ve gayretiyle mahalle çocuklarına Kur'an-ı Kerim ve ahlak dersleriyle beraber din bilgisi dersleri de vermiştir (Düzdağ, 2016, s. 69). Yine benzer şekilde Kurucu'nun dedesi Hacı Veyis Efendi de sabah namazından sonra okul vaktine kadar gelen çocuklara Kur'an öğrettiği, ahlak, fazilet, anne- babaya itaat, hürmet ve muamelata dair dini konularda dersler verdiği anlaşılmaktadır.

...Dedem, epeyi uzakta olan camiine, ezan vaktinden önce giderdi. Camii açar, namazdan önce vaaz eder, çoğu zaman ezan okur, sonra namazı kıldırırdı. Namazdan sonra ders okuyacak çocuklar gelirdi. Bunlara mektep vaktine kadar Kur'an öğretir, ders verirdi. Namaz sureleri, ahlâk, fazilet, ana babaya itaat ve hürmet, göz, söz ve öz temizliği, üzerinde durduğu bahislerdi. Çocuklar mekteplerine gidince, Arapça okumak isteyenler gelirdi. Bu dersleri, yasaklar ağırlaşmış, takibat başlamadan önce camide yapardı. Dinsizlerin baskısı ve takibi arttığı sırada, birkaç kere yakalandı. Sonunda camide Kur'an ve din öğrettiği için mahkemeye verildi (Düzdağ, 2016, s. 148).

Benzer şekilde Kutuz Hoca da ilk din tahsilini mahalle camisinden aldığını kaydetmiştir. Bu ders, kuşluk vaktinden öğle ezanına kadar olan süre de Kur'an-ı Kerim dersi, öğle ezanından sonra ise ilmihal bilgilerinin öğretildiği din dersi olmak üzere iki şekilde tedris edilmiştir. Kutuz Hoca öğleden sonra gerçekleştirilen dersleri şöyle nakletmektedir:

Öğleden sonraki ders ilmihal bilgileri ve tatbikatlı namaz kılma dersidir. 32 farz kalıp şeklinde çocuklara ezberletilir, bundan da herkes ders alır veya hocanın soru sordukları cevap verir, ardından kız ve erkek büyük talebelerden birkaç kişi orta peçenin üzerine çıkar ve sesli olarak hocanın söylediği namazın bir bölümünü fiilen kıldırırdı (Kara, 2019, s. 40).

Öte yandan mekteplerden din dersinin kaldırılmasıyla birlikte din eğitim ve öğretimi cami, mescit ve ev gibi çeşitli mekanlarda halkın kendi çabalarıyla devam

ederken, okullarda da bazı öğretmenler tarafından yürütülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Hatıratlar, okullarda din ve ahlak derslerinin eksiliğini hissedip programda olmadığı halde Edebiyat, İngilizce, Coğrafya gibi derslerde ahlaki ve dini konuları gündemine alan öğretmenlerin varlığını göstermektedir. Söz gelimi Mahir İz, Haydar Paşa Lisesinde edebiyat öğretmenliği esnasında derste okunan edebi metinlerin içinde geçen İslami deyim ve terimlerin üzerinde uzunca durup onları açıklamıştır. Bu vesileyle talebeye dinin esaslarını anlattığı öğrencileri tarafından nakledilmektedir (Özdamar, 2017, s. 220).

Mahir İz özellikle İstiklal Marşı ve Çanakkale Şehitleri şiirini dini konuların rahatça müzakere edilmesi için eşsiz örnek olarak nitelendirmiştir. Mezkûr şiirleri haftalarca işleyerek durumu fırsata çeviren Mahir İz bunun sebebini şu sözlerle dile getirmiştir: “Ben İstiklâl Marşı’nı anlatırken, o devrin, dine diyânete, millete milliyete, ahlâka âdâba aykırı düşen durumlarını ve dolayısıyla çocuklara verilmesi gereken din diyanet, millet milliyet terbiyesini İstiklâl Marşı içinde işleyerek verirdim. O devrin müfredatı bu değerleri vermeye müsait değildi.” (Özdamar, 2017, s. 24). Söz konusu yıllarda Mahir İz’in öğrencilerinden olan M. Ertuğrul Düzdağ edebiyat öğretmenin bu yöntemini şöyle aktarmaktadır: “Hele edebiyat dersi müfredatı içinde mecburen ve kerhen de olsa daima konulan “İstiklal Marşı” ile “Çanakkale Şehitleri” şiirleri, onun en az bir ay üzerinde durup, neredeyse bütün Müslümanlığı rahatça anlatabildiği mübarek metinlerdi.” (Özdamar, 2017, s. 220). Elbette, Mahir İz sadece bu iki şiirle yetinmemiş, edebi metinlerin içindeki dini terimler üzerinden de vermek istediği mesajı vermiştir: “Mesela “melek” kelimesinden, Amentü’deki “ve melaiketihî” ibaresine gider, oradan da imanın esaslarının neler olduğunu anlatırdı. Yine mesela, yeni bir amentü olmak üzere yazılmış olan, Tevfik Fikret’in “Halûk’un Amentüsü” manzumesi, onun için gerçek Amentü’yü anlatmaya iyi bir vesile olurdu.” (Özdamar, 2017, s. 219-220).

Benzer şekilde Haydar Paşa Lisesinde İngilizce öğretmeni olan Refik Bey’in de derslerde İngilizce hadis okuyup tercüme ederek hadislerin vermek istediği mesajı öğrencilerle müzakere ettiği nakledilmektedir (Özdamar, 2017, s. 214). İncelediğimiz hatıratlardaki bu örnekler okullarda din ve ahlak derslerinin eksikliğini hisseden ve bu eksikliği gidermek için çabalayan öğretmenlerin varlığını gözler önüne sermektedir. Ertuğrul Düzdağ, o yıllardaki öğretmen profilinden bahsederek lise eğitimi boyunca

derslerine birçok öğretmen girmesine rağmen sadece üç öğretmenin dindar olduğundan ve bu öğretmenlerin derslerinde dini ve ahlaki konulara yer verdiğinden bahsetmiştir:

...Haydarpaşa Lisesi'nde altı yıl yatılı okudum. Sultan Abdülhamid'in yaptırdığı Tıbbiye'nin denize bakan muazzam taş binasında, yarısı gündüzlü iki bin talebe idik. Herhalde yüz kadar da muallim vardı. Altı sene içinde bize de otuzdan fazla öğretmen gelip gitmiş; zamanla diğerlerini de tanımiştık. Sadece üç tanesi dinden bahsederdi, Mahir Bey, İngilizce hocası "Kaptan" Refik Bey ve coğrafyacı "Kasap" Ekrem Bey...Din dersi yoktu. İdarecilerden dindar kimse yoktu. Tıbbiye-i Şahane'nin mescidi, spor salonu idi. Küçük minarelerine giden merdivenler bile güvencin pisliği ile kapanmıştı (Özdamar, 2017, s. 213).

Öyle görünüyor ki örgün eğitim sisteminden din dersinin kaldırılması az sayıdaki öğretmeni harekete geçirmiş ve onlar her fırsatta ahlaki, dini ilkelere değinmeye çalışmışlardır.

Şu bir gerçektir ki dinin okul programlarından tamamen çıkarılması ve oluşan boşluğun yerine hiçbir alternatifin konulmaması üzerine yetişmekte olan nesiller hayatın gayesini temellendirmekte problem yaşamışlardır. Evde gelenek ve göreneklerin getirdiği dini bilgilerle eğitilen, okulda ise seküler bir sistem içinde eğitim alan çocuk tabii olarak kendi düşünce dünyası içinde çelişkiye düşmüştür. Bunun sonucunda da hayatın gayesini temellendirme ihtiyacı hisseden birey ya gelenek ve göreneklerine sımsıkı bağlanmış yahut hiçbir şeye inanmayan bir yapıya bürünmüştür (Doğan, 1999, s. 281). Geleneğe bağlı bir inanç ya da inançsızlık ikileminde bocalayan yeni nesil, kendi içinde oluşan manevi boşluğu komünizm gibi yabancı ve zararlı akımlarla beslemeye çalışmıştır (Parmaksızoğlu, 1966, s. 28). Bu durum yetişmekte olan yeni nesilde bir takım ahlaki problemlerin doğmasına ve zararlı alışkanlıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Ayhan, 2014, ss. 86-88).

Laiklik adı altında gerçekleştirilen uygulamaların toplumu sarsan sonuçları fark edilmesi üzerine eğitimciler, yazarlar ve siyasetçiler arasında din ve ahlak eğitiminin, eğitim sistemindeki konumu hakkında çeşitli müzakereler yapılmaya başlanmıştır (Aydın, 2021, s. 225).

Örneğin Peyami Safa Cumhuriyet gazetesinde yazdığı bir yazısında bu konuyu ele alarak, Fransa örneğini vermiştir. Ona göre, Fransa din tedrisini okulun dışına çıkararak aileye ve kiliseye bırakmış ancak ahlak öğretimini kültür ve terbiye işinin en başına

koymuştur. O “Biz bu işin birinci safhasını başardık. Din terbiyesini mektepten ayırdık. Fakat onun boş kalan yerini kuvvetli bir ahlak tesisi ve telkini ile doldurmayı unuttuk.” (Ayhan, 2014, s. 90-92). yorumunda bulunarak ülkemizde yapılan hatayı açıkça dile getirmiştir. Akseki ise Amerika’daki din eğitiminin varlığına dikkat çekmiştir:

Amerika'da mekteplerde din eğitimi okutulmadığı bir zaman olmamıştır. Din eğitimi resmî okullarda azalmaya başlarsa kilisede artıyor, böylece din eğitimi kuvvetleniyor. Bizde olduğu gibi yirmi altı sene din derslerinin mekteplerde değil evlerde bile adını andırmamak gibi bir şey ne Amerika'da ne dünyanın herhangi bir yerinde hiçbir zaman vâki olmamıştır. Dünyanın en hür ve demokratik bir memleketi olan Amerika'da dine ve mâneviyata verilen ehemmiyet bu derece büyüktü. (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 348).

Osman Ergin din öğretiminin, örgün eğitimin dışında bırakıldığı dönemde meydana gelen boşluğun doldurulmamış olmasının gençler arasında bir ahlak buhranı meydana getirdiğini ve bunun da memlekette çok önemli sarsıntılara yol açtığını söylemiştir (Ergin, 1977, s. 1702). Benzer şekilde Akseki kaleme aldığı raporunda din dersinin kaldırılmasıyla oluşan boşlukta gençlerin başka dinlerin propagandalarından etkilenmemesi için çözüm bulunması gerektiğini dile getirmiştir:

Yirmi altı seneden beri çocuklarımız hakiki bir din ve ahlâk terbiyesinden mahrum olarak içi bomboş ve herhangi menfî bir tesiri kabule müsait bir halde yetişmektedir. Çocuklarımızın ve gençlerimizin başka dinlerin ve muhtelif şekillerdeki misyoner propagandalarının içtimaî, siyasî herhangi muzır mezhep veya tarikat ve akidelerin menfî tesirinden uzak tutulması için çareler düşünülmelidir (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 347).

Din eğitimi almayan bu milletin akıbetinin ne olacağı, özellikle gençlerin hangi ideolojilere savrulacağı sorusu pek çok kimse tarafından sorgulanmıştır. Hacı Veyis Efendi kaygılarını şu soruları sorarak dile getirmiştir:

Yahu bu kadar yıkıma uğrayan bir milletin sonu ne olacak? Bu olanlar, bizleri bile sarstı. Ömrümüz ilimle, medreseyle, kitapla, Kur'an'la geçmesine rağmen, bu işler bizleri dahi sarstı... Ya hiç dini sohbet görmemiş; bir âlim, bir mürşit, bir Allah dostu ile görüşmemiş; böyle zatların semtine uğramamış, maneviyat âleminde feyz alamamış, bu neş'elerden, zevklerden mahrum yaşamış gençler ne olacak? Bu memleketin akıbeti ne olacak? (Düzdağ, 2016, s. 155).

Akseki de manevi eğitimin verilmesinin zaruretinden bahsetmiştir:

Çocuklarımızın ve gençlerimizin her türlü yabancı ve menfî tesirlere bundan sonra da mukavemet edebilmeleri için kendilerine İslâm dininin esaslı ve ciddî bir surette talim ve telkin edilmesi ve mânevî terbiyenin verilmesi artık kat'i bir zarurettir. Yeni nesle mensup birçok genç de kendilerinin mâneviyattan tamamen mücerret bir halde yetiştirildiklerini acı acı itiraf etmektedir (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 348).

Söz konusu yıllarda *Millet Mecmuası* önce vatandaşlara sonra da yazarlar, eğitimciler ve siyasetçilerden müteşekkil elli kişiye “Mekteplerde Allah ve ahlak bilgisi (din bilgisi) dersinin okutulmasını muvafık buluyor musunuz?” sorusunu sormuş ve cevapları aylık olarak dergide yayınlamıştır. Soruya, “Allah ve ahlak bilgisi, anne kucağından başlayıp; mekteplerde bütün talebelik boyunca, Türk gençliğine öğretilmesi icab eden en önemli bir bilgidir...”, “12 senedir talebeyim ve bu hususta yüzlerce talebe ile konuştum. Bu kanaatime dayanarak mekteplerde Allah ve ahlak bilgisi dersinin en kısa zamanda okutulmasını bütün kalbimle arzu ediyorum.” gibi cevaplar verilmiş ve bu cevaplar dergide yayımlanmıştır (Ayhan, 2014, s. 99). Vatandaşların verdiği cevaplar din bilgisi dersinin muhakkak eğitim sisteminde yer alması gerektiği yönünde olmuştur.

Tüm bu gelişmeler neticesinde vatandaşlar, yazarlar, eğitimciler ve siyasetçiler din eğitiminin okullarda tekrar başlaması için yoğun istek ve talepte bulunmuşlardır.

1.1.2. 1946-1980 Yılları Arasında Din Dersi

Çok partili hayata geçiş aşaması olan ve dini konuların siyaset kanadında yeniden gündeme gelmeye başladığı 1946 yılında, okul müfredatlarına din dersinin tekrar konulması meselesi Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin gündemine gelmiştir. Halkın din eğitimi ile ilgili ihtiyaç ve talepleri, basında din ve ahlak eğitimi yönündeki arayışlar üzerine din eğitiminin devlet eliyle verilmesi meselesi belirli aralıklarla yaklaşık iki yıl tartışılmıştır (Öcal, 1998, s. 260). Millî Eğitim Bakanlığı bütçe görüşmeleri esnasında bazı milletvekilleri, gençlerin anne-babaya saygısının azalması, ahlaksızlıktan kaynaklanan hadiselerin günden güne artması ve komünizm tehlikesine karşı bir korunma tedbiri olarak din öğretiminin yeniden okullarda yer almasını teklif etmişlerdir. Bursa Milletvekili Muhiddin Baha Pars, din eğitimi konusunda, “Arkadaşlar yeni solcu dinler belirdi, vicdanları boş bulurlarsa bu dinler girerler, vicdanlar ve kalpler vatanlar gibidir.

Eğer boş kalırsa, onları düşman işgal eder. Biz, bu yeni dinlerden korkmuyoruz da kendi dinimizden korkuyoruz...” sözleriyle okullarda din öğretimine yer verilmesi gerektiğini dile getirmiştir (Ayhan, 2014, s. 126). Dönemin başbakanı Recep Peker meclis kürsüsünde din öğretiminin tekrar gelmesini isteyenlerin sözlerine karşı çıkarak “...Komünizm denilen bir içtimai zehirden bünyeyi korumak için onun yanında yavaş yavaş genişleyerek bir şeriat hayatının ikamesi ihtimalini bir tedbir diye düşünmek, aşağı yukarı bir öldürücü zehrin, laakal (en az) onun kadar öldürücü olan başka bir zehirle tedavi edileceğini zannetmekten ibarettir.” sözleriyle din eğitiminin tekrar okullara gelmesini, bir zehri başka bir zehirle tedavi etmeye benzeterek reddetmiştir (Ayhan, 2014, s. 127). Dönemin Başbakanı’nın bu sözleri din eğitim ve öğretimine her daim tepkili olan kesimin fikirlerini göstermesi bakımından oldukça ilgi çekicidir. 1947 yılında Cumhuriyet Halk Partisi de düzenlediği yedinci kurultayda bu konuyu ele almış ve çeşitli müzakereler gerçekleşmiştir. Tartışmalar sonucunda din eğitiminin seçmeli olarak tekrar okullarda yer almasının din ve vicdan hürriyetinin gereği olup laiklik prensibini zedelemeyeceği kanaatine varılmıştır (Ayhan, 2014, ss. 130-131).

Din dersinin tekrar okullarda yer alıp almaması ile ilgili yapılan tartışmalar sonucunda Millî Eğitim Bakanlığı 1 Şubat 1949 yılında ilkokulların 4. ve 5. sınıflarına program dışı ve isteğe bağlı olarak okutulmak üzere din bilgisi dersleri konulduğunu bir tamim ile valiliklere bildirmiştir. Bu tamime göre din bilgisi dersleri velinin izniyle sadece cumartesi günleri öğleden sonra haftada iki saat olmak kaydıyla müfredata dahil edilmiştir (Yürük, 2015, s. 119). Böylelikle din öğretimi, 16 yıllık bir aradan sonra örgün eğitim içinde yeniden yerini almıştır. Millî Eğitim Bakanlığı ilkokullara konulan din dersinin programlarının belirlenmesi ve derslerde okutulacak kitapların kaleme alınması için harekete geçmiştir. Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu kitap yazma görevini Ahmet Hamdi Akseki’ye vermiştir. Banguoğlu, Akseki ile görüşmesini hatıratında şu şekilde anlatır:

-Hocam, bu kitapları sen yazacaksın, dedim.

-Nasıl kitap istiyorsunuz? diye sordu.

-Dinde inkılap olmaz, biz vaktiyle nasıl okuduksak öyle dedim ve ilave ettim, yalnız mezhep ayrılıklarına girmeyelim ve hurafeye yer vermeyelim. Hoca: Tabii öyle olur, dedi ve yardımcı bir heyetle kitapları yazmaya koyuldu (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 332).

Banguoğlu'nun ders kitabını tanımlarken ifade ettiği mezhep ayrılıklarına girilmemesi ve hurafeye yer verilmemesi şartları oldukça dikkat çekicidir. Böylelikle 1949 yılında ilk ders kitapları Ahmet Hamdi Akseki'nin öncülüğünde Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan ve Milli Eğitim yayınları arasında çıkan *Din Dersi 1-2* isimli kitaplar yayımlandıktan sonra derslerde kullanılmaya başlanmıştır (Ayhan, 2014, s. 123). İlerleyen günlerde Akseki üzerinde çalıştığı din tedrisatı müfredatı ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

Din tedrisatı mevzuunda yapılmakta olan komisyon çalışmaları sona ermiştir. Komisyon tarafından ilkokulların dördüncü ve beşinci sınıflarında okutulacak olan din derslerinin müfredat programı tespit edilmiş bulunuyor. Öğrencilerin yaş ve ders saatleri bu programda göz önünde bulundurulmuştur. Bu hususta hazırlanan raporlar bir iki güne kadar Millî Eğitim Bakanlığı'na verilecektir. Şimdi komisyonda İmam-Hatip Kursları'nın program ve kitap meselesi ile meşgul olmaya başladık. İlkokullarda okutulacak olan Din derslerinde İslâm dininin itikat, ibadet ve ahlâkına dair şeyler öğretilecektir. Din tedrisatı için henüz kitap meselesi halledilmiş değildir. İmam-Hatip Kursları programında ise İslâm dininin akîdeleri daha geniş bir şekilde yer alacaktır. (Kara & Gündoğdu, 2019, ss. 332-333)

Anlaşılmaktadır ki 1949-1950 eğitim öğretim yılında okullara din dersi yeniden getirildikten sonra Ahmet Hamdi Akseki dersin müfredatının belirlenmesinde ve ders kitapların yazılmasında büyük rol oynamıştır. Dersler uygulamaya konulduktan sonra halkın seçmeli din dersine gösterdiği ilgi ve alakası yoğun olmuştur. 1949-1950 eğitim öğretim yılında 417 bin öğrencinin sadece yüzde birlik kısmı bu derse katılmamıştır. Yüzde birlik öğrenci grubunun yarısı ise gayrimüslim vatandaşlardan oluşmaktadır. 1951-1952 eğitim öğretim yılında ise seçmeli din dersine katılmayan öğrencilerin oranı daha da azalmıştır (Parmaksızoğlu, 1966, s. 31).

Ancak 16 yıllık süreç zarfında okullarda din eğitimine yer verilmemesinin getirdiği sorunlar düşünüldüğünde, müfredatın dışında olup haftada sadece iki saat olarak uygulanan din dersi öğretmen ve öğrenci bakımından istenilen faydayı sağlamamış, dolayısıyla din dersinin müfredatın içine alınması gerektiği konusu gündeme gelmiştir (Zengin M. , 2017, s. 124). Akseki 1950 yılında okullarda din dersinin yeniden başlaması ile ilgili gerçekleştirdiği basın toplantısında bu konuya değinerek şunları söylemiştir:

...Millî Eğitim Bakanlığı'ndan üç, Diyanet Riyaseti'nden üç, İlahiyat Fakültesi'nden bir kişi olmak üzere işe başlayan bu komisyon, ilk mekteplerin üç, dört ve beşinci sınıflarına mahsus hazırladığı din dersi programına göre ve yine aynı komisyonun kararı ile tarafımızdan kitaplar yazıldı. Hatta bir de öğretmenlere mahsus “Açıklamalı Din Dersi” kitabı hazırlandı. Fakat tatbikat gösterdi ki böyle hem öğrencinin hem de öğretmenin keyfine bırakılmış bir dersten asla fayda yoktur. Başlangıçta talebenin % 99'u büyük bir tehlikükle bu derslere devama başladıkları halde sonraları devam edenlerin azalmasının başlıca sebebi budur. Bu dersler mektebin ders programına alınmalı, öğretmene ücret verilmeli, bir de bu dersler mutlaka ehline verilmelidir. Ehil olmayanlara, bu dersi okutacaksınız demek doğru değildir. Sonra Din dersleri yalnız ilk mekteplerde değil, orta mekteplere de teşmil edilmeli, liselere de daha yüksek bir surette İslam esaslarını ve İslam felsefesini de ilave etmek lazımdır... (Akseki A. H., 1950, ss. 165-166).

Parmaksızozlu'nun verilerinde görüldüğü üzere başlangıçta din dersine olan talep yoğun olmuş ancak zamanla sayıda azalma görülmüştür. Akseki bunun sebebini dersin ihtiyari ve müfredat dışı olması ve dersi veren öğretmenlerin mezkûr alanda ehil olmaması olarak görmüştür. 1950 seçimleri sonucu Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle din eğitim ve öğretiminin bütün alanlarında birtakım rahatlamalar ve gelişmeler gerçekleşirken din dersi meselesinde de olumlu gelişmeler görülmüştür. Nitekim Kasım 1950 tarihi itibarıyla din dersi program içerisine alınmıştır. Köy ilkokullarının 4. ve 5. sınıflarında tarım dersinin, şehir ilkokullarının 4. ve 5. sınıflarının Türkçe dersinin haftada birer saatinin din dersine ayrılması öngörülmüştür. Ayrıca önceki uygulamanın aksine çocuklarına din dersi okutmak istemeyen velilerin taleplerini bir dilekçe ile okula bildirmesi istenmiştir (Ayhan, 2014, s. 139).

1950 yılında valiliklere gönderilen genelgeye göre din dersinin okullarda uzman öğretmenin vermesi, uzman öğretmen olmadığı takdirde istekli öğretmenin, istekli öğretmen çoksa onlar arasından en kıdemli öğretmenin vermesi uygun görülmüştür (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 351). Dolayısıyla din dersi öğrenci için seçmeli olduğu gibi öğretmen için de seçmeli bir konumda yer almıştır (Aydın, 2000, s. 51). Netice olarak bazı öğretmenler bu alanda eğitim almadıkları için bu dersi vermek istememişler bazıları ise ideolojik sebeplerden ötürü derse girmeyi reddetmişlerdir (Aydın, 2021). Akseki bu durumu şu sözlerle eleştirmiştir:

Bu dersler hiçbir fayda temin etmemiş ve hatta bazı yerlerde öğretmenler için bir alay konusu olmuştur. Millî Eğitim Bakanlığı'nca sınıf öğretmenlerine verilen emre karşı 'biz laik öğretmenleriz, hem de bu dersler ihtiyarîdir, istersek okuturuz' denilmiştir. Hem öğretmenlerin hem öğrencilerin keyfine bırakılan bir ders elbette bu neticeyi verecekti (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 351).

Akseki'ye göre gerek Din Bilgisi dersinin isteğe bağlı olması gerek dersi okutacak sınıf öğretmenlerinin istekli olmaması gibi sebeplerden dolayı bu derslerden istenen sonuç elde edilememiştir. İlkokullarda tüm bu gelişmeler neticesinde din bilgisi derslerini sınıf öğretmenlerinin okutmasına karar verilmiştir. Bu kararın gereği olarak öğretmen okullarına din dersinin konulması gerekli görülmüştür (Aydın, 2021). Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri 1952 yılında mecliste yaptığı konuşmada ilkokullardaki din eğitimine değinerek şunları söylemiştir:

...Din dersleri mekteplerimizde seneden seneye artan bir randımanla öğretilmektedir. Çocuklarımıza lüzumu kadar din ve Müslümanlık bilgileri verilmektedir. Türk öğretmenlerinin, bu mevzuda büyük bir hassasiyet ve ciddiyetle çalıştıklarına inanıyorum. Eksikliklerin başında bugün muallim olarak vazife alan arkadaşlarımızın muallim çıkarken din dersi görmemiş olması geliyor. Vatandaş inanmıyor, kendisi görmemiş, nasıl okutur? diye bir şüphe içindedir... Bu hususta aldığımız tedbir ile geçen seneden beri bizzat öğretmen yetiştiren müesseselere din dersi koyduk. Muallim mekteplerinde haftada iki saat din dersi okutmaktayız... ” (Şimşek E. , 2013, s. 401).

Böylelikle 1953 yılında öğretmen okullarının 9. ve 10. sınıflarına (lise 1 ve 2) haftada birer saat olmak üzere zorunlu din bilgisi dersleri konulmuştur (Öcal, 1998, s. 261). 1956 yılında ise ortaokulların 1. ve 2. sınıflarına da (6. ve 7. sınıflar) haftada bir saat ve isteğe bağlı olmak üzere Din Bilgisi dersleri konulmuştur. Genelgeye göre öğrencinin bu derslere katılmasını istemeyen velilerin okul idaresine dilekçe vermesi mecburi tutulmuştur (Öcal, 1998, s. 262).

1967 yılında ilk ve ortaokullarda müfredat içinde haftada bir saat olarak uygulanan din dersinin yeterli olmaması gündeme gelmiştir. Konya Milletvekili M. Ziyaeddin İzerdem gerçekleştirilen meclis toplantısında şunları söylemiştir.

Din hürriyeti denince ibadetini de öğrenme, dinî bilgiler edinme de dahildir. Bugün ilk ve ortaokullarımızda müfredata dahil haftada 1 saatlik ihtiyarî Din

Dersi ile, dinî bilgisi edinmek mümkün olmamaktadır. Binaenaleyh Müslüman Türk çocuklarının dinî bilgileri öğrenebilmek için müfredat programındaki ders adedinin artırılmasını ve meslek dersi olarak din bilgisine vâkıf ehil öğretmenler tarafından okutulmasını zarurî görmekteyiz. Okullar da din bilgisi öğrenilmediğini ve ailece de bu bilgilerin verilmesinin kabil olmadığını idrak eden halkımız, çocuklarının gerekli bilgiyi iktisab edebilmelerini sağlamak amacıyla, kasaba, mahalle ve köylerde Kur'an kursları için binalar yapmakta ve tesisler açmaktadır (Ayhan, 2014, s. 145).

İzderem'in ifade ettiği gibi haftada bir saatlik din dersinin yeterli olmadığını düşünen veliler, ders saatlerinin arttırılması ve liselere de din dersinin getirilmesi için dilekçe yazıp meclise gönderirken bu konu basında ve çeşitli toplantılarda sıkça gündeme gelmiştir (Ayhan, 2014, s. 146). Bahsi geçen 1967 yılında Talim ve Terbiye Kurulu'nun kararıyla bütün lise ve dengi okulların 1. ve 2. sınıflarına haftada birer saat ve isteğe bağlı olmak üzere din bilgisi dersi okutulacağı bildirilmiştir. Ortaokuldaki uygulamaya benzer şekilde öğrencisinin din dersi almasını istemeyen velinin okul idaresine dilekçe vermesi zorunlu tutulmuştur (Öcal, 1998, s. 262). Akabinde bu derslerin bütün sınıflara konulması yönündeki istekler dikkate alınarak 1976 yılında Talim ve Terbiye Kurulunun 345 sayılı kararı ile Din Bilgisi dersinin, ortaokul, lise ve dengi okulların 3. sınıflarına konulması kararlaştırılmıştır (Ayhan, 2014, s. 146). Bu karardan sonra ortaokul ve liselerin tüm sınıflarında din dersi kendisine yer bulmuştur. Ancak bahsi geçen her ortamda meşruiyeti hakkında tartışılan bu dersin müfredatı, öğretim metodu, derste okutulacak kitaplar gibi temel meseleler daima ikinci planda kalmıştır (Ayhan, 2014, s. 146).

Müşahade edilmektedir ki çok partili döneme geçişle birlikte din dersinin okullarda yer alması ve 1961 Anayasası ile din dersinin isteğe bağlı olarak yasallaşmasına rağmen bu ders özelinde problemler bitmemiştir (Altıntaş, 2019, s. 48). Din dersinin uygulanmasında belirsizliklerin olması, pek çok kişiye bu ders hakkında söz söyleme imkânı tanımıştır. Örneğin 1971 yılında Din Bilgisi dersi öğretmeni olarak atanan Celal Kırca din dersini isteyen ve istemeyen öğrencinin belirlenmesindeki yöntemi şöyle aktarmıştır:

Her şeyin bir zorluğu vardı. Öğretimin de elbette bir zorluğu olacaktı. Ancak Din Dersi hocalığının zorluğu, diğerlerine benzemiyordu. Bir kere o dönemde Din Dersleri zorunlu değil, seçmeli idi. Öğrenciler idarenin tavrına göre Din Dersini

seçiyorlardı. Şayet idare öğrencilere, "Din Dersini seçmek isteyenler dilekçe versin" demişse, Din Dersini seçenlerin sayısı az oluyordu. Zira öğrencilerin çoğu idareye gidip, ben "Din Dersini seçmek istiyorum", diye bir dilekçe vermek istemiyorlardı. Ne de olsa okuyacakları bir ders azalmış oluyordu. Ancak bu konuda istekli olan ya da velilerinin etkisinde kalan öğrenciler dilekçe veriyorlardı. Şayet idare, "Din Dersini seçmeyenler dilekçe versin" demiş ise, bu defa Din Dersini seçmeyenler az, seçenler çok oluyordu. Zira öğrencilerin çoğu idareye varıp ben Din Dersini seçmek istemiyorum, diyemiyorlar, ya da bunu deme cesaretini kendilerinde bulamıyorlardı. Ancak din Dersini seçmeme konusunda bilinçli olan veya velisinin isteğine uyan öğrenciler dilekçe veriyorlardı. Bunların sayısı da çok olmuyordu. Bunun dışında kalan öğrenciler, dilekçe vermedikleri için otomatikman Din Dersini seçmiş kabul ediliyordu. Nitekim Fatih'te bulunan iki liseden birinin birinci uygulamayı, diğerinin ise ikinci uygulamayı yaptığı ve bu nedenle birinde Din Dersine giren öğrencilerin sayısının az, diğerinde çok olduğu söyleniyordu (Kırca, 2017, s. 159).

Hülasa bahsi geçen yıllarda okul idarelerinin seçmeli din dersine karşı iki farklı tavır sergilediği anlaşılmaktadır. Celal Kırca'ya göre okul idareleri din dersini seçmek isteyenler dilekçe versin demişse, dersi seçen öğrencilerin sayısı az, din dersini seçmeyenler dilekçe versin demişse dersi seçen öğrencilerin sayısı çok olmuştur. Benzer şekilde dersin programın içinde veya dışında okutulması da okul idarelerine bırakılmıştır. Kırca sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

Din Derslerinin ders programında mesai saatleri içine seçilmemesinde etkin bir role sahipti. Okul idaresinin tavrına göre Din Dersleri mesai saatleri içine konulduğu gibi, mesai saatleri dışına da konulabiliyordu. Öğrenciler de Din Dersini seçme esnasında bu durumu da göz önünde bulunduruyorlardı. Bu nedenle Din Dersi seçiminde dersin yapılacağı saatin, önemli bir etkisi vardı. Din Dersi mesai saatleri içinde ise, öğrenci sayısında artma, değil ise azalma görölüyordu. Kısaca Din Dersinin öğrenciler tarafından seçilip seçilmemesi büyük oranda okul idaresinin inisiyatifine bağlı kalıyordu. Bu uygulama 1982 Anayasası ile sona ermiş oldu (Kırca, 2017, s. 159).

Öyle anlaşıyor ki din dersinin uygulamasındaki bu müphemlik okullar arasında ihtilaf oluşmasına sebebiyet vermiş ve öğrencilerin dersi seçmesinde büyük bir rol oynamıştır. Bu dersin müfredata konulmasında meydana gelen zıtlaşmalar dersi seçen ve

seçmeyen arasında da tezahür etmiştir. Öyle ki din dersini seçen ve seçmeyen öğrenciler arasında ‘dindar, dinsiz’ şeklinde kutuplaşmaların olduğu görülmüştür (Ayhan, 2014, s. 320). 1980 tarihinde gerçekleştirilen meclis oturumunda Elâzığ Milletvekili M. Tahir Şaşmaz'ın din dersine ilişkin uygulamalar hakkındaki konuşması ilgi çekicidir:

...Bilhassa orta dereceli okullarımızdaki Din Bilgisi tedrisatının hazin manzarası da din adına bir utanç tablosu halini almış bulunuyor. Öyle ki ihtiyarî olan bu dersler, mecburî derslerin haricinde bırakılmış ve mekteplerin tatil saatine tesadüf ettirilmiştir. Gerçi sonradan bunu önleyecek bir karar çıkmışsa da olan olmuş ve din dersine karşı uygulanan antipati talebelerin üstünden silinememiştir. Bu suikastı hazırlayanlar, gençliği din dersinden uzaklaştırmakta, el-hak muvaffak olmuş bulunuyorlar. Şimdi öyle liseler var ki din dersi saatleri tamamıyla boş geçiyor... Derse girmek isteyen tek tük öğrenciyi ise, girmeyenler dayakla tehdit edecek kadar işi ileri götürebiliyorlar. Milli Eğitim Bakanlığı'nı ilgilendiren en önemli konulardan biri bu husus olmalıdır. (Ayhan, 1999, s. 147)

Okullara din dersinin yeniden getirilmesi konusu gündeme geldiğinden itibaren gerek meclisten gerek basından ve halktan kişiler din dersine karşı olumsuz tepkilerini dile getirmişlerdir. Dersler müfredata konulduktan sonra okul idarecilerinden ve okuldaki diğer öğretmenlerden de din dersine, dersi anlatan öğretmene ve dersi alan öğrenciye karşı olumsuz tutum sergileyenler olmuştur. Celal Kırca Din Bilgisi dersi öğretmeni olarak atandığı okulda yaşadığı tecrübelerini şu sözlerle dile getirmiştir:

Bazı Orta Okul ve Liselerdeki hocaların, Din Dersi hocalarına karşı olumsuz bir tavır içinde oldukları, onlara sosyal ve psikolojik baskı uyguladıkları, bu nedenle de buralardaki Din Dersi hocalarının öğretmenler odasına giremedikleri, teneffüslerde ya koridorlarda ve bahçede dolaştıkları ya da hizmetli odasında oturdukları anlatılıyordu. Bu nedenle bazı zorluklarla karşılaşacağımı biliyor ve bekliyordum. Böyle bir halet-i ruhiye içinde öğretmenlik mesleğine başlayacaktım. Benim için bir diğer sorun da bir Din Dersi hocası olarak, bütün öğretmenlere ve onların sorularına muhatap olacağımı, bu nedenle de onların sahip olduğu bilgi birikimine en az onlarla diyalog kurabilecek kadar yüzeysel de olsa bir bilgiye sahip olmam gerektiğini düşünüyordum. Genel kültür eserlerini okumaya önem atfetmemin bir nedeni de buydu. Bu zorlukları aşabilecek bilgi ve donanıma sahip olup olmamam konusundaki kuşkularım da

bu yüzdendi. Göreve başladıktan sonra bu düşüncemde yanılmadığımı gördüm (Kırca, 2017, ss. 159-160).

Eğitim sistemi içerisinde din dersine yer olmadığı düşüncesinde olan, din dersi öğretmenlerini okul içerisinde yok sayan, hatta din dersi öğretmenlerinin diğer öğretmenlerle aynı statüde dahi olmadığı düşüncesinde bulunan öğretmenlerin varlığını Kırca şu şekilde ifade etmiştir:

Okulda ders aralarında öğretmenler odasına gidiyor ya kitap ya da dergi okuyordum. Okuduğum tek dergi vardı, o da Bilim ve Teknik dergisi idi. Göreve başlayalı yaklaşık bir aya yakın olmuştu ki, müdür beyin kız kardeşi olduğunu öğrendiğim Fransızca hocası Nezahat Mısırlıoğlu, bana; "Seni burada yeni görüyorum, veli misin kimsin sen?" dedi. Ben de "Öğretmenim, yeni tayin oldum" dedim. "Ne öğretmeni?" dedi. Ben de "Din Bilgisi" deyince birden parladı ve "Ne, Din Bilgisi öğretmeni mi? Şimdi seninle ben aynı statüde miyiz?" diye hayret ve öfke karışımı bir ses tonuyla konuşmaya başladı. Ben de "Hanım Efendi, siz kabul etmeseniz de bu devlet beni kabul etti ve gönderdi" dedim. O zaman bana; "Ben sana söylemiyorum, benim sözüm devlete" diye karşılık verdi. Böylece ben kendimi onlara tanıtmış oldum yahut da onlar, böylece beni tanımış oldular. Zira o zamana kadar kimse bana kim olduğumu sormamış ve hoş geldin diyen de olmamıştı. Beni o zamana kadar sadece müdür, müdür muavinleri ve okulun diğer personeli tanıyordu (Kırca, 2017, s. 163).

Öyle ki sırf din dersi öğretmeni olduğu için okul içinde kapı tutma, selam verme gibi insani vazifeleri esirgeyen öğretmenlerin varlığı da hatıratlarda nakledilmiştir. Örneğin Kırca'nın stajyerliğinin onaylanması için oy vermesi gereken öğretmenlerden bazıları oy kullanmak istememişlerdir. Oy vermek istemeyen öğretmenlerin açıklaması oldukça ilgi çekicidir:

Biz bu arkadaşımızın öğretmenlik formasyonuna ve insani tavırlarına bir şey demiyoruz. İyi bir öğretmen. Ancak oylamaya da katılmak istemiyoruz. Zira bu arkadaş Din Dersi hocası, biz bu arkadaşı onaylarsak aynı zamanda dini de onaylamış oluruz. Bu da bizim düşüncemize aykırı bir durum olur, onun için bize müsaade ediniz, biz dışarı çıkalım, ondan sonra siz oylayın demişler" ve bu nedenle dışarı çıkmışlar (Kırca, 2017, s. 176).

Öğretmenlerin takındığı bu tavır dine ve din dersine bakış açılarını yansıtmaları açısından önemli bir örnektir. Özbek dersin seçmeli olduğu zamanlarda din dersi

öğretmenliğinin ne demek olduğunu ve din dersini seçen öğrencilerin karşılaştıkları zorlukları şöyle anlatmaktadır:

Seçmeli olduğu yıllarda hem bu dersin öğretmeninin hem de bu dersi alan öğrencilerin karşı karşıya kaldıkları durum gerçekten yürekler acısıdır. Dersine, lütfen girilen bir öğretmen olmanın ne anlama geldiğini, yaşamayan pek anlayamaz. Yine din dersini seçen öğrencilerin bazı okul idareleri tarafından zor durumda bırakılması bir vakıadır (Özbek, 2005, s. 171; akt. Altıntaş, 2019, s. 49).

Şimdiye kadar zikredilen bu gelişmeler 1982 yılı öncesine kadar devam etmiştir. 1980 askeri darbesi Türk eğitim sisteminde yeni bir sayfa açmıştır. Nitekim darbeden sonra her alanda olduğu gibi genelde eğitim ve özelde din eğitimi alanında yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Geçmişteki uygulamalar baz alındığında din eğitimi alanında radikal adımlara imza atılmıştır (Aydın, 2021).

1.1.3. 1980-1982 Yılları Arasında Din Dersi

12 Eylül 1980 yılına gelindiğinde ise din dersi açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Din dersinin uygulanmasında yaşanan disiplinsizlikler, dersi alan öğrenci ile almayan öğrenci arasında meydana gelen kutuplaşmalar, 1950’den beri ortadan kaldırılmaya çalışılan menfi zihniyetlerin yeniden oluşmasına yol açmış, Tevhid-i Tedrisat’ın amacını zedeler hale gelmiştir (Bilgin, 2007, s. 83). Tüm bu amiller 1980 sonrası din öğretimi düzenlemelerini büyük oranda etkilemiştir. Öyle ki 1982 Anayasa müzakerelerinde üzerinde en çok konuşulan ve önerge verilen maddeler, Milli Eğitim ve din eğitimi ile ilgili konular olmuştur (Öztürk, 1997, s. 108). 1980 askeri ihtilalinden sonra o zamana kadar seçmeli olan din dersi 1982 anayasası müzakerelerinde tekrar gündeme gelmiş ve din dersinin zorunlu olup olmayacağı meselesi üzerinde durulmuştur (Zengin M. , 2017, s. 128).

Devlet Başkanının emriyle dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Sağlam, ihtilal olduktan sonra anayasa hazırlıkları esnasında bir komisyon toplamış, bu komisyonda din dersinin zorunlu olup olmayacağı meselesi uzunca tartışılmıştır. İki günlük müzakereler sonucunda Din ve Ahlak Öğretiminin zorunlu dersler arasına alınması konusu, üyelerden İbrahim Agah Çubukçu ve Neda Armaner hariç olmak üzere diğer üyelerin tamamı tarafından olumlu karşılanmıştır. Din dersinin zorunlu olmasına karşı çıkan iki üye, bu derslerin zorunlu olmasının Laikliğe ve Atatürkçülüğe aykırı olduğunu iddia etmiş,

Tevhid-i Tedrisat kanunu ile bağdaşmayacağını ileri sürmüştür. Onlar, bu derslerin mezhep ayrımını teşvik edeceğini ve dolayısıyla Alevi ve gayrimüslim vatandaşlar açısından sakıncalı olacağını savunmuşlardır (Ayhan, 2014, ss. 254-255). Bu tarihlerde Yüksek İslam Enstitüsü müdürü olan Ali Özek, oluşturulan Din Eğitimi Danışma Kurulu üyeleri arasında kendisinin, enstitünün diğer müdürlerinin ve Ankara İlahiyat Fakültesinden bazı hocaların bulunduğunu bize nakletmiştir (Özek, 2000, s. 265). Ali Özek söz konusu komisyonda gerçekleşen diyalogu şöyle anlatmıştır:

O dönem Hasan Sağlam Milli Eğitim Bakanı, Fevzioğlu Paşa da müsteşardı. Bu toplantı onun başkanlığında yapıldı. İki defa da Hasan Sağlam'ın başkanlığında yapıldı. Orada da çok şeylere şahit oldum. Mesela Neda Armaner'le İbrahim Agâh Çubukçu tam manasıyla menfi hocalardı. Bunlar din derslerine karşı çıkıyorlardı. Ankara İlahiyat Fakültesi adına katılıyorlardı. Bir gün yaptığımız toplantıların birine Müsteşar Fevzioğlu katılmıştı. Hüseyin Atay da bu toplantıda vardı. O zaman dekandı. İbrahim Agâh Çubukçu toplantıda söz alıp, konuştu. "Alevilerin hakkı ne olacak. Bunlara haksızlık oluyor. Din dersi Ehl-i sünnete göre okunuyor" gibi bir konuşma yaptı. O zaman konu ortaokul ve liselerde din dersinin zorunlu olup olmamasıydı. Onun üzerine ben buna cevap vereyim diye hazırlanırken tam karşısında oturan Hüseyin Atay elini kaldırdı -adam daha sözünü bitirmemişti- "Behey sersem! Aleviler Müslüman değil mi?" diyerek ona çıktı ve çok ağır konuştu. Ben konuşsam öyle konuşmayacaktım tabi. Onu o şekilde susturdu (Özek, 2000, s. 265).

Hüseyin Atay'ın bu çıkışına karşılık komisyondaki diğer üyeler, din öğretiminin insani, sosyal ve kültürel açıdan genel öğretim içinde zorunlu olarak verilmesinin gerekli olduğunu ve bu gerekliliğin laikliğe, Alevi ve gayrimüslim vatandaşlara zarar vermeyeceğini savunmuşlardır. Zira Batı ülkelerinde din dersini ilk ve ortaöğretimdeki durumundan örnekler verilerek o ülkelerde yıllardır varlığını sürdüren bu dersin Laikliğe engel olmadığını ileri sürmüşlerdir (Ayhan, 2014, ss. 254-264).

Tartışmalar sürerken Ankara İlahiyat Fakültesi'nin dekanı olarak komisyonda yer alan Hüseyin Atay, Kenan Evren'e din dersi konulu bir mektup yazmıştır. Mektubunda "Din dersleri mutlaka okutulmalıdır. Bu ülke halkı Müslüman'dır. Eğer bu halkın din eğitimi ihtiyacını devlet karşılamazsa başka çevreler bunu karşılar. Bu da memleket için iyi olmaz." diyerek din dersinin eğitim sistemimiz içerisinde zorunlu bir yerinin olması gerektiğinden bahsetmiştir (Özek, 2000, s. 265). Ali Özek, Kenan Evren'in bu mektuptan

sonra Hasan Sağlam'la görüşerek Millî Eğitim Bakanlığı'nda Yüksek İslam Enstitüsü hocalarından oluşan bir komisyon kurulmasını ve bu konunun bir an önce çözüme kavuşturulmasını emrettiğini nakletmiştir (Özek, 2000, s. 266).

Tüm gerçekleştirilen bu mütalaaların sonucunda üyelerin büyük çoğunluğu din öğretiminin ilk ve ortaöğretimde zorunlu olmasını desteklemişlerdir (Öztürk, 1997, s. 119). Böylece 1982 Anayasasının 24. maddesi son şeklini almıştır. 24. madde şöyledir:

Din ve ahlak eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982).

Söz konusu maddeye göre din dersi, temel eğitim ve ortaöğretim düzeyinde “Din ve Ahlak Bilgisi Dersi” adıyla haftada iki saat zorunlu olarak okutulmaya başlanmıştır. Ancak Anayasa'nın 24. Maddesinin açık ifadelerine rağmen ders, ilkokulun tüm sınıflarına konması gerekirken sadece 4. ve 5. sınıflarına konmuştur. Bu uygulama, dayanağının ne anayasa da ne de bilimsel esaslar da bulunamayacağı belirtilerek eleştirilmiştir (Aydın, 2000, s. 118).

Netice itibarıyla 1982-1983 öğretim yılından itibaren Din ve Ahlak Bilgisi dersi, ilkokul dördüncü sınıftan lise son (3) sınıfa kadar zorunlu olarak okutulmaya başlanmıştır (Öcal, 1998, s. 263). Bu tarihten dört yıl sonra Din ve Ahlak Bilgisi dersinin adına “kültür” kelimesi de eklenerek “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” şeklinde değiştirilmiştir (MEB Tebliğler Dergisi, 1986).

Din dersinin zorunluluğu meselesi müzakere edilirken tartışılan bir diğer konu bu dersin uygulamalı mı yoksa teorik mi olması gerektiği meselesidir. Din dersinin uygulamalı bir ders olması gerektiğini savunanların karşısında bu ders için sadece teorinin yeterli olacağını düşünenler de olmuştur. Din dersi uygulamalı olduğu takdirde daha fazla problemin ortaya çıkacağını söyleyen Fuat Gündüzalp şu sözlerle karşı çıkmıştır:

Öğretmen kendisi namaz kılmadığı halde namazın İslam'ın şartlarından olduğunu öğretecektir...Bugün bütün okullarda ilkokullardan yüksek okullara kadar kabul edilmiş olan bir öğretim prensibi vardır. O da öğrencilerin her şeyi

yaparak ve yaşayarak öğrenmesi prensibidir. Burada metot bahsine geçiyorum. Mesela biz öğrenci tabiat bilgisi dersini laboratuvarda kendi kendine çalışarak öğrensin diyoruz. Tarım işlerini tarlada, toprakla meşgul olarak öğrensin diyoruz. Halbuki din dersinde bu prensibi tatbik edecek miyiz? Öğrencilere din dersini okuması için lazım gelen şeyleri verecek miyiz? Bunu kabul edersek o zaman nereye varacağımızı yüksek takdirinize arz ediyorum. Çünkü o takdirde her okula bir ibadethane yapılması lazım gelir... (Altaş, 2002, s. 224).

Din dersinin uygulamalı olarak müfredata konulmasının ilerleyen zamanlarda okullarda mescitlerin açılmasını meşrulaştıracaklarını düşünen Gündüzalp, bu konuyu dinleyicilerin takdirine bırakmıştır. Benzer sebeplerden dolayı kurulan komisyonda din dersinin uygulamasının olmaması için çalışan grupların bulunduğunu Ali Özek şöyle anlatmaktadır:

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu diye bir profesör vardı. Onun öncülüğünde aleyhte bir kampanya başlatıldı. Bizim aldığımız kararda din dersinde uygulamalar mecburiydi. Bunun üzerine onlar okullarda uygulama olmaz, yanlıştır, gibi bir sürü şey söylediler. Böyle bir kampanya başlattılar. Sonunda Millî Eğitim Bakanlığı veya Talim Terbiye din dersinin pratiğini kaldırdı (Özek, 2000, s. 265).

Ali Özek Diyanetin çıkardığı bir dergide alınan bu karara itirazda bulunmuş, din dersinin pratiğini müzik dersinde enstrüman çalmaya benzeterek "Müzik dersi koyuyorsunuz fakat enstrüman çalmak yasak. Böyle bir şey olmaz." sözleriyle dersin sadece teorik olarak işlenmesini eleştirmiştir (Özek, 2000, s. 265).

Dinin pratik kısmının teorik kısmından ayıramayacağını düşünen Tayyar Altıkulaç, namaz konusu işlenirken seccade üzerinde öğrenciye namazın nasıl kılınacağı ya da abdest konusu işlenirken musluk başında abdestin nasıl alınacağını derste uygulamalı olarak gösterilmesini savunmuştur (Altıkulaç, 2016, s. 324). Altıkulaç sahip olduğu bu fikri Din Eğitimi Genel Müdürü olduğu dönemde de dile getirmiş ve din bilgisi dersinin uygulamasını içeren genelgeyi valiliklere göndermiştir. 1976 tarihinde gönderdiği genelge de din bilgisi dersinin uygulanışını şöyle tanımlamıştır: "Dinin pratik kısmını teorik kısmından ayırmanın mümkün olamayacağı cihetle, namaz, abdest gibi konular işlenirken öğretmen ve öğrenciler okulun müsait bir yerinde veya sınıfta uygulama çalışmaları yapabilirler." Altıkulaç'ın gönderdiği genelgeyle birlikte 1976 tarihinden itibaren dersler uygulamalı olarak devam etmiştir. Ancak söz konusu genelge

1981 yılında Milli Eğitim Bakanı Hasan Sağlam'ın imzasıyla yürürlükten kaldırılmıştır. Bakan Sağlam tarafından yayınlanan genelgede "Din eğitimi veren okullar dışındaki temel eğitim ve orta öğretim okullarında ve sınıflarında din bilgisi dersleri, ders programındaki amaç, açıklama ve konulara uygun şekilde verilecek ve teorik olarak işlenecektir." ifadesine yer verilmiştir (Altıkulaç, 2016, s. 324).

Altıkulaç, Hasan Sağlam'ın aldığı bu kararı doğru bulmamıştır. Esasen 1981 yılında dersin adı *Din Bilgisi*'ydi ve dersin amacı İslam dininin ilkelerini öğretmek, dinin istediği insan profilini yetiştirmekti. Bu derste uygulamaya yer vermemek de doğru olmazdı. Altıkulaç 1981 yılında henüz dersin adı ve amaçları değişmemişken din dersinin uygulamasının kaldırılmasının doğru bir davranış olmadığını savunmuştur.

1982 yılında dersin adı ve amacı farklılaşarak başka bir forma bürünmüştür. Dersin adı *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi* olarak belirlenmiş ve bu derste İslam dininin dindarını yetiştirmekten ziyade, ülkede yaşayan farklı din ve mezhepteki insanların birbirlerinden haberdar etmek amaçlanmıştır. Buna göre Altıkulaç, Hasan Sağlam'ın 1981 yılındaki kararını şu gerekçeyle eleştirmiştir.

Hasan Sağlam'ın bu genelgesindeki ifadeyi 1982 anayasasının 24. maddesi karşısında onaylamak mümkün ise de genelgenin yayımlandığı tarih itibariyle bunun hiç de gerekli ve hatta doğru olmadığı, olumsuz bir tavır ortaya koyduğu açıktır. Çünkü 1981 yılında okullarda okutulan dersin adı "Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi" değil, "Din Bilgisi" idi ve bu dersle dinin hem eğitiminin ve hem öğretiminin yapılması amaçlanıyordu. Eğitimin ancak uygulama ile yapılmasından tabii bir şey olamazdı (Altıkulaç, 2016, s. 325).

Nihayetinde Hasan Sağlam'ın imzasıyla din dersinin uygulaması yürürlükten kaldırılmıştır. Hülasa denilebilir ki din dersi Cumhuriyet tarihinde eğitim sistemi içerisinde üzerinde en fazla durulan konulardan birisi olmuştur. Dersin meşruiyeti, zorunlu ya da isteğe bağlı olması her daim tartışılmış ve bu durum hatıratlara da yansımıştır. 1982 yılından günümüze kadar hararetli tartışmaların odak noktası olmuş ve bu durum hatıratlarda da ele alınmıştır. Ancak çalışmamızın kapsamı ve sınırlılıkları gereği bu kadar bilgiyle iktifa edilecektir.

1.2. Hatıratlar Gözüyle İmam Hatiplerin Tarihsel Serencamı

1.2.1. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Medreseler

Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen ülkedeki bütün eğitim kurumlarını Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlayan yasadır (Öcal, 2013, s. 67-69). Yürürlüğe giren bu kanun ile eğitim ve öğretimin tek elden yönetilmesi hedeflendiği için yasanın ilk üç maddesi gereği Osmanlı Devleti döneminde açılıp Cumhuriyet dönemine intikal eden bütün medrese ve mekteplerin bütçeleriyle birlikte Maarif Vekâletine (Millî Eğitim Bakanlığına) bağlanmasına karar verilmiştir (Öcal, 1998, s. 242). Kanunun dördüncü maddesi ise Maarif Vekaletine İlahiyat Fakültesi ve ayrıca halkın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik din görevlileri yetiştirmek için İmam Hatip mektepleri/ liseleri açma görev ve yetkisi vermiştir (Bilgin, 1995, s. 54).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabul edildikten sonra hemen uygulanmaya başlanmıştır. Ancak kanunun uygulanması ilk yıllardan günümüze kadar tartışmalara konu olmuştur. Kanun yürürlüğe girdikten sonra uygulamada dikkat çeken en önemli nokta, kanunun gerekçesinde ve metninde herhangi bir öğretim kurumunun kapatılması ile ilgili hiçbir hüküm bulunmamasına rağmen dönemin Maarif Vekili Vasıf Çınar tarafından gerekçesi tam olarak ortaya konmaksızın medreselerin ekseriyetinin kapatılmış olmasıdır. Yalnızca İlmiye Medreseleri ile Daru'l Hilafe medreselerinin İptida-i Hariç ve Dahil kısımları imam ve hatip yetiştirecek mekteplere dönüştürülmüştür (Zengin, 2002, s. 85).

Yıllardır varlığını ve görevini bir şekilde sürdüren medreselerin kapatılması köklü değişim olarak nitelendirilmiş ve bu değişime dair her cenahtan çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Örneğin Maarif Vekilinin söz konusu icraatını savunanlardan Falih Rıfkı Atay “Bir gecede on altı bin softa ocağını söndüren Maarif Vekili Vasıf Bey'in bütün Türk gençliğini iftihar ettirecek kadar güzel ve kahramanca olan o hareketinde, şahsen en kıymetli bir rol oynadığını biliyorum...” şeklinde görüşünü ifade ederken, medreselerin kapatılmasının doğru olmadığını düşünen Antalya Mebusu Rasih Kaplan “Tevhid-i Tedrisat, ilga-yı tedrisat demek değildir. Kanunun sarahati de bunu müeyyedir. Milletimizin ihtiyacını temin edecek müesseselerin idamesi zarureti vardır.” yorumunda bulunmuştur (Ayhan, 2014, s. 49,50). Hem dini hem de dünyevi ilimleri birlikte tedris

eden medrese gibi bir kurumun kapatılmasının haksızlık olduğunu düşünen İsmail Hakkı Baltacıoğlu Tevhid-i Tedrîsat Kanunu'nun kabul edildiği yıllarda gerçekleştirilen Maarif Kongresinde bu meseleyi şu şekilde dile getirmiştir:

Arkadaşlar birkaç ay önce “Direkler arasından geçiyordum, işim düştü, Şehzade Camii şerifinin ittisalindeki İbrahim Paşa Medresesine uğradım. Kapıdan girince sağdaki mescidin içinde talebe ders okuyordu. Girip baktım, bir de ne görsem: hoca, camiin mihrabına geçmiş, talebeye kimya tecrübeleri yaptırıyor... Arkadaşlar! Kimyayı, müspet ilimleri camiin mihrabına kadar sokmuş olan bir müesseseyi lağvetmeye kalkışmak günahtır hatta cinayettir... (Edip, 1947, s. 10).

Yukarıdaki alıntılarda ortaya konulduğu üzere Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun uygulanma biçimi tartışmalara ve tepkilere neden olmuştur. Zira TBMM'de yapılan görüşmelerden ve dönemin basınına yansıyan haberlerden de söz konusu tepkiler anlaşılmaktadır (Zengin, 2002, s. 88). Bu bağlamda çalışma konumuzu oluşturan hatıratlarda da Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun uygulanma biçimi ele alınmıştır. Söz gelimi medreselerin kapatılmasına Tevhid-i Tedrisat kanunundan önce yapılan uygulamaların etkili olduğunu söyleyen Mahir İz, hatıratında şunları dile getirmiştir:

Dünya işleri çoğalıp dağıldıkça câmi, ancak ibadet ve ilim merkezi olarak kalmış ve bu hal yakın maziye kadar devam etmiştir. Dünyaya ait bilgiler genişleyip, ihtisasa doğru gittikçe, câmiye bağlı mektepler, yani medreseler, bu ilerlemeye lâkayt bırakılmış, devletçe alınan yanlış bir kararla fennî tedrisat için ayrı mektepler açılmıştır. Eğer bu ayrılık yapılmayıp, fen dersleri medrese programına girmiş olsaydı; Cumhuriyet devrinde medreseler aleyhine yapılan "Tevhid-i Tedrisât" kanunu, o zaman dinin lehinde, müspet olarak fiilen yürürlüğe girmiş olacak ve medreselerin din ve dünya işlerini bir arada öğretecek olan programları, bugün temini istenen gâye'ye ulaşmış bulunacaktı. Eskilerin hüsnüniyetle yaptıkları bu hata, tedrisatta ayrılığı mûcip olmuştur (Özdamar, 2017, s. 104).

Mahir İz medreselerin çağın ihtiyaçlarına çözüm arayıp cevap veren eğitim kurumlarına dönüştürülmesi/ıslah edilmesi yerine medreseleri bir kenara bırakarak hasıl olan ihtiyaçları karşılamak için başka mekteplerin açılmasını doğru bulmamış, dolayısıyla Tanzimat döneminden beri idarenin attığı yanlış adımların medreselerin kapatılmasına zemin hazırladığını düşünmüştür. Akseki ise Mahir İz'den farklı olarak

medrese kurumunu hatalı bulmuştur. Akseki'ye göre eğer medreseler çağın gelişmelerini takip edip bu gelişmeler nazarında kendini tecdit etseydi bu ikiliğin ortaya çıkmayacağı sonucuna varmıştır:

İslam medreseleri, çağdaş gelişmeleri takip etse ve tedrici bir yenilenme ile yaşamış olsa idi, şüphesiz milletin ruhuna uygun olmayan yabancı bir teceddüde ihtiyaç görülmeyecek; emelleri ve ahlakı birbirine zıt ikili yapılarla karşılaşmayacak ve bu suretle biri şer'i kanunlara diğeri ecnebi kanunlarına istinad eden iki hâkim, iki mahkeme de bulunmayacaktı (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 129).

Hacı Veyis Efendi de Akseki ile aynı görüşü paylaşmıştır. Ona göre medreselerdeki usulsüzlükler, medreselerin kapatılması sonucunu doğurmuştur:

Allah-u Teâlâ zulüm etmez. Kul, başına gelecekleri hak eder. Cenab-ı Hak, bir nefis kendisini değiştirmeden, onun hâlini değiştirmes. Ona ceza vermez. Çünkü Adil-i Mutlak 'tır. Demek ki, yapılan bu inkılâplara, bu darbelere, bu millet müstahak olmuştur... Dergâhlar böyle laubali oldu. Medreselerde, bir tulum peynir, bir teneke yağa, talebe sınıf geçti. Çocuk babasının yanında köyde çalışır, ama rüşveti yiyen hoca çocuğu medreseye devam etmiş gösterir, sınıf geçirir. İşte bu gibi laubalilikler, lakaytlıklar başımıza bu cezaları getirdi. Çektiklerimiz, amellerimizin cezasıdır." Hakikaten tekkeler de medreseler de ne yazık ki, bozulan milli ahlak ve zayıflayan devletle birlikte değişip asıl hizmet ve vazifelerini yapamaz olmuşlar. Bu yüzden Tanzimat'tan beri "medreselerin ıslahı" meselesi konuşulur olmuş... Fakat umumî çöküş arasında bu müesseseler de bir türlü toparlanamamışlar (Düzdağ, 2016, s. 169,170).

Gerek Hacı Veyis Efendi'nin gerekse Akseki'nin kanaatine göre yüzlerce yıldır varlığını sürdüren bu kurumlar, kapatılma sebeplerini kendi kendine hazırlamıştır. Onlara göre medreseler mevcut bilgi birikimini belirli kaynaklardan aktararak eğitim-öğretime devam etmiş, yeniliğe ve üretkenliğe karşı çıkmıştır. Zamanla rüşvet ve iltimasla, ehil olmayanların ilmi mevkilere getirilmesi, öğretimin düzensiz ve plansız hale gelmesi, öğrencilerin medreseye kabul edilme şartlarının dikkate alınmaması gibi pek çok nedenle medreselerin kuruluş amaçlarından uzaklaşarak bozulması bu müesseselerin kapatılmasının yolunu açmıştır.

Diğer taraftan medreseler kapatıldıktan sonra medreseye ve temsil ettiği zihniyete düşman olanların medrese binalarına dahi tahammülleri kalmamış, mevcut binaların kullanılmasına müsaade etmemişlerdir. Bu konuda Kutuz Hoca yaşadıklarını şöyle aktarmaktadır:

Medreseler 1924 yılında kapanınca köyümüzün merkezindeki büyük cami medresesinin talebe odaları ihtiyaca göre yıkılarak mektep haline dönüştürüldü. Biz de burada okuduk... Gelen bir müfettiş, muhtarları toplayarak köyün yeni bina yapmaması halinde mektebi kapatacağını veya tatil edeceğini, muallim göndermeyeceğini tehditkâr bir şekilde söylemiş. Mevcut mektebi bozup yeniden yapmayı teklif etmişler, müfettiş -belki de caminin hemen yanı başında olduğu için- kabul etmemiş. Bunun üzerine şimdiki mevcut mektep yeri istimlak edilmiş. Hem istimlak bedelini hem de inşaat giderlerini köylü karşılamıştır (Kara, 2019, s. 54).

Böylelikle 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ilan edilmesiyle atılan ilk adım medreselerin kapatılması kararı olmuştur. Bu karar Türkiye'de din eğitimi konusunda meydana gelen tartışmaların başlangıcı olmuştur.

1.2.2. 1923-1946 Yılları Arası İmam Hatip Okulları

İlk kuruluş yıllarından itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin en çok tartışılan okulları olan İmam Hatip Okulları, Cumhuriyet ilan edildikten sonra yürürlüğe konulan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesinin hükmü gereği açılması kararlaştırılmıştır. Adı geçen kanun'un kabulünden sonra dönemin Maarif Vekili Vasıf Çınar'ın emriyle medreseler kapatılarak Mart 1924 tarihi itibarıyla 29 yerde ilkokula dayalı ve öğrenim süreleri 4 yıl olarak belirlenen İmam Hatip Mektepleri açılmıştır (Öcal, 1998, s. 242). Kanuna göre İmam Hatip mektepleri, halkın dini ihtiyaçlarını karşılamak üzere din görevlisi yetiştirmeyi amaçlamaktadır (Bilgin, 1995, s. 54). Kapatılan medreselerin öğrencilerinin bir kısmı İmam Hatip mekteplerinde öğrenciliklerine devam etmiştir (Zengin, 2002, s. 90-91). İstanbul İmam Hatip mektebinde görev alan ve ilk aylarda müdürlüğe de vekalet eden Tahiru'l Mevlevi'nin şu satırları öğrencilerin intibaklarının nasıl yapıldığına ve ilk İmam Hatip mekteplerinin tedrisat durumuna, ışık tutmaktadır:

İstanbul İmam-Hatip Mektebi Müdürlüğü'ne Basra Sabık Mebusu Muhammed Hilmi Efendi, idare heyeti olarak da bir müdür, bir kâtip, iki üç tane hademe ve çeşitli derslere girecek olan 15 kadar öğretmen tayin edilmiştir. İlk olarak okul

Fatihteki Tophane medresesine kısa bir süre sonra da Sultan Selim'deki Medresetü'l Mütahassisin binasına nakledilmiştir. Medreselerin kapatılmasından sonra talebeleri öğrenim durumlarına göre orta ve yüksek okullara tevzi edilmişlerdir. İptidaî Dahil medreselerindekiler imam-hatip mektebi mezunu sayılıp ellerine vesika verilmiş, İptidaî Hariç talebesi imtihansız olarak, ihzarî müdavimleri de imtihanla İmam-Hatip mektebine alınmıştır. Böylece mekteplerin açıldığı yıldan itibaren dört sınıfta da öğrenci olmuş ve ilk yılın sonunda dördüncü sınıfta okuyanlar mezun olmuş, üçüncü sınıftakiler ise son sınıfa yükselmişlerdir (Mevlevi, 1990, ss. 132,133).

Tahiru'l Mevlevi'nin ifadelerine göre mektepler, kuruluşlarının üzerinden 3-4 ay gibi kısa bir süre geçtikten sonra mezun vermişlerdir. Bunun sebebi kanun, Mart 1924'te yürürlüğe girmiş olmasına rağmen İmam Hatip mekteplerinin açılışı, 1923-1924 öğretim yılı başı itibariyle geçerli kabul edilmesidir. Böylece İmam Hatip mektepleri eğitim öğretim yılının bitmesine birkaç ay kalmışken açılmış ve bütün sınıfları aynı anda oluşturulmuştur (Öcal, 1998, ss. 242-243). Tahiru'l Mevlevi birkaç ay sonra mezun olacağı halde öğrenciye hitabet dersini uygulama üzerinden öğrettiğini ancak bazı İmam Hatip mekteplerinde ne de olsa kısa süre sonra mezun olacağı düşüncesiyle, talebelere yalnızca manzume ezberletildiğini nakletmiştir (Mevlevi, 1990, s. 133).

Yeni açılan İmam Hatip mekteplerinin en önemli problemlerinden birisi ise mezunların yüksek öğrenime geçiş imkanının bulunmaması olmuştur. Zira İmam Hatip mektepleri orta derecede mektep seviyesinde sayıldığı için mezun olan öğrenciler Mart 1924 tarihinde Daru'l Fünûn'un çatısı altında açılan İlahiyat Fakültesine öğrenci olarak gidememiştir. İlahiyat Fakültesine lise mezunları alınmış ve liselerden oraya rağbet eden talebeler öncesinde tedris etmedikleri dersleri takip etmekle mesul tutulmuştur. Ancak İlahiyat Fakültesi için gerekli olan dersleri itmam eden İmam-Hatip mezunları İlahiyat Fakültesine girememiştir. İlahiyat Fakültesi ile İmam-Hatip mektepleri arasında bulunan irtibatsızlık herkesin dikkatini çekmiş olmasına rağmen irtibatın sağlanması için Bakanlığa yapılan çeşitli müracaatlardan hiçbir sonuç çıkmamıştır (Ayhan, 2014, s. 53).

Halbuki Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun, Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim politikaları için temel kabul edildiği düşünüldüğünde bu okulların eğitim sistemi içerisinde en esaslı kurumların başında yer aldığını söylememiz yanlış olmayacaktır (Ayhan, 2014, s. 55). Ancak görüldüğü gibi uygulamada bu şekilde olmamış, sonradan

açılan bu mekteplere hayat hakkı tanınmamıştır. İmam Hatip mekteplerinde okuyan öğrencilerin diğer mekteplerde okuyan öğrenciler gibi çeşitli haklara sahip olmamaları, mekteplerin lise kısmının açılmaması, 1927’de Şura-yı Devlet (Danıştay) kararıyla din hizmetlerinin devlet memuriyetinden çıkarılmasıyla mezunlarına yeterli istihdam alanı tanınmaması ve İlahiyat Fakültesine gidebilme hakkı verilmemesi sonucunda mekteplere gelen öğrenci sayılarında doğal olarak azalmalar görülmüştür. Netice itibariyle 1924 – 1925 öğretim yılında İmam Hatip mektebi sayısı 20’ye inmiş, 1926 – 1927 öğretim yılında İstanbul ve Kütahya İmam Hatip Mektebi dışındakiler kapatılmış, en sona kalan bu iki İmam Hatip mektebi ise 1930 öğretim yılında alınan kararla tarihe intikal etmiştir (Zengin, 2002, ss. 95-96). Böylece İmam Hatip mektepleri sadece 6 yıl açık kalabilmiştir.

Akseki yıllar sonra Diyanet İşleri Başkanlığı vazifesini yürütürken 12 Aralık 1950 tarihinde dönemin hükümetine sunmak üzere “Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında” kaleme aldığı raporda bu süreçte yaşananları şöyle anlatmaktadır:

Evvela köylere ve ilçelere imam ve hatip yetiştirmek üzere Birinci Büyük Millet Meclisi tarafından açılarak sayısı 465’i bulan Medaris-i İlmiye, 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanununun neşrinden bir hafta sonra o zaman Maarif vekili bulunan Vasıf Bey’in bir emriyle kapatıldığı gibi bir müddet sonra adları ve İmam ve Hatip Mektebine çevrilmiş bulunan 38 din müessesesi de yine Vekaletin bir emri ile birer birer kapatılmış ve bu surette Tevhid-i Tedrisat Kanunu tatbikatta dini derslerin ve dini mekteplerin ilgasıyla neticelenmiştir. Gerek bu müesseseler gerek bidayette 400 olgun talebesi bulunan ihtisas medreseleri de kapatılmıştır (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 337).

Öyle görünüyor ki ihtiyaç duyulan din görevlilerinin yetiştirilmesi amacıyla açılan bu kurumların ayakta kalabilmesi için gerekli çaba sarf edilmemiştir. Zira bu meselede çaba göstermesi gereken Bakanlık, din hizmetlerinin ifa edilmesi için gerekli olan din görevlisi yetiştirme sorumluluğunu yerine getirmeyip öğrencilerin İmam Hatip mekteplerine kayıt olmaları için gereken çabayı sarf etmemiş ve kanuna aykırı bir şekilde bu okulları kapatmıştır (Zengin, 2002, s. 96).

3 Ocak 1949 tarihinde TBMM’de yapılan müzakerelerde dönemin Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu’nun, “Açılan imam hatip mektepleri talebe bulamadığı için kapanmıştır. Mesleki okullar mesleğe rağbet ölçüsünde rağbet görürler. Demek ki rağbet

görmemişlerdir.” şeklindeki değerlendirmesine Ömer Rıza Doğrul şu sözlerle mukabelede bulunmuştur:

İmamlık, hatiplik ve din alimliği bu memlekette en yüksek hürmet ve itibar gören, en şerefli meslekler arasındadır. Fakat bu meslek, her meslek gibi vaktiyle geniş bir ilerleme ve parlak bir istikbâl vadettiği halde, bugün böyle bir şey vadetmekten uzak kalmış ve ona bugünkü şartlara göre istikbâl vadeden bir terakki temin olunmamıştır. Mesleğin gördüğü rağbetsizlik muhakkak ki bu yüzdendir. Çünkü bugün bu meslek, yalnız külfet yüklemekte ve hiçbir nimet vadetmemektedir... Gerçi onun vadettiği manevî mükâfat çok büyüktür; fakat manevî mükâfat yalnız kalbi tatmin eder, maddî hayatın ihtiyaçlarını temin edemez. Onun için her meslek gibi bu mesleğin de istikbâl namına bir şeyler vadetmesi ve vaatlerini hayat boyunca gerçekleştirmesi gerekir. Bize kalırsa, asıl mesele budur ve her meslek gibi, bu mesleğin de hayat ve mematı bu meselenin halline bağlıdır (Ayhan, 2014, ss. 56-58).

Doğrul, İmam Hatiplerin kapatılmasını, İmam Hatip mezunlarına geniş istihdam imkânı tanınmaması ve istihdam edilen kesime ise yeterli maddi karşılık verilmemesiyle gerekçelendirmiştir.

Yine Akseki, hazırladığı raporda İmam Hatip mekteplerinin beklenen neticeyi vermeden kapatılmasının araştırılmasını bir memleket meselesi olarak görmüştür. O, Tevhid-i Tedrisat Kanunu’yla birlikte askeri okulların Millî Eğitim Bakanlığı’na devredilmesi ve dezavantajları fark edildikten sonra Genel Kurmay Başkanlığı’na tekrar iade edilmesi örneğinden hareketle din eğitim veren okullar da Diyanet İşleri Başkanlığı’na verilseydi ne talebesi dağılır ne de bu mektepler kapanırdı sonucuna ulaşmıştır (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 346). Bu değerlendirmelerden anlaşılacağı üzere Akseki’ye göre din eğitimi veren kurum, Millî Eğitim Bakanlığı değil Diyanet İşleri Başkanlığı olmalı ve din tedrisatı ehline bırakılmalıdır. Zira o, ehil olan kurum tarafından din eğitimi yapılmadığı için bu mekteplere rağbet olmadığı kanaatini taşımaktadır.

Böylece medreselerin 1924’te kapatılması, yeni açılan İmam Hatip mekteplerinin 1930’ların başına kadar lağvedilmesi ve okullarda din dersinin tümüyle yasaklanmasıyla toplumun din ihtiyacı sıkıntılı bir döneme girmiştir. 1948 yılına kadar Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde din eğitimi veren herhangi bir okul açılmamıştır (Bozan, 2007, s. 12).

Bu uygulamanın sonucunda birtakım olumsuzluklar kendini göstermeye başlamıştır. Devletin okullarda din eğitime hiçbir şekilde yer vermeyen bu tutumu halk tarafından yadırganmış ve vatandaşlar kendi imkanlarıyla gizli olarak din eğitimi ve öğretimi yapma çabasına girmiştir. Fakat doğru ve yeterli din eğitimi alamayan nesillerde bir ahlak buhranı ortaya çıkmaya başlamış ve bunun memlekette çok mühim sarsıntıları görülmüştür (Ergin, 1977, s.1702).

Nüfusun hızla artması ile birlikte Osmanlı bakiyesi din adamlarının emeklilik, ölüm vb. sebeplerle azalması sonucu toplumda din görevlisine olan ihtiyaç had safhaya ulaşmış, onların yerini bilgisiz, ehliyetsiz ve cahil kimseler doldurmuştur. Bu durum karşısında halk, müftülüklere başvurarak, “İmamımız çok cahil, Kur’an-ı bile doğru düzgün okuyamıyor, dolayısıyla namazlarımız da kabul olmuyor.” gerekçesiyle şikâyetle bulunmuşlardır. Söz konusu şikâyetler karşısında müftüler yetişmiş elemanları olmadığı için mecburen sakalardan imam, mahalle bekçilerinden müezzin tayin etmek zorunda kaldıklarını ifade ederek sorumluluğu devlete yüklemişlerdir (Yorulmaz, 2014, s. 140).

Bu durumun vahametini ortaya koyması bakımından Ahmet Hamdi Akseki’nin şu değerlendirmesi oldukça dikkat çekicidir:

Aradan uzun zaman geçmiş olmasına rağmen, Milli Eğitim Bakanlığı 430 numaralı Kanunla taahhüt eylediği vazîfeyi yapmamış, yapamamış ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nı yakînen ilgilendiren dinî vazifelerde istihdâm edecek hiçbir eleman vermemiş olması ve Başkanlığın da (Diyanet İşleri Resiliği) bugüne kadar din adamları yetiştirecek meslekî bir müesseseye sahip bulunmaması yüzünden bugün memleketin bir çok yerlerinde hakikî ve münevver bir din adamı bulmak şöyle dursun, camilerde mihrâba geçerek halka namaz kıldırarak, minbere çıkıp hutbe okuyacak bir imam ve hatip bile bulunamamaktadır. Hatta bazı köylerimizde, ölenlerin techîz ve tekfîni ile ebedî istirahatlarına tevdi gibi en basit dinî bir vazîfeyi ifâ edecek kimseler dahi bulunamamakta ve cenazelerin kaldırılmadan günlerce ortada kalmakta olduğu senelerden beri bilinmekte ve görülmektedir (Akseki A. H., 1950, s. 8).

Nitekim cenaze iş ve işlemlerine dair yaşananları Türkiye Büyük Millet Meclisinde çalışan altı meclis hademesi şu sözlerle anlatmaktadır: “Vallahi, Billahi altı köyümüzde bir tek imam kaldı. Ölülere nöbet bekletiyoruz. İmamlar ondan kalkıp bir

köye geliyor ve boyuna köy değiştiriyor. Eğer bize imam-hatip vermezseniz ölümlerimizi köpek leşi gibi toprağa gömeceğiz.” (Ayhan, 2014, s. 161).

Akseki’ye göre dini müesseselerin kapatılmasının doğurduğu bir başka sorun batıl akide ve tarikatların türemesidir. Akseki sözlerinin devamında halkı irşat edecek din adamlarının olmaması durumunda ortaya çıkan ya da çıkabilecek sıkıntılı durumlara şu şekilde dikkat çekmiştir:

Diğer cihetten bugün, birtakım bâtil akîde ve yalancı tarikatların sinsi sinsi ve fakat sistemli surette memleketin her köşesinde yayılmakta ve üremekte olduğu bir vâkiadır....Sonra kökleri dışarıda olan dinî, ictimâî, siyasi bir takım yabancı akide ve mezheplere mensup kimselerin muhtelif şekiller ve vasıtalarla yaptıkları propagandalar ve yayınladıkları eserler de halk üzerinde çok kötü tesirler yapmaktadır. Bunları en çok önleyecek, bu fikirlerin yayılmasına mâni olacak yegâne kuvvet din ve kudretli din adamlarının telkini olduğu da müşâhede ve tecrübelerle sabittir (Akseki A. H., 1950, s. 8).

Tüm bu değişimlerin farkında olan toplum, İmam Hatip Okullarının tekrar açılması için talep ve baskılarda bulunmuş ancak meclis toplantılarında İmam Hatip Okullarının yeniden kurulması gündeme gelse de dönemin yöneticilerinin tavır ve davranışları buna engel olmuştur (Bozan, 2007, ss. 12-13). Yöneticilerin bu tavrı Mustafa Asım Köksal’ın hatıratında şöyle anlatılmaktadır:

Yalıkaya’nın başkanlığı esnasında, devrin başbakanı Refik Saydam, İmam-Hatip okullarının kurulması için teşebbüste bulunur ve Reis Muavini Akseki’den bu okullara ait bir teşkilat programı hazırlanmasını emreder. Akseki, Teşkilat programını hazırlama vazifesini Mustafa Âsım Köksal’a verir. Kendisine: "Hiç kimseyle görüşmeyeceksin, bunu hazırladığını kimse bilmeyecek!" denilir. Programın hazırlanıp tamamlanması ve daktilo edilmesi sırasında Refik Saydam vefat eder (1942), yerine Şükrü Saraçoğlu başbakan olur. Ahmed Hamdi Akseki yeni başbakanı tebrik ettikten sonra, selefi zamanında hazırlanmış bulunan İmam-Hatip okulları teşkilat programını ve konuyla ilgili kanun tasarısını hatırlatır. Saraçoğlu sert bir ifadeyle: “Bu milletin başına yeniden sarık sardırmayız! Bu okullar katiyen açılmayacaktır!” der. Böylece bu tasarı neticesiz kalır ve uzun bir müddet sonraya ertelenir.” (Köksal, 2017, ss. 46-47).

Dönemin başbakanının bu talimatı İmam Hatip Okullarının açılmasını bir süre daha ertelemiştir. Cumhuriyet kurulduktan sonra 20-25 yıllık süreçte gerek okullarda din eğitime yer verilmeyişi gerekse mesleki eğitim açısından herhangi bir kurumun faaliyette olmayışı, manevi alanda çok ciddi bir boşluk oluşturarak vatandaşları olumsuz etkilemiştir (Cebeci, 2005, ss. 174-175). Söz konusu olumsuzluklar apaçık ortada olmasına rağmen Cumhuriyet Halk Partisi, ancak 1946 yılında çok partili hayata geçildikten sonra din eğitimi ihtiyacını tartışmaya başlamıştır (Bozan, 2007, s. 12).

1.2.3. 1946-1980 Yılları Arası İmam Hatip Okulları

Hem toplumdan gelen talep ve baskıları değerlendirmek hem de çok partili hayata geçişle birlikte siyasi anlamda yeni bir açılım yapmak zorunda kalan Cumhuriyet Halk Partisi, din görevlisi ihtiyacının karşılanması amacıyla Şubat 1948’de CHP meclis grubunda konuyu ele almıştır. Kurulan komisyonda gündeme gelen İmam Hatip Okullarının yeniden açılması fikri kabul edilmemiş, onun yerine mecliste meydana gelen uzun tartışmalardan sonra din görevlisi yetiştirmek üzere “İmam Hatip Kurslarının” açılması karara bağlanmıştır (Korukçu, 2015, s. 156).

1.2.3.1. İmam Hatip Kurslarının Açılması

Mecliste alınan karar neticesinde, 21 Mayıs 1948 günü, orta okul mezunu, askerliğini yapmış kimselere yönelik İmam Hatip kurslarının açılacağı ilan edilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlı öğrenim süresi 10 ay olarak kararlaştırılan bu kurslar on ayrı yerde faaliyete geçmiştir (Ayhan, 2014, ss. 170-171). Devlet İmam Hatip kurslarının açılmasına izin vermiş ancak bu kursların faydalı olabilmesi için gerekli imkân ve şartları sağlamamıştır. Kurslara ilk kabul edilen ve kurslardan sertifika alan öğrencilerin anlattığına göre, adeta ikinci sınıf vatandaşlara reva görülen ‘fevkalade gayri müsait şartlar altında’ eğitim verilmiştir (Yorulmaz, 2014, s. 140). Dönemin gazeteleri sık sık bu kurumlara gidip eğitimin şekli ve kalitesi hakkında haberler yapmış, bazı yayın organları her fırsatta olumsuz bir kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. Söz gelimi Ulus gazetesi bu Kurslarda Kur’an-ı Kerim’in Arap yazısıyla okunmasını eleştirmiş, Cumhuriyet gazetesi kursun eğitim şartlarının elverişsiz olduğunu iddia etmiştir (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 339).

Kursların on ay gibi kısa bir süre ile sınırlandırılmasıyla, kurslardaki öğretmenler de kısa zamanda imam ve hatip yetiştirmenin mümkün olmadığını dile getirmişlerdir.

Örneğin, İstanbul'daki kursun müdürlüğüne getirilen Mahmud Celalleddin Ökten, “Bu on aylık kursta talebelere ancak ezan okunması öğretilir, bu süre zarfında müezzin, imam yetişmez.” diyerek pedagojik olarak bu sürenin çok az olduğunu yetkililere anlatmaya çalışmıştır (Meriç, 2021, s. 34).

Kurslar devam ederken İstanbul'da bulunan İmam Hatip kursunu ziyaret eden gazeteci Metin Toker, resmîyetle on ay olarak program hazırlanmasına rağmen kursların fiilen beş ay süreli uygulandığını ve öğrencilerin aralarında akaid, ahlak, Kur'an, hitabet, tarih, coğrafya, Türkçe, sağlık bilgisinin bulunduğu derslerden imtihanda başarılı oldukları takdirde birer vesika verilerek İmam ve Hatiplik yapmalarına müsaade edileceğini öğrendikten sonra kursların eğitimi hakkında dikkate şayan şu yorumu yapmıştır:

Sorarım bu kursları açanlara, imamlık ve vaizlik ne demektir? Manasını bilmeden birkaç Arapça dua gevelemek, ölü gömmek ve namaz kaldırmak mıdır? Eğer imam ve hatip yetiştirmekten maksat sadece buysa, Allah mübarek etsin, boyacı küpüne daldırır gibi insanları beş aylık kurslara soksunlar, imam yapıp çıkarsınlar. Ancak eğer imamlar ve hatipler dinimiz hakkındaki en doğru, en geniş bilgiyle donanımlı olmaları gereken kimselerse beş aylık kurs gördükten sonra bu vasıflardan hangilerine sahip olabilir, ona bu ilim ve irfanı hangi dahi hoca verebilir? Bir sihirbaz belki, fakat en büyük alim bile, asla! (Ayhan, 2014, s. 171; Öcal, 2013, s. 74).

Devletin, açılan İmam Hatip kurslarına maddî imkân ve şartları sağlamaması, halka yeteri kadar tanıtmaması ve kurslara donanımlı din hizmetleri personeli yetiştirecek düzeyde süre tanımaması gibi sebeplerin yanında kursların bir başka problemini İbrahim Arvas meclis toplantılarının birinde şu şekilde anlatmıştır:

Altı vilayette imam-hatip kurslarının açılacağını ilan edilmiştir. Bütçe komisyonunda verdikleri izahata göre 10-15 tane İstanbul'da, 5-6 tane Anadolu'da öğrenci müracaat ettiğini söylediler. Hepsi yirmiye geçmez. Ama kimse bunun sebepleri üzerinde konuşmamaktadır. Sebeplerini bendeniz huzurunuzda tebarüz ettireceğim. Şimdi orta mektebi bitirecek, ondan sonra askere gidecek, 25 yaşına basacak bir vatandaş gelecek, 30 liraya kasabalarda ve 15 liraya da köylerde hizmet edecektir. Hangi babayı tasavvur ediniz ki oğlunu buraya göndersin, onu mahrumiyete, dilenci hayatına sürüklesin? Benim

Keçiören'de bir komşum vardır. Oğlu orta ikiden çıkmış, şimdi Karaoğlan'da bir demir tüccarının yanında 90 lira maaş alıyor. Orta ikiden çıkmış 90 lira maaş alıyor, ortayı bitirecek, askerliğini yapacak, gelecek 15 liraya hizmet edecek. Maalesef görüyorum ki, yine ipe un serilmiştir (Ayhan, 2014, s. 163).

Arvas'ın da ifade ettiği üzere kursları bitirip görev alacak olan personele verilecek maaşın düşük olması da bu kurslara olan ilginin az olmasına neden olmuştur. Üstelik bir süre sonra alınan kararda yeterli öğrenci sayısına ulaşamadığı takdirde kursların kapanmasına karar kılınmıştır. Örneğin Celal Hoca, müfettiş geldiğinde kursun kalabalık gözükmesi için sokaktan ameleleri toplayarak sınıfta oturmalarını istemiş, bunun karşılığında günlük kazandıkları miktarı kendisinin onlara temin edeceğini söyleyerek kursun kapanmasına engel olmuştur (Meriç, 2021, s. 75).

Akseki de kursların açılmasından bir sene sonra yazdığı raporunda İmam Hatip mektepleri hakkındaki görüşünü burada da muhafaza etmiş ve kurslara dair düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

...İmam ve Hatip Kurslarına gelince: bugünkü haliyle bunlardan da hiçbir fayda me'mul değildir. Evvelce nasıl kapatılmış ise bugün de açılmadan kapanmış denebilir. Her birine ikişer yüz lira ücret verilen 5-6 muallim tarafından idare edilen bu kursların bir kısmında bir tek talebe bile yoktur. Bunun da sebebi atılan yanlış adımdır. Çünkü sırf dinî olan İmam ve Hatip Kurslarının mercii ve bunlarla ciddi bir surette meşgul olacak olan da Diyanet İşleri Başkanlığı'dır (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 340).

Akseki'ye göre bu kurslara yeterince ilgi olmamasının, yapılanların ciddiyetten uzak ve neticesiz olmasının yegâne sebebi kursların hakiki mercii olan Diyanet İşleri Başkanlığına bırakılmayıp bu işlerle alakası olmayan Millî Eğitim Bakanlığı'na verilmiş olmasıdır.

Anlaşılmaktadır ki gerek kurs programının yeterli olmaması gerekse mezunların zayıf istihdam şartları nedeniyle ülkenin din görevlisi ihtiyacına nitelik ve nicelik bakımından cevap veremeyen İmam Hatip kurslarına pek ilgi olmamış, dolayısıyla başarısız bir teşebbüs olarak tarihe mâl olmuştur (Parmaksızoğlu, 1966, ss. 28-29). Ancak buna rağmen bu kursların açılışı, yıllar sonra yeniden dinî eğitim ve öğretim faaliyetlerine dönüşün başlangıcını oluşturmuştur (Öcal, 2013, s. 75).

Uzun yıllar boyunca din eğitiminden uzak kalınması sonucu ortaya çıkan toplumsal rahatsızlıklar, dini, cehaletin eline terk etmenin ne kadar tehlikeli olduğunu göstermiştir. Artık, dinin akademik platformda ele alınıp incelenmesi, dini ve din eğitimini iyi bilen insanların yetiştirilmesi ve toplumun din konusunda aydınlatılması gerektiği pek çok kimse tarafından kabul edilmiştir (Aydın, 2016, s. 128-129).

1.2.3.2. İmam Hatip Okullarının Açılması

Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte milletvekilleri, halkın din eğitimi konusundaki isteklerini dikkate almak durumunda kalmış ve meclis müzakerelerinde daha açık bir şekilde dile getirmeye başlamıştır. Okullardaki din öğretiminin yeniden başlaması ve İmam Hatip Okullarının açılması meselesi mecliste şu şekilde dile getirilmiştir. “Bu mühim ihtiyaç vatandaşlar tarafından ocak, bucak, ilçe, il kongrelerinde şiddetle talep edilmektedir. Bu talepler yalnız demokratlar tarafından değil, memleketimizde mevcut olan diğer partili ve partisiz vatandaşlar tarafından da son derece arzu edilmektedir.” (Ayhan, 2014, s. 175). 1950 yılında iktidara geçen Demokrat Parti, toplumun her kesiminde ve mecliste dile getirilen bu istekler üzerine hükümet programında, halkın dinî eğitim konusundaki beklentilerine büyük ölçüde yer vermiş, içerideki güçlü muhalefete rağmen İmam Hatip Okullarının açılmasına karar verilmiştir (Parmaksızoğlu, 1966, s. 29).

Dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri konuyla ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır: “İmam – Hatip Okullarının açılması zaruretine kaniyiz. Çünkü Türk Milletine hitap edecek olgun, kültürlü hatip ve imamların yetişmesini arzu ediyoruz.” Tevfik İlerin bu sözlerinden sonra İmam Hatip Okullarının kuruluş hazırlıkları yapılmaya başlanmıştır (Ünsür, 2005, s. 103).

Açılan İmam Hatip kurslarından verim alınamamış, bu durumdan istifade eden Celal Hoca, İmam Hatip Okullarının nitelikli bir şekilde açılabilmesi için gece gündüz çaba sarf etmiştir. Söz konusu yıllarda bir yandan İmam Hatip Okulları açılsın mı açılmasın mı tartışmaları sürerken bir yandan da açıldığı takdirde bu mekteplerin iki sene mi yoksa üç sene mi olacağı üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı ve Maarif Vekaleti arasında şiddetli münakaşalar gerçekleşmiştir. İmam Hatip Okullarının yedi sene olması gerektiğini düşünen ve bunun üzerine çeşitli projeler hazırlayan Celal Hoca defalarca Ankara’ya gidip tekliflerde bulunmuştur. Celal Hoca’nın hazırladığı teklif karşısında

şaşıran Maarif Vekaletindeki Talim Terbiye Erkan'ı bu teklifi asla kabul edemeyeceklerini dile getirmiştir. Özellikle yedi yıllık programın süresini çok uzun bulan Talim Terbiye Erkanına göre İmam Hatip mektepleri için iki üç yıl bile çoktur. Onlara göre ölü yıkamak, cenaze namazı kıldırmak, kefenlemek, defin ve telkin işlemleri için iki üç haftalık süre bile yeterlidir. Talim ve Terbiye Erkanının, Celal Hoca'nın projesinde şiddetle karşı çıktığı bir diğer husus ise programda Arapça dersinin bulunmasıdır. Onlara göre İmam Hatip okulunda Arapçaya ihtiyaç yoktur. Kurul üyeleri ile saatler süren tartışmalar sonunda Celal Hoca "*Millî Eğitim Bakanlığının en üst seviyesindeki bir ilmi kurulun içinde böylesine cahil kişilerin bulunması beni çok üzüyor*" diyerek kuruldan sonuç alamayacağını anlamış ve Maarif Vekili Tevfik İleri ile evinde bir görüşme ayarlamıştır (Meriç, 2021, ss. 75-76; Özdamar, 1993, ss. 46-47; Yorulmaz, 2014, ss. 144-152)

Celal Hoca'nın İmam Hatiplerin programları hazırlanırken gösterdiği dirayetli çalışmalarını Tayyar Altıkulaç şu sözlerle anlatmıştır:

İmam Hatiplere muhalif olan şahıs ve grupların etkisiyle bu okulların ilk programında Kur'an derslerinin, Latin harfleriyle yazılmış Kur'an metinlerinden okunması karara bağlanmış. Öyle ki Latin harfleriyle basılmış Mushaflarda Arap alfabesini karşılaması için harflerin altına ve üstüne pek çok işaretler konulmuştur. Bu uygunsuz baskıdan Kur'an okunamayacağını ifade eden M. Celaleddin Ökten yanlışı düzeltmek için hareket geçmiştir. İrfan Yücel' in anlattığına göre; İmam-Hatip okullarının açılmasına karar verildikten sonra bu okullarda okutulacak derslerin ve müfredat programlarının Talim ve Terbiye Heyeti'nde müzakeresi sırasında danışmanlık yapmak üzere dönemin Maarif Vekili Tevfik İleri tarafından öğrencilik yıllarından hocası olan Celaleddin Ökten de Ankara'ya davet edilmiş, Talim ve Terbiye Heyeti, Celal Hoca'nın bütün çabasına rağmen Arapça ve Kur'ân-ı Kerim'in aslî harfleriyle tedrisini -harf devriminin amaç ve ruhuna aykırı olduğunu ileri sürerek- kabule yanaşmamış. Hoca bu durum karşısında ertesi sabah erkenden vekilin (Tevfik İleri merhumun) evine gidip durumu kendisine hikâye etmiş. Tevfik İleri bu bilgileri aldıktan sonra o gün toplantıya kendisinin de geleceğini, hoca'nın tekrar-i müzakere istemesini söylemiş ve müzakere sırasında gelip toplantı masasının başına oturmuş. Bir süre konuşulanları dinledikten sonra ayağa kalkıp, ellerini masaya dayayarak ve masanın üzerine doğru eğilmiş olduğu halde: "İmam-Hatip okullarında Kur'ân-

ı Kerim ve Arapça aslı harfleriyle okunacak" deyip yerine oturmuş. Ondan sonra her şey Celal Hoca'nın istediği doğrultuda yürümüş (Altıkulaç, 2016, ss. 66-67).

Tevfik İlerinin bu sözlerinden sonra Celal Hoca'nın hazırladığı program ile İmam Hatip Okulları açılmıştır. 13 Ekim 1951 tarih ve 601 sayılı karar ile din eğitim ve öğretim yaptıracak okulların açılması ve bu okulların adının "İmam Hatip Okulu" olarak isimlendirilmesi kesinleşmiştir. Kararname gereği 4 sene ortaokul ve 3 sene lise olmak üzere toplamda 7 yıllık olan İmam Hatip Okulları Ankara, İstanbul, Konya, Kayseri, Isparta, Adana ve Maraş'ta açılarak eğitim sistemi içerisinde yerini almıştır (Öcal, 2011, s. 380).

Bununla beraber İmam Hatip Okullarının açılması hiç de beklenen kadar kolay olmamış devlet okulların kurulması iznini vermekten ve hocaların maaşını ödemekten başka bir şeye karışmamıştır (Yorulmaz, 2014, s. 155). İmam Hatip Okullarının açılması kararını coşkuyla karşılayan halk, bu okulların açılması için büyük bağışlarda bulunmuş, binaların çoğunu kendileri yaptırmış ve ellerinden gelen maddi/manevi her türlü desteği sağlamıştır. Öyle ki arsasını temin eden halk binanın yapımında da fahri olarak çalışmıştır. Hacı Veyiszâde Mustafa Efendi'nin bu yönde çabası şu şekilde nakledilmiştir.

Hacı Veyiszâde Mustafa Efendi, İmam Hatip Okulları için teberru toplamaya başladı. Din adamları, dava adamları yetiştirecek müesseseler kurmak için Allah yolunda vermenin din borcu olduğunu millete telkin ediyordu. Aziziye Camii'nin minberinden konuşurken: "Bu mekteplere yapılacak yardım dinimizdir; dinimizin ihyasıdır." dedi, cübbesini çıkardı; "Ben bu cübbemi veriyorum, başka bir şeyim olsa verirdim." diye devam etti. Arkasından "İşte cüzdanım, başka bir şeyim yoktur." diyerek cüzdanını da fırlatıp attı. Bunun üzerine halk tufan hâline geldi, coştı. Veren verdi, veren verdi, veren verdi... (Düzdağ, 2016, s. 201).

İstanbul Milli Eğitim müdürü, devlet tarafından okul açmak için tahsilat verilmemesi, mektep ve teşhizatın temin edilmemesinden dolayı bu okulu açamayacağını ifade etmiştir. Ancak İstanbul İmam Hatip Okulu müdürü olarak tayin edilen Celal Hoca izin verilmişken bu okulu en kısa zamanda açmak için harekete geçmiş tanıdığı iş adamları ve İlim Yayma Cemiyeti Üyeleriyle tek tek görüşmüş okul için bütçe ayarlamasında bulunmuştur. İmam Hatip Okulu için gerekli olan binayı öğrencisi Orhan Okay'la birlikte İstanbul'da sokak sokak dolaşarak aramışlardır. Celal Hoca, o günlerde

yaşadıklarını şu sözlerle dile getirmiştir. “Bu İmam Hatip Mektebine bir yer bulana kadar ne çektiğimizi bir ben bilirim, bir de şu emektar bastonla Orhan!” (Yorulmaz, 2014, ss. 155-156). Okulun binası bulunduktan sonra binasının tamir ve tadilat işlerini, sıraların bulunması ve taşınması işlerini Celal Hoca bizzat öğrencileriyle birlikte yapmıştır (Yorulmaz, 2014, s. 157).

Bütün bu zorluklara rağmen vatandaşın desteği ve çalışmalarıyla belirlenen yedi ilde İmam Hatip Okulları bir bir açılmaya başlamıştır. İmam Hatip Okullarının açılış ilanını duyduğunda hissettiklerini Hayreddin Karaman şu sözlerle ifade etmiştir:

...Bir gün, çarşıda, Tellal Hüseyin Efendi'nin heyecanlı bir şekilde bir haberi ilan ederek dolaştığını, kalabalık sayılabilecek bir gurubun da kendisini takip ettiğini gördüm. Hüseyin Efendi, İmam-Hatip Okullarının açılacağını ilan ediyordu, kendisi heyecanlı ve hamiyetli bir derviş idi, bu habere çok sevinmişti, aralarda Allah'a şükrederek yedi ilde ilkokul üzerine yedi yıl öğretim verecek olan İmam-Hatip isimli okulların açılacağını ifade ediyor (yıl:1951) ve okunacak dersleri tek tek sayıyordu. Ben de heyecanla topluluğa karıştım, sanırım üç ayrı yerde üç kere ilanı dinledim ve koşarak eve geldim, aileme müjdeyi verdim. Artık önümde yeni bir hedef vardı; okula girecek, askerliğimi de tecil ettirecek ve çok sevdiğim tahsilime devam edebilecektim. Bu okullarda benim istediğimden fazlası da vardı (Karaman, 2008, s. 89).

İmam Hatip Okullarının açılmasıyla birlikte bu okullara halk tarafından rağbet gösterilmiş kısa sürede binleri aşan öğrenci sayısına ulaşmıştır. Sırf İmam Hatip'te öğrenci olabilmek için ikamet ettiği il veya ilçeden başka şehirlere heyecanla giden birçok öğrenci olmuştur. Pek çoğunun yaşları, normal ortaokula kayıt yaşını geçmesine rağmen bu okullara girebilmek için büyük çaba sarf etmişlerdir. İstanbul İmam Hatip okulunun müdürü olan Celal Hoca okula kayıtları alırken özellikle yaşı büyük öğrencileri geri göndermeyip bilhassa hafız olanları tercih etmiştir. Sebebini ise “Bunlar dört sene sonra imam olacaklar, bu meslekte biraz da yaşlı olmak icab eder.” şeklinde açıklamıştır (Özdamar, 1993, s. 77). Yaş durumundan dolayı Ankara İmam Hatip okuluna öğrenci olarak alınmayan Hayrettin Karaman geriye kalan altı İmam Hatip okuluna kendini tanıtan ve içindeki ilim öğrenme isteğini belli eden mektuplar yazarak okula alınmak için defalarca müracaatta bulunduğunu hatıratında anlatmıştır (Karaman, 2008, ss. 108-109). Konya İmam Hatip Okulunu ziyaret ettiği sırada okul müdürü Bekir Bey'in "İki bin altı

yüz kayıtlı talebemiz var. Sene başında yazılmak isteyip de alamadığımız sekiz yüz talebe de ağlayarak gittiler. Hoca yok, dersane yok, nereye alacağımızı şaşırdık." (Düzdağ, 2016, s. 224). sözlerini şaşkınlıkla dinleyen Ali Ulvi Kurucu, halkın İmam Hatiplere olan ilgisini duyunca şu sözlerle hayretini ifade etmiştir.

Müdür Bey'in bu cevabını alınca hem çok memnun oldum hem de hayret ettim. Yirmi yıl öncesini hatırladım. Allah şahidimdir, babam benden başka okutacak talebe bulamıyordu. Vanlı Murad Hoca, okumuş yazmış adam, babamın ricası üzerine derse gelir, bana arkadaş olurdu... Babam tek oğlunu okutmak için zorluk çekiyordu. Amcamın sadece üç talebesi vardı. Polis korkusundan, Kâtip Mehmed Efendi'ye ders okutacak yer bulamamışlardı da Aliye Hanım diye yaşlı bir teyzenin evine ayrı yollardan giderek, orada buluşup ders okuyor, çıkarken de ayrı ayrı çıkıyorlardı. O kara günlerin yaşandığı bu memlekette, bugün üç bin beş yüz genç okumak istiyor. Benim, istikbali meçhul, bir solcu hükümet tarafından kapatılır diye korktuğum okulda, bugün iki bin altı yüz kayıtlı genç var. Bunu gözümlle gördüm. Bu büyük bir inkılâp idi (Düzdağ, 2016, s. 224).

İmam Hatip Okullarına kayıt yaptıran öğrencilerin çoğu kırsal kesimden yani Anadolu'dan gelen çocuklar olduğu hatıratlardan anlaşılmaktadır. Anadolu'daki dindar aileler zamanın okul ve üniversitelerinde dinden uzak bir eğitim verilmesi sebebiyle genellikle çocuklarını okutmak istememişlerdir. Konya İmam Hatip mezunu olan Mustafa Uzunpostalcı babasının kendisini İmam Hatip okulu haricinde okutmak istemeyişini şöyle anlatmıştır:

Babamın daha 1940'li yıllarda Necip Fazıl Kısakürek'in çıkarmakta olduğu Büyük Doğu dergisini okuduğunu hatırlıyorum. Buna rağmen beni okutmak istememesi o yıllarda okuyan ve üniversiteden mezun olanların iyi örnek olmamaları sebebiyledir. Çünkü o dönemde fakülte mezunu olarak hizmet veren kimseler, insanlara tepeden bakan, onları hor gören tavırlar sergileyen kimselerdi. Mesela bir doktoru eve götürmek gerektiğinde doktorlar odalara ayakkabılarla girerdi. Bu da tabiatıyla ayakkabısını dışarıya çıkarmaya alışmış toplumumuzda yadırganır, hoş karşılanmazdı, Bir de genelde dinle ilgileri çok zayıftı veya hiç yoktu. Hiç namaz kılmayanlar olduğu gibi kılanların bir kısmı cuma ve bayramlarda, bir kısmı da ancak bayramlarda kılardı. Böyle olmayanlar parmakla gösterilecek kadar azdı (Yorulmaz, 2014, ss. 173-174).

O yıllarda dini kaygılardan dolayı çocuklarının okula gitmesini istemeyen aileler İmam Hatip Okulları açıldıktan sonra bizzat kendileri gidip çocuklarını kayıt ettirmişler, ya da çocuklarının kayıt olması için gereken parayı zorluklar altında temin etmeye çalışmışlardır. Bir bakıma İmam Hatip Okulları Anadolu çocuklarının okullarda eğitime devam etmesi için bir kapı olmuştur. Bununla beraber kırsal kesimden kente eğitim için gelen çocukların maddi durumlarının olmaması bir başka problemi oluşturmuştur. Parasızlıktan kalacak yer bulamadığı için cami köşelerinde kalan, toplu taşımaya binecek imkânı olmadığı için bir yerden başka bir yere saatlerce yürüyen öğrenciler hatıratlarda anlatılmıştır. Selahattin Kaya, aç susuz kalan, camilerin kömürlüklerinde barınan arkadaşlarını hatırladıkça içinin sızladığını ifade etmiştir (Yorulmaz, 2014, s. 173). Celal hoca bu çocukların okula devam etmeleri için hayırseverlerle görüşerek destek istemiştir. Celal Hoca'nın din görevlileri ile yaptığı sohbetine denk gelen bir öğrencisi Celal Hoca'nın şu sözlerine şahit olmuştur:

...Devlet bu ilim yuvalarını açtı ama tüm ihtiyaçlarını bir anda karşılaması mümkün değil, bunun için milletimizin bu kuruluşlara yardım hususunda milletimizin yanında olması gerekiyor Özellikle yeni açılan bu okullar arasında İstanbul İmam-Hatip Okulunun ayrı bir hususiyeti var. Anadolu'dan buraya okuyabilmek için akın akın talebe geliyor. Celâl Hoca konuşmasının bu noktasında yanında bulunan İsmail Karaçam'ı örnek göstererek, işte şu çocuk dedi, taa Burdur'dan buraya yakın bir akrabasıyla beraber geldi ne kalacak yeri var İstanbul'da ne parası! Ben okuyacağım! diyor. Hafız, sesi ve sedası güzel, okumaya hevesli bir çocuk, elinden tutmamız lâzım. Bu çocukları nasıl geri gönderebilirim ben! İşte bunları söylerken Celâl Hoca duygulandı ve gözleri yaşardı. Onu dinleyen imam ve müezzinler de aynı duygu seline kapıldı. İşte, dedi konuşmasının sonunda, ben içinde bulunduğumuz durumu sizinle paylaşmak ve zor bir mecradan geçtiğimizi görün istedim. Bu mükellefiyeti bu zamanda Cenab-ı Allah sizlerin ve bizim omuzlarımıza yüklemiştir. Bunun altından yüzümüzün akıyla çıkmak zorundayız. Bunu ben tek başına yapamam, yaparsak hep birlikte yapacağız (Yorulmaz, 2014, s. 171).

İmam Hatip okulunda okuyan öğrenciler için, İlim Yayma Cemiyeti tarafından yurtlar yapılmış, Anadolu'dan gelen öğrenciler nispeten rahat etmeye başlamıştır. Altıkulaç, “Öğrencilerin tamamına yakını kırsal bölgelerden gelmiş köy çocukları idi, şehirlerden gelenlerin sayısı parmakla gösterilecek kadar azdı. Çoğu Şehremini'de İlim

Yayma Cemiyeti'ne ait yurtta veya cami köşelerinde kalıyorlardı. Adı geçen cemiyetin bu okula verdiği hizmet ve destek unutulur gibi değildir.” diyerek cemiyetin İmam Hatip Okullarına olan desteğini dile getirmiştir (Altıkulaç, 2016, s. 66).

Zor şartlar altında eğitim öğretime devam eden bu okullardaki bir diğer problem ise mezunlarına yüksek öğretime geçiş hakkı tanınmaması olmuştur. O yıllarda açılan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesine sadece lise mezunu öğrenciler kabul edilirken meslek lisesi öğrencileri kabul edilmemiştir. Bu durumun garipliğini Karaman hatıratında, “Ankara İlahiyat Fakültesi (başka ilahiyat yoktu) düz liseden mezun olan, elifi görse mertek zanneden gençleri alıyordu da İmam Hatip mezunlarını almıyordu.” sözleriyle ifade etmiştir (Karaman, 2008, s. 232). Dolayısıyla bu öğrencilerin hem yüksek öğretime gidemeyişi hem de onlara yönelik yeterli istihdam sağlanamaması zihinlerde soru işareti oluşturmıştır.

Bu konuyu Ali Ulvi Kurucu, amcası Hacı Veyiszâde Mustafa Efendi'ye açarak geleceği belirsiz olan bir okulun gençler tarafından tercih edilmesinin zor olabileceğini dolayısıyla İmam Hatip Okullarına karşı umutlu olmadığını ifade etmiştir:

Amca, heyecanlanıyorsunuz. Emelleriniz var, ümitleriniz var. İmam-Hatip diyorsunuz. Fakat geleceği meçhul olan bir müesseseye hangi genç gider? Eline şahadetname verilmez. Verilse, verilen diploma işe yaramaz. İstikbali belirsiz, herhangi bir dinsiz iktidarın, bir işaretiyle kapanmaya mahkûm olan bir mektebe, hangi baba evlâdını feda edebilir? O kötü zamanların sıkıntısını çekmediniz mi? Biz ne için kaçıp muhacir olduk? (Düzdağ, 2016, s. 223).

Hacı Veyiszâde Mustafa Efendi duyduğu bu sözlerle karşılık olarak kanaatini şöyle açıklamıştır:

Babam, öyle değil, dedi; Peygamber Efendimiz'in davaya ilk başladığı günleri hatırla...Ee, nasıl başladı? Akrabaları, yakınları itiraz etmediler mi, peşinden bağırmadılar mı?" Sonra devam etti: "Babam, öyle değil! Allahu Tealâ'nın vaadi var. Bu İlâhi vaad tahakkuk ediyor. Cenab-ı Hak: Kur'an-ı Kerim'i ben indirdim, Habibim, sen üzülme, muhafazası da bana aittir, diyor... Sana indirdiğimiz İslâm'ın nurunu, bu ilâhî nuru, mümkirler söndürmek istiyorlar. Güneşi söndürmek kimin elinden gelir? İslâm da ilâhî bir güneştir. Onu kimse söndüremez. Düşmanlar istemese de Cenab-ı Hak nurunu koruyacaktır. Allah'ın vaadine, kimse karşı duramaz (Düzdağ, 2016, ss. 223-224).

Hacı Veyiszâde Mustafa Efendi bu cevabıyla ne şartta olursa olsun halkın din eğitimine olan isteğinin azalmayacağını düşünmektedir. 1951-1952 ders yılında Konya İmam Hatip Okuluna 280 tane öğrenci kayıt yaptırmıştır. Bu öğrencilerden biri olan Hayreddin Karaman o günün şartlarını ve İmam Hatiplere olan bakış açısını şu sözlerle dile getirmiştir:

Eski Polis Okulu binasında açılan İmam-Hatip Okulu'na kaydımızı yaptırdığımız zaman bu okulların istikbali ve gelecekte ne olacağımız hakkındaki hiçbir bilgimiz yoktu. İçimizde tecrübeli, icazetli, hafızlığını ikmal etmiş, askere gitmemek için yaşını küçültmüş ve hatta evlenip çoluk çocuk sahibi olmuş arkadaşlarımız bile vardı. Onlar da fazla bir şey bilmiyor veya bildikleri halde söylemiyorlardı... O günün şartlarında işi gerçeği, uzun yıllar özlemi çekilen İmam-Hatip Okulu'na kaydolmuş olmak bize yetiyordu (Karaman, 2008, s. 241).

Gerçekten de İmam Hatiplere kayıt olan öğrencilerin tek bir amacı vardı, o da dini en iyi şekilde öğrenmekti. İmam Hatip öğrencilerinden biri olan Tayyar Altıkulaç bu amacını hatıratında şöyle anlatmıştır:

İmam-Hatip Okulu'na kaydımızı yaptırırken ben ve benim gibi pek çok öğrenci adayının bir tek amacı vardı: İslâmî ilimlerde kendimizi yetiştirmek, milletimizin, memleketimizin din, ilim ve irfan hayatına hizmet etmek. Tabiatıyla bu, her Müslümanın "dinini öğrenmesinin" ilerisinde bir hedefti. Bu hedefin ne sağında ne solunda ne de en uzağında makam, maaş, şöhret gibi düşünce ve duyguların zerresinin yeri yoktu. Sadece iyi yetişmek ve hizmet etmek istiyorduk. Bu nasıl ve hangi yolla olacak, o belli değildi. Hele bir okuyalım, sonra Allah bize bir hizmet yolu gösterirdi. O yıllar itibariyle baktığımızda, bu okuldan mezun olduğumuz zaman makam ve maaş olarak geleceğin bize vaat ettiği hiçbir şey yoktu. Yüksek öğrenim yapıp yapamayacağımız belli değildi. Arkadaşlar arasında söylediğim ideallerin ötesinde hiçbir şeyin sözü sohbeti yapılmazdı, ya da ben böyle bir şey hiç hatırlamıyorum. Tam bir "azim ve tevekkül" anlayışı içinde idik. Buna inanmak belki zordur, ama gerçek bu idi (Altıkulaç, 2016, s. 66).

Altıkulaç'ın da ifade ettiği gibi İmam Hatiplere kayıt olan öğrencilerin asıl hedefi hem dini(şer'i) hem de pozitif(müspet) ilimleri en iyi şekilde öğrenip bu millete hizmet etmektir. Altıkulaç bu sözleriyle aslında bir nev'i Hacı Veyiszâde Mustafa Efendi'nin düşüncesini haklı çıkarmıştır. Celal Hoca'ya göre İmam Hatip Okullarının amacı "asrın

ilimleriyle mücehhez, şark ve garbı bilen, tavizsiz fakat müsamahakâr din alimi yetiştirmektedir.” (Yorulmaz, 2014, s. 151). O, İmam Hatip Okullarının dayandığı kökü şu sözlerle açıklamıştır:

İçinde bulunduğumuz çağ, yalnızca şer’i ilimlerin okutulup onunla yetinilebilecek bir çağ değildir. Zamanımız insanını tatmin etmek için müspet ilimlerin de beraber okutulması zarureti vardır. Her ne kadar kötü niyetli bazı kimseler tarafından din-i mübin-i İslâmın ilme verdiği kıymet baltalanmak istense de şer’i ilimlerle müspet ilimler birbiriyle geçinmez gibi gösterilse de haddi zatında durum böyle değildir... İlimler ilim olması bakımından hiçbir zaman birbiriyle teârüz halinde olamaz. Devamlı biri diğerini teyit ve tekit eder. Bugün şer’î ilimler okutulduğu takdirde geri kalacağımızdan endişe edilmektedir. Aksine bu ilimler geri kalmayı değil, devamlı surette ilerlemeyi teşvik eden ilimlerdir. Bunların birbirini desteklediğini ancak ve ancak bu iki ilmin (şer’î ve müspet ilim) beraberce okutulduğu müesseselerin kurulması ispat edecektir. İşte bizim İmam-Hatip davamızın kökü buraya dayanmaktadır (Yorulmaz, 2014, s. 170).

Celal Hoca’ya göre şer’î ve müspet ilimler beraber okutulduğu takdirde çağın getirdiği ihtiyaçlara cevap verilebilir. Şer’î ilimlerin müspet ilimlerle birlikte okutulması teknik, bilimsel ve kültürel anlamda bir gerilemeye sebep olmaz. İşte İmam Hatip Okulları dini ilimlerle pozitif ilimlerin beraber okutulabileceğinin en büyük göstergesidir. O zamanlar İstanbul İmam Hatip Okulunda öğrenci olan Celal Kırca, Celal Hoca’nın bu fikirlerini şu sözlerle desteklemiştir:

İmam-Hatipli olmanın ne demek olduğunu seneler geçtikçe daha iyi idrak edebilmiştim. Zira benim için İmam-Hatipli olmak, “çift kanatlı kuş/ hem dini ilimleri hem de pozitif ilimleri öğrenen ve bilen” biri olmak demektir. Bu duygu, sırf talebe olmanın ötesinde bir başka duyguyu ifade ediyordu. Bu duygu hem dini hem de pozitif bilimleri birlikte öğrenmenin sağladığı özgüvendi. Bu özgüven, bana bilginin gücünü de fark ettirmişti. Bu nedenle her iki kulvarda da bilgi sahibi olmak, ana hedefim olmuştu. Hayatım boyunca bu tarz bir bilgilenmenin zararlarını değil, bilakis faydalarını gördüm (Kırca, 2017, s. 22).

Açıldığı tarihten itibaren hem dini ilimlerin hem de pozitif ilimlerin öğretilmesi bakımından ses getiren İmam Hatip Okulları çeşitli çevrelerce incelenmiş, takip edilmiş, hakkında yazılar ve raporlar yazılmıştır. Örneğin 1954-1955 öğretim yılında Vatan

gazetesinin sahibi ve başyazarı olan Ahmet Emin Yalman, Konya İmam Hatip okulunu ziyaret etmiş ve okul hakkında bir yazı kaleme almıştır. Kaleme aldığı yazının ilk kısmında okulun sınıfları ve öğrencileri hakkında şu malumatları vermiştir:

Konya İmam ve Hatip Mektebi'ni geçen gün üçüncü defa olarak ziyaret ettim. Gördüm ki bu güzel ocak çok gelişmiş, hayırlı meyveler vermeye hazırlanmış. Buna candan sevindim. Niçin mi, anlatayım ...Konya İmam Hatip mektebinin şimdilik üçü orta mektep biri lise olmak üzere dört sınıfı var. Talebe yekûnu 340'dır. Bunlardan yalnız yüzde on beşi şehirlerden gelmiştir. Yüzde seksen beş, köylerden ve küçük kasabalardan akan bâkir zekâlardır. Okul-aile birliği, ancak elli kadar genci mektepte barındırıyor ve yemeklerini temin ediyor. Geri kalanlardan bir kısmı, kendi evlerinde veya akrabalarının evinde yerleşmişlerdir, diğer bir kısım, üç-dört kişi bir arada odalar tutuyorlar ve iyi-kötü geçinmeye ve tahsillerine devam edebilmeye uğraşıyorlar. Bu zorlukların yaratması tabii olan külfetlere rağmen, Konya İmam ve Hatip Mektebi'nin umumî seviyesi, fevkalade yüksektir (Karaman, 2008, ss. 94-97).

Yazının ikinci kısmında ise dini derslerin ve kültür derslerinin bir arada okutulmasından bahsederek bu durumun öğrenciye olan katkısını anlatmıştır:

Burada hem kültür dersleri normal surette okutuluyor, hem de Kur'ân-ı Kerîm, akaid, tefsir, kelâm, fıkıh, siyer ve ahlâk, İslâm ve Türk sanat tarihi, ârabî, farisî, vaaz ve hitâbet gibi meslek dersleri vardır... Mektepte okuyanlar imtihan geçirmek ve diploma almak gayretiyle derse devam etmiyorlar. Hakiki bir bilgi tecessüsüne sahipler, kendilerini meslekleri için mükemmel bir surette tehziz etmek idealiyle okuyorlar ve bunu zahmet diye değil, bir haz ve zevk diye karşılıyorlar. Sınıflardan birkaçını dolaştım ve bu arada bir akaid dersinde bulundum. Ezbercilik yok, tatlı tatlı müzakereler yoluyla dersler yapılıyor, herkes aklını kullanıyor hoca bir şey sorduğu zaman hemen bütün eller şevkle ısrarla kalkıyor. Herkes bilgisini kullanmaya hevesli...Din bahislerinde muhakeme ve içtihat serbestisi makbul sayılıyor. Şunu ilave edeyim ki İmam ve Hatip mektebinin matematik, coğrafya, yurttaşlık bilgisi, müzik hocaları kadındır. Talebe, bayan öğretmenlere fazlasıyla saygı gösteriyor. Yarın ki din adamlarının ve maneviyat rehberlerinin alakası yalnız meslek dersleriyle kalmıyor. Kültür derslerinde Konya İmam ve Hatip mektebi aynı seviyede umumi mekteplerden çok ileridedir... Bundan dolayı mektebin değerli müdürü ve muavin, bütün

hocaları, Maarif Vekaleti ianeleriyle bu müessesenin geniş ölçüde meydana gelmesine imkân veren ve üzerine titreyen Konyalılar bilhassa öğrenciler tebrikeye layıktır (Karaman, 2008, ss. 94-97).

Öyle anlaşılmaktadır ki, İmam Hatip Okulları yeni kurulmasına rağmen kültür ve meslek derslerinin dengeli olduğu bir müfredatın uygulanması, dersler işlenirken ezber yönetiminden ziyade müzakere yönteminin kullanılması, öğrencinin işlenen derse karşı son derece istek ve azimli olması, öğrenci-öğretmen ilişkileri bakımından takdire şayan görülmüştür. Nitekim öğrencinin diplomadan ziyade sadece ilim sahibi olmak ve mesleğini en iyi şekilde icra edebilmek için gayret göstermesi dikkat çekici olmuştur.

Ahmet Emin Yalman gibi İslami kesimden olmadıkları halde İmam Hatip Okullarına tarafsız duranlar ve söz konusu okulların faydalı olacağına inananlar bulunduğu gibi bu okulların dini bozacağı ve zarar vereceği iddiasıyla, İslami kesimden İmam Hatip Okullarına tepki gösterenler de olmuştur. Onlar, devletin kontrolü altında bir din eğitimi ve öğretimi yerine sivil eğitim kurumlarının ihtiyacı karşılamada daha başarılı olacağını ifade etmektedir. Bu okullara cephe alanların başında gelen Süleyman Efendi ve talebeleri çıkarttıkları gazete ve dergilerde İmam Hatip Okullarını şöyle değerlendirmişlerdir:

İmdi...Ey fetret devrinden sonra neşvü nema bulacak İslami hareketin yozlaşmasına alet olan ve bu uğurda Müslüman milletimizin hamiyetlerini istismar ederek, milyarları harcayarak tesisler kuran ve bu yeni neslin (İmam-Hatip neslinin) doğuşu için her fedakârlığa katlanan zenginler, idareciler, bugünkü manzaradan memnun musunuz? Ölenler, kabirlerinizde rahat mısınız? ...On sene öncesine kadar müspet ilimlerle mücehhez, iki kanatlı, papazı Müslüman yapacak din adamları yetiştireceğiz diyordunuz; hani, bu yeni nesil hangi Hristiyan memleketini fethetti, kaç papazı Müslüman yaptı. Asrımızın sahibi ve müceddidi olan büyük zatın söylediklerine kulak verilse idi herhalde Müslümanlar bugünkü durumlarıyla karşılaşmazlardı (Karaman, 2008, s. 98).

İmam Hatip Okullarına karşı olumsuz fikir beyan edenler sadece Süleyman Hilmi Efendi ve cemaati ile sınırlı olmamıştır. Okulların devlet bünyesinde açılması ve şimdiye kadar devletin Müslümanları her anlamda kısıtlayarak din eğitimine yasak koyması insanları şüpheyne sevk etmiştir. Okulların müdürlerini, öğretmenlerini devlet tayin edecek belki dinsiz belki de açık kadın hoca verecek, her türlü talebe alacak... Böyle din

adamı yetişmez. Buradan çıkanlar Cumhuriyet hocası olacak, dinimizi bozacak... gibi yabana atılmayacak gerekçeler sunanlar olmuştur. (Kara, 2019, s. 249) Ancak her ne olursa olsun bu okulların fayda sağlayacağını düşünen Kutuz Hoca bu düşüncelere karşı İmam Hatipleri şu şekilde savunmuştur:

Bu dedikleriniz kısmen doğru ama hesaba katmadığınız başka şeyler var. Din işi sadece insanların, devletlerin işi değil. Bunun bir sahibi var, O dinini koruyacağını vadediyor. Biz iyi çalışır, Allah'a yalvarır ve çocuklarımızı iyi ve helal lokma ile yetiştirirsek başkaları onlara o kadar zarar veremez. Bizim ve çocuklarımızın iyi hoca olup olmayacaklarını hizmetlerimiz, dualarımız, helal lokmadaki titizliğimiz, takvamız tayin edecek, sadece devlet değil. Ayrıca bundan sonra bizim gibi dışarıdan, gayri resmi, kaçak okuyanların önü kapalı, ileride onlara vazife verilmeyecek. Onun için İmam Hatip'e vermekten başka şimdilik çare yok. Din hizmetleri devletle mücadele ederek yürümüyor veya bizim yürüttüğümüz kadar yürüyor. İmam Hatip'i bitirenlerin hepsi de imam, müftü olmayacak, başka sahalarda da imanlı, hizmet ehli, iyi yetişmiş insanlara ihtiyacımız var. Devlet de belki bu sayede kötü niyetli insanların elinden kurtulacak (Kara, 2019, s. 250).

Hülasa kuruluşundan itibaren İmam Hatip Okullarına sevgi ve sempati ile bakan büyük çoğunluğa karşın bazı kesimler bu okullara hep soğuk bakmış ve olumsuz tavır takınmıştır. Bu okullara soğuk bakanların bir kısmı devletin kontrolü altında yapılan din eğitimi ve öğretiminin başarıya ulaşmayacağını iddia ederken diğer kısım ise İmam-Hatip okullarını, Atatürk ilke ve inkılâplarına ve özellikle lâikliğe aykırı okullar olarak görmüş ve her fırsatta bu iddialarını sürdürme gelmiştir. Söz gelimi, İmam Hatip'te çalışan bir kısım hocaların dahi bu okullardan memnun olmadıklarını Tayyar Altıkulaç, “hocalarımız arasında söz ve davranışlarıyla bizi okulumuzdan soğutmaya çalışan, aşağılayıcı ifadeleriyle onurumuzu kıranlar da yok değildi.” diyerek sözlerinin devamında başlarından geçen olayı şöyle anlatmıştır:

Adı Yakup olan bir matematik öğretmenimiz bir gün geometri dersinde tahtaya kaldırdığı bir arkadaşımızın üçgenle ilgili bir soruya doğru cevap verememesi üzerine öfke ile “Ulan, bu üçgen senin Fâtiha'ndan da (veya Fatihan kadar) önemlidir.” dediğini fırsatını buldukça öğrencileri aşağılayıcı ve okuldan soğutucu sözler sarf ettiğini sadece ben değil bu kişiye öğrenci olmuş bütün

arkadaşlarımız hatırlar. Bu hakaret karşısında çok üzüliip boykot kararı almıştık (Altıkulaç, 2016, ss. 70-71).

Gerek bazı öğretmenlerin, öğrencilere İmam-Hatip okulunun istikbali olmadığı için gençliklerini burada harcamamaları yönünde tavsiye vermesi, gerek İmam Hatip Okullarının hem dini cemaatler tarafından hem de laiklik taraftarı gruplar tarafından eleştirilmeleri öğrencileri olumsuz etkilemiştir. Anlatılanlar karşısında iki arada bir derede kalan öğrencilerden kaydını normal okullara aldırانlar dahi olmuştur (Yorulmaz, 2014, s. 179). Altıkulaç öğrencilik yıllarındaki hislerini şu şekilde anlatmıştır:

Bu okullarda iki şey bizi huzursuz etmeye yetiyordu. Bunlardan biri; hangi okulda okuduğumuz sorulduğunda verdiğimiz cevap üzerine, bay-bayan bazı insanların, "Vah yavrum, gidecek başka bir okul mu bulamadın?", "Evladım, ne işin var o okulda, cenaze yıkayıcısı mı olacaksın?" gibi sorular ve ifadelerle moralimizi bozmaya çalışmalarıydı. Yakup adındaki matematik öğretmenimiz gibi aşağılayıcı ifadelerle bizi inciteni de eksik olmuyordu. Bu sorular ve sözler gerçi bizim azmimizi kırmıyor aksine bizi daha bilinçli hale getiriyordu, ama ne olursa olsun canını sıkmaya yetiyordu. Bu yüzden arkadaşlarımız arasında kendilerine bir yabancı tarafından hangi okulda okudukları sorulduğunda bu can sıkıcı sözleri duymamak için İmam-Hatip Okulu demek yerine filan lise gibi cevaplar verenleri de duyuyorduk. Bizi üzen diğer konu ise Süleyman Hilmi Tunahan adındaki Nakşî şeyhinin ve talebelerinin okullarımız için aldığı olumsuz tavidir. Süleyman Efendi ile bizzat görüşmem mümkün olmamıştır. Ama onun adına konuşanların okullarımız için odun anlamına gelen "hatab" kelimesini kullandıklarına, yani okullarımızdan "İmam-Hatab Okulu" diye söz ettiklerine ve bu okullardan yetişenlerin dini mihraptan yıkacaklarını iddia ettiklerine dair rivayet ve söylentiler cidden üzücü ve yaralayıcı idi. Aslında biz öğrenciler olarak o yıllarda kendimizi iki ateş hattı arasında hissediyorduk. Bu okulların gelişmesine, daha doğrusu dinî gelişmelerin her türlüüne karşı olanlarla din hizmeti yaptıklarını iddia eden bu cemaat arasında sıkışıp kalmışlık psikolojisi yaşıyorduk. Din karşıtı olanlarla bu okullarda okuduğumuz için bize acıyan veya bizi aşağılayanlar karşısında dimdik ayakta idik. Onların tutumunu anlamakta zorluk da çekmiyorduk. Ama Kur'an kursu faaliyeti içinde olanların bize ve okullarımıza karşı olmaları anlaşılır gibi değildi ve üzerinde durulmaya değerdii (Altıkulaç, 2016, ss. 84-85).

Mahir İz, İmam Hatip Okulları için ‘hatab’ kelimesini kullanan dini grubu tenkit etmiş ve bu fikirlerinde devam ederlerse esasen kendilerini baltaladıklarını ifade etmiştir (İz, 2020, s. 428). O İmam Hatip Okullarından rahatsız olan dindar kimselerin durumunu iki şekilde ele almıştır. İlk olarak bu kimseler İmam Hatip Okulları açılmadan önce halkın dini ihtiyacını kurslar açarak karşılamaya çalıştıkları için, söz konusu kurslar yoluyla elde ettikleri menfaati kaybetme korkusuyla bu mekteplerin açılmasından rahatsızlık duymuş olabilirler, diyen Mahir İz sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

İmam Hatip Okullarının kapalı olduğu süre içinde Erzurum'da, Konya'da, Trabzon havalisinde İstanbul'daki câmilere imam yetiştirmek, halka namaz kıldırıp zarurî bilgileri öğretecek din adamlarını çoğaltmak için halkın yardımı ile kurslar devam ediyordu. Bu mektepler açılınca, tabii kurslara rağbet azaldı; herkes istikbâlini emniyet altına almak için mekteplere koşuyordu. Kurslar yolu ile ayrıca menfaat sağlayanlar bu mektepleri kendilerine rakip addediyorlardı. Mektepler açılmadan önce kendisini yetiştirenler, gerçekten mesleklerine âşık, iyi niyet sahibi olsalardı, mektep programlarında ilmî bakımdan eksik gördükleri hususları öğrenmek ve öğretmek için gayret sarf ederlerdi...Okuttukları çocukları zamana göre müspet bilgilerle teçhiz ve meslek derslerinde gördükleri eksiklikleri tamamlamaya gayret etmeleri ve ellerindeki talebeyi İmam-Hatip mekteplerine sevk etmeleri gerekirdi (İz, 2020, s. 428).

İkincisi mekteplerde dini kimliğe sahip öğretmenler olmayabilirdi; eğer bunları düşünerek bu okulları karalama yoluna başvurdularsa bu durumda Mahir İz umumî kuralların geçerli olacağını ifade etmiştir. "Bir şeyin hepsi elde edilemezse, hepsi birden terk edilemez." kaidesini bilselerdi İmam Hatip Okullarına karşı böyle bir duruş sergilemezlerdi, yorumunda bulunmuştur (İz, 2020, ss. 428-431).

1960 ihtilalinden sonra İmam Hatip Okulları üzerinde yeni tartışmalar yaşanmıştır. Bu okullar hakkında en çok, “İmam- Hatip okullarının, ilkokula dayalı bir meslek okulu olarak geliştirilmesi mi daha uygundur? Yoksa ortaokullara dayalı bir meslek okulu haline getirilmesi mi uygundur?” sorusu tartışma konusu olmuştur. Sunulan raporlardan hareketle 1962’de toplanan VII. Milli Eğitim Şurasında İmam Hatip Okullarının ortaokula dayalı olmasına karar verilmiştir. İmam-Hatip okullarının ilkokula değil de ortaokula dayalı hale getirilmesi ve buna uygun müfredat programının hazırlanması kararı, söz konusu okullarda din eğitimi ve öğretiminin yeterli olmayacağı

ve okulların kalitesini düşüreceği gerekçesiyle muhafazakâr çevrelerin büyük tepkisine neden olmuş ve bu karar gerçekleşme imkânı bulamamıştır (Ayhan, 2014, ss. 182-192). Hayreddin Karaman hatıratında konuyla ilgili şahit olduğu vakıayı şu şekilde anlatmıştır:

1964 yılında ben İstanbul İmam-Hatip Okulu öğretmeni iken devrin iktidarının Millî Eğitim Bakanlığı bir karar almış, İmam-Hatip Okullarının dört yıl olan orta kısmını kaldırmış, normal orta okul haline getirmiş, lisesini de dört yıla çıkararak tamamen mesleğe yönelik hale getirmiş, bunu okullara bir genelge ile bildirmiş, o yıl uygulanmasını istemişti. İmam-Hatipliler olarak bu karara tepki gösterdik, Türkiye çapında halkı bilgilendirdik, İmam-Hatip okullarının bulunduğu yerlerden Ankara'ya telgraflar çekildi, heyetler gitti. Bu telgraflardan biri de Çorum esnafına ait. Devrin Başbakanı İsmet İnönü'nün talimatıyla telgraf çeken esnafa bir göz dağı verilmek isteniyor, İçişleri'nin emrine uyarak Çorum emniyet müdürü, telgrafta ismi olan esnafı karakola celbediyor, önce yüksek perdeden bir nutuk çekiyor, "işinizle gücünüzle uğraşın, devletin işine karışmayın, ekmeginizi düşünün, İmam-Hatiplerden size ne..." diyor. Bunun üzerine esnaftan birisi ayağa kalkıyor ve şu konuşmayı yapıyor: "Beyefendi, şehrimize bir İmam Hatip okulu binası yapmak için teşebbüse geçen halkımız bana da yardım etmem için geldiler, cüzdanımı çıkardım, o gün çocuklarımla rızkına yetecek parayı ayırdım, geri kalanını verdim benim o okulda okuyan çocuğum yoktu, ama okuyanlar bizim çocuklarımızdı ve dinimizi öğreniyorlardı, bize hizmet edeceklerdi. İşte bu okullar bu kadar benimdir, beni ilgilendiriyor..." (Karaman, 2008, ss. 101-102).

Nitekim İmam Hatip Okulları açıldığından beri halkın bu okullara kesintisiz olarak teveccühü, maddi, manevi desteği hep sürmüştür. Buna rağmen İmam Hatip Okulları bir meslek okulu mudur yoksa din eğitimi ve öğretimini yoğun bir şekilde veren orta öğretim kurumu mudur? Buna göre okullar ilkokula mı yoksa ortaokula mı dayanmalıdır? tartışması bazı dönemlerde zaman zaman yoğunlaşarak devam etmiştir. Zaman zaman gerek Millî Eğitim Bakanlığında gerek mecliste İmam Hatiplerin kapatılmasına dair bazı sesler çıkmaya başlamış ancak bu konuyla ilgili harekete geçilmemiştir. Örneğin Hasan Ali Yücel, Millî Eğitim Bakanı olduğu zamanlarda İmam Hatiplerin kapatılması gerektiğine dair bir rapor hazırlamıştır. Raporun hazırlanmasına şahit olan Ali Özek yaşananları şu şekilde anlatmıştır:

27 Mayıs ihtilali olduktan sonra Millî Eğitim Bakanlığı Hasan Ali Yücel'in başkanlığında üç kişilik bir heyeti İstanbul İmam Hatip okuluna gönderdi. Heyet,

okulda on beş gün boyunca araştırma yaptılar. Talebelerle ve hocalarla tek tek görüştüler. Bu görüşmelerin neticesinde raporunu hazırlayıp bir toplantı tertip etti. Hasan Ali Yücel toplantıda ayağa kalkıp bir konuşma yaptı. "Türkiye'de bu okullara ihtiyaç yok. Ben bir saatte imam, bir saatte de müezzin yetiştiririm" dedi. O zaman Dr. İsmail Niyazi Bey "Bize dini bilgi lâzım" dedi. Bunun üzerine o da "Bilgi için İlâhiyat Fakültesi var" dedi. O zaman İlâhiyat Fakültesine lise mezunları gidiyordu. Yeni gelmiş, İlâhiyat Fakültesi mezunu iki tane öğretmen arkadaş vardı. İsmail Niyazi Bey İlâhiyat Fakültesinde okuyanlar yeterli değil. Onların bilgileri bizi tatmin etmiyor deyince, ilahiyatlı arkadaşlar bu bize hakarettir diye itiraz etti. O sırada ortalık biraz karıştı. Hasan Ali Yücel konuşmasına devam etmek istedi, ama orada bulunan hocalar arasında bir gürültü koptu, sandalyeler havada birbirine girdi. Hasan Ali Yücel toplantıyı terk etti. Bu olaydan sonra Hasan Ali Yücel bir rapor hazırlayıp Millî Eğitim Bakanlığına verdi. Hasan Ali Yücel, İmam Hatiplerin kapatılması gerektiğini kendince gerekçelendirmişti... (Yıldırım, 2012, s. 180).

Ancak Hasan Ali Yücel'in söz konusu raporuna rağmen 1971 yılına kadar okulların durumunda köklü bir değişme ve gelişme olmamıştır.

12 Mart 1971 sonrası kurulan hükümet programında "Millî Eğitim Reformu" başlığı altında İmam Hatip Okulları ile ilgili olarak "İmam- Hatip okulları orta öğretim sistemine uyacak biçimde ıslah olunacaktır" ifadesine yer verilmiştir. Buna göre Türk Eğitim tarihinde ilkokula dayalı (4+3=7) yıllık öğretim süresi olan İmam Hatip Okulları Talim ve Terbiye kurulunun 4 Ağustos 1971 gün 225 sayılı kararıyla İmam Hatip Okulları açıldıktan yaklaşık 20 yıl sonra, ortaokula dayalı dört yıl öğretim süresi olan bir meslek okulu haline dönüştürülmüştür (Ayhan, 2014, s. 199-205). Böylelikle 1971 yılında İmam-Hatip okullarının birinci devrelerinin kapatılmasıyla, basın ve mecliste okulla ilgili çok yönlü tartışmalar gerçekleşmiştir. Bu durumu Hayrettin Karaman şu sözlerle değerlendirmiştir:

Milletin değerlerine yabancılaşmış, halka rağmen ülkeyi yönetmek ve halkı sopa ile yola getirmek, adam etmek zihniyetindeki ağalar, beyler, paşalar, baştan beri İmam Hatiplere karşı oldular. Demokrasi onların işine gelmez, bu yüzden ondan hazzetmezler, fırsat bulunca askeri kışkırtır, demokrasiyi kesintiye uğratırlar. 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra fırsat bulduk diye İmam Hatipleri kuşa çevirmeye kalkışmışlar ama bunda muvaffak olamamışlardı. Arkasından 12 Mayıs 1970

darbesinden (muhtıra) sonra yine teşebbüs ettiler. Talim ve Terbiye Kurulunun 4 Ağustos 1970 tarih, 225 numaralı kararı ile İmam-Hatiplerin orta kısımlarını kapattılar, lisesini dört yıla çıkarıp tamamen mesleğe yönelik hale getirdiler... ama bu dava burada bitmedi. Eninde sonunda milletin dediği olacaktır (Karaman, 2008, s. 102-103).

VIII. Milli Eğitim Şûrası'nda her çeşit ikinci devre ortaöğretim kurumuna 'Lise' adının verilmesi karar kılınmıştır. Ve bu karar doğrultusunda Milli Eğitim Temel Kanunu hazırlanmıştır.1973 yılında Bakanlık tarafından hazırlanan ve meclise sunulan Milli Eğitim Temel Kanunu'nun kabulü, İmam Hatip Okullarının tarihinde en önemli gelişme olup diğer olumlu gelişmelerin de başlangıcı olmuştur. Kanunun 32. maddesi şöyle kabul edilmiştir: "İmam Hatip Liseleri; imamlık, hatiplik ve Kur'an Kursu öğreticiliği gibi dini hizmetlerin yerine getirilmesi ile görevli elemanları yetiştirmek üzere, Millî Eğitim Bakanlığınca açılan orta öğretim sistemi içinde hem mesleğe hem yüksek öğrenime hazırlayıcı programlar uygulayan öğretim kurumlarıdır." (Milli Eğitim Temel Kanunu, 1973). Buna göre İmam-Hatip okulları, İmam-Hatip Liseleri olarak tanımlanmış, ilk mezunlarını verdiği günden beri tartışma konusu olan yüksek öğrenime geçiş hakkı kanunla kesin olarak çözüme kavuşturulmuştur. Artık bu liselerin mezunları hem mesleğe hem de yüksek öğretimin her bölümüne diğer lise mezunları gibi devam edebilme hakkını elde etmişlerdir. Böylece kanunun kabulüyle birlikte bütün meslek okullarında olduğu gibi İmam Hatip Okullarında da nitelik ve nicelik bakımından oldukça hızlı gelişmeler meydana gelmiştir (Ayhan, 2014, ss. 205-208).

İmam Hatip Liselerine yüksek öğretime geçiş hakkının sağlanmasıyla birlikte okullara olan talep çoğalmış, devam eden bu ilgiyle beraber İmam Hatiplerin sayılarının arttırılması ihtiyacı doğmuştur. Zaman zaman yeni okulların açılmasıyla okul sayısı 1980 yılına kadar 374'e yükselmiştir (Ayhan, 2014, s. 212). Söz konusu yıllarda İmam Hatip Liselerinin açılmasının, değişen sosyal ve siyasi konjonktüre bağlı olduğunu ifade eden Altıkulaç, fiziki şartların yeterli ve elverişli olup olmadığına bakılmaksızın bakanlığa okul açmak için çok sayıda başvuru geldiğini belirtmiştir. Öyle ki cami altlarında gösterilen iki göz oda da dahi okul açmak için başvurular olmuştur. Gelen başvuruların onaylanması için çeşitli siyasi baskıların olduğu da hatıratlarda bahsedilmiştir (Altıkulaç, 2016, ss. 311-312).

İmam Hatip Okullarının kuruluş amacı dini hizmetleri ifa edecek kimseler yetiştirmek olarak belirlendiği için okulların açıldığı ilk yıllarda bu okullara kız öğrenciler alınmamıştır. Ancak bahsedildiği üzere kızların din eğitimi alacak resmi herhangi bir kurumun olmaması ve diğer okulların programlarında var olan din bilgisi dersinin yetersizliği kız öğrenci velilerini bir arayışa yöneltmiştir. Kız çocuklarına hem lise seviyesinde bir eğitim aldirmek hem de dini bilgiler kazandırmak isteyen veliler örgün eğitim çerçevesinde başka alternatif olmayınca kızlarını İmam Hatip Okullarına kaydettirmek istemişlerdir (Öcal, 2011, ss. 254-255). Mevzuat açısından da herhangi bir engel olmayınca 1972'de yürürlüğe konulan İmam-Hatip okulları yönetmeliğine kadar Çorum, Isparta ve Gaziantep gibi birkaç ilin İmam Hatip okuluna az sayıda kız öğrenci kayıt yaptırmıştır. Kayseri'de ise İmam Hatip okul müdürü Celalettin Karakılıç'ın iki kızı bu okulda öğrenim görmeye başlamıştır. Böylelikle bazı İmam Hatip Okullarında kız öğrenci sayısı giderek artmıştır. Söz konusu örneklerin kız öğrenci kabulüne taraftar olmayan okul idarelerini zor durumda bırakması ve bakanlığın da bu konuya olumlu bakmaması üzerine 1972'de yürürlüğe konulan yönetmelikte yapılan bir değişiklikle bu okullara kayıt kabul şartları arasına "erkek olmak" şartı eklenmiştir. Dolayısıyla kız öğrencilerin bu okullara girişleri resmen engellenmiştir (Altıkulaç, 2016, ss. 312-314).

Aradan birkaç yıl geçtikten sonra bir velinin, bu okullardan birine kızının kaydedilmesi için yaptığı başvuruya, okul idaresi tarafından yönetmelikteki "erkek olmak" şartından söz edilerek olumsuz cevap verilmesi üzerine, veli konuyu Danıştay nezdinde dava konusu yapmıştır. Danıştay davayı haklı bularak bu kız öğrencinin kaydının yapılması gerektiğine karar vermiş ve bu karar uyarınca davayı kazanan öğrencinin kaydı yapılmıştır. Ancak Bakanlık kız öğrencilerin kaydını uygun görmediğinden kız öğrencilere bu okulların kapılarını kapalı tutmayı sürdürmüştür (Altıkulaç, 2016, ss. 312-314).

Tayyar Altıkulaç, Din Eğitimi Genel Müdürü olarak göreve başladığı yıllarda kız öğrencilerin İmam Hatip Okullarına alınması için bir genelge hazırlamış, Bakanlık tarafından birkaç defa reddedilmesine rağmen elinden gelen tüm çabayı sarf ederek gerekli onayı almıştır. Bakanlıktan onay haberinin gelmesi üzerine Altıkulaç duygularını şu sözlerle ifade etmiştir:

O gün ben hayatımın en mutlu günlerinden birini yaşıyordum. Çünkü bu genelge ile artık yıllarca devam eden veli-idare sürtüşmesi bu okulların gündeminden çıkıyor, kız öğrencilere bu okulların kapıları ardına kadar açılmış oluyordu. Bu genelge, aynı zamanda din eğitim ve öğretimi tarihinde bir dönüm noktasını oluşturuyor, kız çocuklarını başka okullarda okutmak istemeyen on binlerce veli, artık bundan böyle bu çocuklarını gönderebilecekleri bir okula kavuşmuş oluyordu (Altıkulaç, 2016, s. 315).

Böylelikle 1977 yılından itibaren kız öğrenciler de İmam-Hatip Liselerinde öğrenci olma hakkını elde etmişlerdir (Öcal, 2011, s. 256).

Netice itibarıyla 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ilan edilmesiyle bu okulların tarihi serüveni başlamıştır. Tıpkı din dersinde olduğu gibi İmam Hatip Okulları da her dönem ülkenin gündeminde kendisine yer edinmiştir. Bu sebepten İmam Hatip Okulları hatıratlarda bahsi geçen en detaylı konulardan birisidir. Söz konusu okulların açılması, kapanması, müfredatı ve benzeri durumları bir köy hocasının hatıratından, Diyanet İşleri Başkan'ının hatıratına kadar pek çok hatırate mevzu bahis olmuştur. Bu durum vatandaşların nazarında İmam Hatip Okullarının konumunu göstermesi bakımından önemlidir.

1.3. Hatıratlar Gözüyle Yüksek Din Öğretiminin Tarihsel Serencamı

Modern dünyada öğrenilecek şeyler çoğalmış toplumlar genişlemiş ve karmaşıklaşmıştır. Buna bağlı olarak yeni ihtiyaçlar ortaya çıkmış, yeni ihtiyaçlar yeni problemleri beraberinde getirmiştir. Ortaya çıkan bu problemlerin sebeplerinin araştırılması ve çözümüne katkıda bulunulması gerekmektedir (Bilgin, 2007, s. 14). İşte Yüksek öğretim farklı bilgi dallarının aynı ortamda öğrenilmesini, öğretilmesini ve araştırılmasını mümkün kılan, evrensel ve üstün nitelikli eğitim ve araştırma yapan programın adıdır (Turan & Nazıroğlu, 2020, s. 145). Yüksek din öğretimi ise din eğitiminin en önemli parçalarından birisidir. Zira yüksek din öğretimi bilimsel yöntemler ve araçlardan yararlanılarak dinin daha iyi anlaşılmasını, başkalarına daha iyi anlatılmasını ve hayatın değişik alanlarında ortaya çıkan problemlerin çözümüne katkıda bulunmayı amaçlar (Bilgin, 2007, s. 14). Bu alanda eğitim veren akademi, enstitü veya fakülte düzeyindeki çeşitli kurumlar, gelecek nesillere ve toplumlara fayda sağlamada büyük bir sorumluluk üstlenmişlerdir (Turan & Nazıroğlu, 2020, s. 145-146). Dolayısıyla

yüksek din öğretimi günümüzün hızla değişen dünyasında önemli bir yere sahiptir. İşte bu bölümde Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'de yüksek din öğretiminin tarihi kişisel anlatılara/hatıratlara nasıl yansıdığı incelenecektir. Böylece çalışmamızın önemli bir parçasına da hatıratlar gözüyle bakılmış olacaktır.

1.3.1. 1923-1946 Yılları Arasında Yüksek Din Öğretimi

Cumhuriyet döneminde Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte meydana gelen en önemli gelişmelerden birisi de yüksek din öğretimi alanında yaşanmıştır. Kanun'un dördüncü maddesinde yer alan, "Maarif Vekaleti yüksek diniyat mütehasşısı yetiştirmek üzere Dârülfünûn'da bir İlahiyat Fakültesi tesis...edecektir." hükmü gereği Dârülfünûn'da (İstanbul Üniversitesi) İlahiyat Fakültesi adıyla yüksek din öğretim kurumu kurulmuştur (Ayhan, 2014, s. 58). Osmanlı döneminde 1 Eylül 1900 tarihinde açılmış olan Dârülfünûn, 3 Mart 1924 tarihinden itibaren İlahiyat Fakültesinin eklenmesiyle Tıp, Hukuk, Edebiyat, Fen ve İlahiyat olmak üzere beş şubeyi bünyesinde toplamıştır (Ayhan, 2014, s. 60). Böylece İlahiyat Fakültesi Cumhuriyet'in ilk yüksek din öğretimi kurumu olarak eğitim tarihimizdeki yerini almıştır. Öğretim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir (Öcal, 1998, s. 242; Usta, 2001, s. 35).

İstanbul Dârülfünûn'un programlarında, dünyanın ve Türkiye Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu şartlar göz önüne alındığında ilmî esaslara göre birçok ders ve çalışma yapıldığı anlaşılmaktadır (Arslan, 1995, ss. 259-262). Örneğin İlahiyat Fakültesi öğretime başladıktan yaklaşık bir yıl sonra (Kasım 1925) toplam 25 sayı mecmua yayımlamıştır. Fakülte dergileri o günkü şartlarda baskı ve metot bakımından da oldukça başarılı bulunmuştur. İlahiyat Fakültesinin çıkarttığı bu dergi aynı dönemde çıkartılan diğer fakültelerin (Fen, Edebiyat, Tıp, Hukuk) mecmuaları arasında önemli bir yer alırken, Avrupa bilim çevrelerinde bile takdirle karşılanmıştır (Aydın, 2016, s. 84; Ayhan, 2014, s. 63).

Dârülfünûn, 1933 yılına kadar başarıyla öğretime devam etmesine rağmen, ülkede yapılan inkılaplara bihaber kaldığı veya yeterince destek vermediği, ilmi vazifesini yerine getirmediği, modern bilimsel gelişmelere ayak uyduramadığı gibi gerekçelerle eğitim sisteminde köklü değişiklikler yapılmak istenmiştir (Arslan, 1995, ss. 253-259). 31 Mayıs 1933'te TBMM'de kabul edilen kanuna göre İstanbul Dârülfünûnu ve ona bağlı tüm kurumlar lağvedilmiş, Millî Eğitim Bakanlığı İstanbul Üniversitesi adıyla yeni bir

üniversite kurmakla görevlendirilmiştir (Arslan, 1995, ss. 355-359). Bu değişikliklerden olumsuz bir şekilde etkilenen İlahiyat Fakültesi olmuştur. Zira yeni kurulan Üniversite’de İlahiyat Fakültesi program dışı bırakılmıştır.

Tevhid-i Tedrîsat Kanununun 4. maddesi hükmüne dayanarak, İstanbul Dârülfünun’da açılan ve sekiz yıl tedrise devam etmiş olan İlahiyat Fakültesi 1933 yılında kapatılmıştır. Böylece ilmi esaslara göre İslam’ı inceleyecek din bilginleri ve yüksek tahsilli din görevlileri yetiştirme imkânı da ortadan kalkmıştır (Aydın, 2016, s. 86). Akseki, 1950 yılında hazırladığı raporunda Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi’nin kapanmasını şu sözlerle yorumlamıştır:

İşte bundan tam yirmi altı sene evvel İlahiyat Fakültesi, böyle İslami ilimlerden başka, diğerlerini de görmüş olgun talebe ile başlamıştı ve memleketimizin çok kıymetli ilim adamlarından Ordinaryus Profösör İzmirli İsmail Hakkı, Ferit Kam, Babanzade Ahmet Naim, Mehmet Ali Ayni, Seyit Bey, Şemsettin Günaltay, Fuat Köprülü, Baltacıoğlu İsmail Hakkı gibi bugün birçoğu rahmet-i Rahman'a kavuşmuş profesörlerle idare ediliyordu. Bir müddet Hadis ve Hadis Tarihi profesörlüğü de benim üzerimde idi. Bu kadar kıymetli profesörlerin idare ettiği bu kuvvetli ve olgun talebe ile başlayan bu fakültenin bir müddet sonra neden kapandığı veya kapatıldığı cidden tetkike değer bir meseledir (Cebeci, 1996, s. 240).

Söz konusu tarihten itibaren 1949 yılında Ankara Üniversitesi’ne bağlı İlâhiyat Fakültesi’nin kuruluşuna kadar “yüksek diniyât mütehassısları yetiştirecek” ve dini konularda ilmi araştırma yapacak bir yüksek din öğretim kurumu kalmamıştır (Cebeci, 1996, ss. 164-171).

1.3.2. 1946- 1980 Yılları Arasında Yüksek Din Öğretimi

Uzun yıllar boyunca din eğitiminden uzak kalınması sonucu ortaya çıkan toplumsal rahatsızlıklar, dini, cehaletin eline terk etmenin ne kadar tehlikeli olduğunu göstermiştir. Artık, dinin akademik platformda ele alınıp incelenmesi, dini ve din eğitimi iyi bilen insanların yetiştirilmesi ve toplumun din konusunda aydınlatılması gerektiği pek çok kimse tarafından kabul edilmiştir (Aydın, 2016, ss. 128-129). 1946 yılından itibaren din eğitimi ve laiklik meseleleri çok geniş bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. İşte bu ortamda gerçekleştirilen kurultay toplantılarında, meclis müzakerelerinde, basında ve halk arasında din eğitime dair bütün konularla birlikte,

yüksek din öğretimi kurumunun tesisi konusu da gündeme girmiştir (Ayhan, 2014, s. 217). Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Kurultay'ında yüksek din öğretiminin eksikliğini medrese ve İmam Hatip mekteplerinin kapatılmasıyla izah eden İstanbul Millet Vekili Hamdullah Suphi Tanrıöver şu sözlerle durumu ifade etmiştir:

Biz acaba tabâbet ve ordumuz için yaptığımız ıslahatı din teşkilâtımız içinde yapsaydık meyvelerini alamaz mıydık? Mutlaka alırdık. Avrupa'nın eski üniversitelerini ele alalım, Sorbon'dan başlayarak (ki sekiz asırlık bir tarihe maliktir) Cambridge, Oxford, Almanya'nın Heidelberg üniversiteleri evvelce birer medrese idi. Bu medreseler ıslahat yapılarak bugünkü üniversiteler halini almıştır. Bizim tarihimizde de bu medreselerin ıslahı yoluna gidilseydi dokuz asırlık üniversitelerimiz vardır, diye övünebilirdik. Ta Alpaslan'dan başlayarak üniversitelerimiz, istihale ede ede son zamana kadar ilmî hareketleri takip edebilseydi, bugün biz de dokuz asırlık üniversitelerimiz vardır diye övünmemiz kabil olacaktı. Fakat biz medreseleri kapattık, imam-hatip mekteplerini kapattık (Ayhan, 2014, s. 69).

Tanrıöver aynı konuşmasında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yayılan komünizm tehlikesine karşı önlem almak gerektiğini savunmuştur. Yalnız ülkemizin din eğitimi ihtiyacını karşılamak için değil aynı zamanda diğer ülkelerdeki Müslümanların da milli ve manevi değerlerinin korunabilmesi için din eğitimi kurumları açılmasının zaruretine değinmiştir:

O halde acaba biz imam-hatip mekteplerini açmazsak, dünyanın bütün üniversitelerinde olduğu gibi, ilim mahiyetinde olarak İstanbul Üniversitemiz'de İslâm Tarihi, İslâm Felsefesi Tarihi, Mukayeseli Tarih-i Eryan okutmazsak ve nihayet bir de yüksek din öğretimi mektebi açmazsak, acaba, bu zavallı ekalliyetler son müdafaalarını yapmak için muhtaç oldukları adamları nereden tedarik edecekler? Yalnız memleketin dahili ihtiyacı için değil dışarıda bıraktığımız ekalliyetler için de bu müesseseleri düşünmek zorundayız (Ayhan, 2014, s. 217).

CHP meclis grubunun 1948 yılında kurduğu din eğitimi araştırma komisyonu İbrahim Arvas ve arkadaşlarının hazırladığı raporda, köylerde dini vazifeleri yapacak hoca kalmadığı ve dinin rehberliği olmazsa halkın hurafelere daha fazla kapılacağı gerekçesiyle hükümete vaiz, müftü ve çeşitli din adamları yetiştirmek üzere İslam İlahiyat Fakültesi açılması için bir kanun teklifi sunmuştur. Yapılan bu teklif pek çok milletvekili

tarafından desteklenmiştir (Ayhan, 2014, ss. 217-219). Konu ile ilgili dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ahmed Hamdi Akseki bir basın toplantısı yapmış bu toplantı da Amerika, Almanya ve Fransa'dan örnekler vererek yüksek din öğretim kurumu açılmasının gerekliliği üzerinde durmuştur. Açılacak olan fakülte programının nasıl olması gerektiği konusundaki fikirlerini şu şekilde dile getirmiştir:

Din adamlarımızla bu işlerden anlayan diğer bilginlerimiz tarafından programların hazırlanması gerektiğini, ayrıca dünyadaki benzeri fakültelerin nasıl bir program uyguladıklarını da dikkate almak gerekir. Aksi halde ihtiyaç göz önüne alınmadan yapılan işler boş yere vakit geçirmekten boş yere masraf yapmaktan ve kendimizi aldatmaktan başka bir şey değildir. İhtiyacı karşılayacak programdan mahrum bir fakülte, partice ittifakla kabul edilmiş olan İslâm İlâhîyat Fakültesi değil, başka bir şey olur (Akseki A. H., 1948, s. 133).

İslam itikadı, kelam, hadis, tefsir, hadis usulü, tefsir usulü, İslam hukuku, içtihat ve içtihat usulü, büyük mezhep imamlarının hayatları gibi temel islam bilimlerine ilişkin derslerin yanı sıra psikoloji, İslam psikolojisi, mantık, felsefe, Türk edebiyatı, Arap edebiyatı gibi sosyal ve beşerî bilimlere ilişkin dersleri örnek vererek bu derslerin açılacak olan yüksek din öğretimi kurumunda okutulmasını zaruri görmüştür. Söz konusu eğitimin etkili olabilmesi için öğrencinin hem Arapçayı hem de batı dillerinden birini iyi seviyede bilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Akseki, 1948, ss. 133-136). Akseki'nin İlahiyat Fakültesi açılmasının zaruretini etkili bir şekilde açıklaması, halktan gelen talepler ve yoğun baskılar üzerine dönemin hükümeti örgün eğitim kurumlarında din eğitimine yer verilmesine yönelik bir tasarımı Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunmuştur (Öcal, 1998, s. 250; Cebeci, 1996, s. 166).

1.3.2.1. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Açılması

İlahiyat Fakültesi kurmak için hazırlanan tasarı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde uzun süre tartışıldıktan sonra, “Din meselelerinin sağlam ve ilmi esaslara göre incelenmesini mümkün kılmak, mesleki bilgisi kuvvetli ve düşüncesinde ihatalı din adamlarının yetişebilmesi için gerekli şartları hazırlamak...” gibi amaçlarla, İlahiyat Fakültesi'nin kurulması kabul edilmiştir (Parmaksızoğlu, 1966, s. 29; Öcal, 1998, s. 250). Yetkili mercilere göre yapılması gereken en önemli adım acilen geniş ufuklu, dini iyi bilen aydın din adamı yetiştirmektir (Aydın, 2016, s. 132). Bu amaçla 16 yıl aradan sonra 21 Kasım 1949'da Ankara Üniversitesi'ne bağlı, dört yıl eğitim vermek üzere, sadece lise

mezunlarının girişini kabul eden bir İlahiyat Fakültesi açılmıştır (Ayhan, 2014, s. 223-224).

İlahiyat Fakültesinin açılışı toplum tarafından olumlu karşılanmakla beraber fakültenin ismi ve müfredatı hakkında eleştiriler bir süre gündemde yer bulmuştur. Açılması düşünülen fakültenin adı hükümete sunulan teklifte “İslam İlahiyat Fakültesi” olarak belirtilmiştir. Ancak hükümetten gelen tasarı ve Meclis’te kabul edilen kanun neticesinde “İlahiyat Fakültesi” olarak düzenlenmiştir. İlahiyat Fakültesinin ilk programı incelendiğinde İlahiyat Fakültesi’nde okutulması teklif edilen derslerin bir kısmı müfredata konulmamıştır (Ayhan, 2014, s. 224). Fakültenin 1949-1950 yılındaki birinci sınıflar için hazırlanan ders programı; Arapça, Farsça, Yabancı Dil (İngilizce, Fransızca, Almanca), Sosyoloji, Mantık ve İlimler Felsefesi, İslam Dini ve Mezhepler Tarihi, İslam Sanatı Tarihi, Mukayeseli Dinler Tarihi olarak belirlenmiştir. İlahiyat Fakültesi açılırken “İslami bilgilerin esas, sosyolojik bilgilerin yardımcı” konumunda olacağı belirtilmiş olmasına rağmen bahsedilen niteliklerin gerçekleşmediği ifade edilmiştir (Aydın, 2016, s. 132). İlk yıllardaki ders müfredatına bakıldığında Kur’an, Hadis, Tefsir gibi Temel İslam Bilimleri derslerinin olmaması dikkat çekmiş, bazı çevrelerde fakülteye karşı olumsuz bir intiba oluşturduğu hatıratlarda bahsedilmektedir (Ayhan, 2014, s. 224). Örneğin Altıkulaç hatıratında İmam Hatip okulu öğrencisiyken İlahiyat Fakültesi’nde okutulan dersler hakkında zihninde kalanları şöyle aktarmıştır:

O yıllarda Ankara’da yeni açılan İlahiyat Fakültesi’nin de adını duymuştuk. Ama daha ileriki yıllar için de olsa bu fakülte sanki ilgi alanımız dışında görünüyordu. Çünkü o yaz tatilinde bu fakültenin Kastamonu’ya gelen bir (veya iki) bayan öğrencisi hakkında hiç de iyi şeyler anlatılmıyor; "İki yıl bu fakültede okudukları halde Kur’ân-ı Kerim’i yüzünden okuyamıyorlar" diye konuşuluyordu. Nitekim A. Ü. İlahiyat Fakültesi’nin ilk öğrenci ve mezunlarının ifadelerine göre bu fakülte açıldıktan sonra 4-5 yıl boyunca Kur’an dersi hiç okutulmamış ve ilk mezunları hiç Kur’an dersi görmeden mezun olmuşlar (Altıkulaç, 2016, s. 60).

Altıkulaç’ın da ifade ettiği gibi fakülte’nin açıldığı tarihteki müfredatta Temel İslam Bilimleri derslerine çok yer verilmemekle beraber 1953-1954 yılında fakülte’nin bütün sınıfları teşekkül ettikten sonra, Kur’an, İslam Dini Esasları, İslam Tarihi, Tefsir, Hadis, Kelam, İslam Felsefesi, İslam Hukuku, Tasavvuf gibi Temel İslam Bilimleri dersleri eklenmiştir (Ayhan, 2014, s. 224).

Kaldı ki sorun sadece programın yetersizliği ile ilgili değildir, dikkati çeken bir diğer mevzu öğrenci kabul şartlarıdır. İlahiyat Fakültesinde öğrenci olmak için lise mezunu olmak şart koşulmuştur. Böylece İlahiyat Fakültesine sadece lise mezunlarının girmesine izin verilmekte, İmam Hatip okulunda okuyan öğrenciler ise fakülteye alınmamaktadır. Lise mezunlarının mesleki donanım bakımından hiçbir alt yapısı olmadan İlahiyat Fakültesine girmesi dönemin din eğitimi politikalarını yakından takip eden yazarlar, eğitimciler ve basın mensupları tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur (Öcal, 1998, s. 268). Nitekim dönemin meşhur dergilerinden biri olan *Sebîlürreşâd* dergisinde yayınlanan “İslam Mektepleri ve İlahiyat Fakültesi” isimli yazı da bu konu şu sözlerle değerlendirilmiştir:

Oraya giren lise, mezunları lise sınıflarında hiçbir iptidai hazırlama ile mükellif tutulmadıklarına ve hatta Arap harflerinin alfabesini bile görmemiş bulunduklarına göre tefsir, hadis, usul-i fıkıh gibi naslara dayanan ilimleri yeni harflerle çıkmış hangi kitaptan bulup sökebileceklerdir?

İslami ilimleri tedris için nusus ve ahbarın asli harfleriyle olan Arapçalarını sürat ve suhuletle okuyabilmek başta gelir. Bu kadarla da kalmaz, müfredatını, terkiplerini, tabirlerini öğrenmiş olmak, lughat, sarf ve nahiv, edebiyat noktasından farklarını anlamak iktiza eder. Eğer müdavimler bunları fakültede öğreneceklerse, o takdirde bütün tahsil müddetini ona ayırmak lazım gelir, maksud-i asli olan dini tetkikata ve ilimlere zaman kalmaz.

Talebe bu kudrette yetiştirilmeyince, ona okutulup öğretilecekler basmakalıp; profesörün notlarını ezberlemekten ilerisine geçemez. Böylece ezberlediğini tekrarlayan papağanlar yetiştirmek kabil olur, ama mütetebbi ve muhakkik din alimleri elde edilemez (Oğan, 1950, s. 364).

Söz konusu eleştirilere benzer şekilde fakülteye hazırlık olabilmesi için liselerde Arapça ve Farsça dillerinin en son metotlarla okutulması ve Batı dillerinden birinin de esaslı surette öğretilmesi gerektiği, yüksek din öğretimi için bundan başka çıkar yol olmadığı ifade edilmiştir (Oğan, 1950, s. 364). Ancak bu durum yetkililer tarafından dikkate alınmamış, liseden mezun olan öğrenciler hiçbir ön hazırlıkları olmadan İlahiyat Fakültesine girmeye devam etmişlerdir.

İlahiyat Fakültesine sadece lise mezunlarının alınmasının doğurduğu problemlerden biri de, yaygın eğitim kurumlarından din tahsilini tamamlamış ancak lise

mezunu olmayıp bu fakültelere devam etmek isteyen öğrencilerin durumudur. Bu durumu Ali zek Şu sözlerle anlatmıştır.

İzmir'deki son gnlerimdi. Hacı Raif Bey Mısır'a gitme meselesini ortaya attı. O zaman Türkiye'de İlahiyat Fakültesi yeni açılmıştı. Fakat benim lise tahsilim olmadığı için İlahiyat Fakültesi'ne gitme imkânım yoktu. Karadenizli Ali Eryiğit adında bir arkadaşım vardı. O da ilkokul mezunuydu. Mısır'a gönderilmesi düşünülen ikimizdik. Salih Hoca bize "eğ̈er burada devam edebileceğ̈iniz bir okul olsaydı ben sizi Mısır'a gndermezdim" dedi (zek, 2000, s. 58).

Ülkede yüksek din ğretimi kurumu açılmış olmasına rağ̈men, Ali zek gibi yüksek tahsil almak için Mısır'a giden pek çok ğrenci olmuştur.

Diğ̈er yandan açılan İlahiyat Fakültesine, İmam Hatip mezunlarının ğrenci olarak kabul edilmemesi tepki toplamıştır. Bu durumun garipliğ̈ini Karaman Şu benzetmeyle zetlemiŐtır: "Ankara İlahiyat Fakültesi düz liseden mezun olan, elifi görse mertek zanneden gençleri alıyordu da İmam Hatip mezunlarını almıyordu." (Karaman, 2008, s. 230). Ancak ülkenin dört bir yanındaki İmam Hatipli ğrenciler bu duruma razı olmuyor ya fakülteye alınmalarını ya da kendileri için bir yüksek okul açılmasını ısrarla talep ediyorlardı. Altıkulaç, bu taleplerini her fırsatta dile getirdiklerini Şöyle anlatmıştır:

İmam Hatiplerden mezun olanlar herhangi bir yüksek öğrenime baŐvuramadığ̈ı için Milli Eğ̈itim Bakanı Tefik İleri'nin okulumuza geldiğ̈i zaman "Biz okumak istiyoruz. nmz aın" anlamında bir yazı (pankart) açmıŐtık (Altıkulaç, 2016, s. 92).

Aynı Şekilde Karaman, Konya İmam Hatip okulundan veli ve öğrencilerden oluşan bir heyetin Maarif Vekilinden randevu alarak onunla görüşme gerçekleştirdiklerini ifade etmiŐtır. Görüşme esnasında yaşananları Şu Şekilde hatıratlara yansımıştır:

O zaman Maarif Vekili Şeklinde ifade edilen kişi, İmam-Hatip okullarına karşı olan Celal Yardımcı idi. Vekâlete gittik, özel kalemde uzun zaman bekledik, her gelen içeri giriyordu, bizi bir türlü ağ̈ırmıyor, özel kalemdeki kişi de "yakında alacak" diye bizi oyalıyordu. Bir saatten fazla bekledikten sonra kendisi, giyinmiŐ olarak dışarı çıktı, acelesi vardı, bizim velilerimiz karŐısına çıkıp "Beyefendi biz Konya'dan geldik, davet..." diye söze başlamışlardı ki hemen sözlerini kesti, sert bir Şekilde "Ne istiyorsunuz?" dedi, hemen beni ileri sürdüler, "Efendim, ya İlahiyat'a alınmamızı veya bizim için bir yüksek okul açılmasını istiyoruz"

diyebildim, yine sert ve kaba bir ifade şekliyle "Devlet ne yapacağını sizden mi öğrenecek?" dedi, velilerimiz üsteleyince de bir yetkiliye havale edip hızla uzaklaştı (Karaman, 2008, ss. 230-231).

Tüm bu gelişmeler neticesinde yüksek din eğitiminde önemli yeri olan İlahiyat Fakültesinin kurulmasındaki niyet ile varılan sonucu değerlendiren Akseki, fakültenin adının farklı şekilde düzenlenmesi, teklifte belirtilen derslerin müfredata konulmaması, İmam Hatip lisesinden mezun olanların bu liseye alınmaması gibi sebepleri değerlendirmiş, İlahiyat Fakültesine karşı ciddi eleştirilerde bulunmuştur:

Üniversite dahilinde açılacak olan bu fakülteden maksat burada bilhassa İslâm ilimlerine ehemmiyet verilerek güya istediğimiz din adamlarının yetişmesini temin etmektir. Hâlbuki sonradan fakülteye ait olmak üzere üniversite tarafından hazırlanmış olan kanunda İslâm kelimesi de kaldırılarak yalnız İlâhiyat (Teoloji) Fakültesi diye teklif edilmiştir. Bu fakülteye girebilmek için sadece lise mezunu olmak kafi görüldü (Akseki, 1950, ss. 350-351).

Öyle anlaşılmaktadır ki yeniden açılan İlahiyat Fakültesi hem program hem de fakülteye giriş şartları bakımından 1924'te Dârülfünûn'da açılan İlahiyat Fakültesi'nin gerisinde kalmıştır (Aydın, 2016, ss. 133-134). Aydın, bu durumun sebebini ülkemizin yirmi yıl boyunca din ve din eğitiminden uzak geçirmesine bağlamıştır (Aydın, 2016, s. 134). Yüksek din öğretiminde istenen neticenin alınmadığını ve çeşitli sıkıntıların yaşandığını belirten Akseki, din eğitimi alanında tek yetkinin Diyanet İşleri Başkanlığında olması gerektiği üzerinde durarak, bu yetkinin yüksek din eğitiminde de Diyanet İşleri Başkanlığına verilmesini talep etmiştir:

Yirmi altı seneden beri gerek İlâhiyat Fakültesi gerek diğer din müesseselerinin yaşayamamasının ve mekteplerdeki din dersine son verilmesinin ve iki seneden beri de bu hususta yapılanların ciddiyetten uzak ve neticesiz olmasının yegâne sebebi bu okulların hakikî mercii olan Diyanet İşleri'ne bırakılmayıp bu işlerle alakası olmayan Milli Eğitim Bakanlığı'na tevdi edilmiş olmasıdır.

Memleketin hakiki din ihtiyacını karşılayacak orta ve yüksek dereceli din müesseselerinin açılması ve bütün mekteplerdeki din işleri ile ciddi bir şekilde meşgul olması için Amerika'da, Avrupa'da olduğu gibi bunun yegâne mercii bulunan Diyanet İşleri Başkanlığı'na salâhiyet verilmesi lazımdır. Muvakkat işlerle oyalanmaya zamanımız hiç de müsait değildir (Akseki, 1950, ss. 350-352).

Hülasa 16 yıllık bir aradan sonra halkın din ihtiyacını karşılamak için mesleki anlamda donanımlı ve geniş ufuklu din adamları yetiştirmek amacıyla kurulan İlahiyat Fakültesi, program bakımından yetersiz olması, İmam Hatip okulu mezunlarını kabul etmemesi, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olmaması gibi sebeplerden dolayı ciddiyyetden uzak olarak değerlendirilmiştir. Kuruluşunda belirlenen amaçları gerçekleştirecek nitelikte olmadığı düşüncesinden dolayı atılan bu adımlar hatıratlarda beyhude bir çaba olarak değerlendirilmiştir.

1.3.2.2. Yüksek İslam Enstitüsü'nün Açılması

1957-1958 yıllarına gelindiğinde İmam Hatip Okulları ilk mezunlarını vermeye başlamış ancak öğrencilerin gidebileceği herhangi bir yüksek öğretim kurumu olmaması hem öğrencilerin hem de bakanlık ve ilgili makamların gündeminde önemli bir yer teşkil etmiştir. Zira o dönemin üniversite mevzuatına göre İmam Hatip okulu mezunlarının İlahiyat Fakültesi de dahil herhangi bir fakülteye girmeleri mümkün değildi. Esasen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın din görevlisine ihtiyaç duyması, açılan İmam Hatip Okullarına meslek dersleri öğretmenlerinin atanması, orta okullara konulan din bilgisi dersleri için de öğretmen ihtiyacının hasıl olması İmam Hatip mezunu öğrencilerinden faydalanmayı gerektirmişti. Nitekim mezun sayısı çok az olan İlahiyat Fakültesi tek başına bu ihtiyacı karşılamaktan çok uzaktı (Aydın, 2016, s. 146). Böylelikle İlahiyat Fakültesinden farklı olarak tüm bu ihtiyaçları karşılayan ve sadece İmam Hatip okulu mezunlarının gidebileceği bir yüksek öğretim kurumunun açılması gerekliliği ortaya çıkmıştır (Öcal, 1998, ss. 251-252).

Yüksek öğretim alanında çalışma yapan Ali Fuat Başgil, ülkemizin ihtiyaç duyduğu din adamlarını, İmam Hatip Okullarının ihtiyacı duyduğu meslek dersi öğretmenlerini ve orta okulların ihtiyacı duyduğu din bilgisi öğretmenlerini yetiştirmek amacıyla Yüksek İslam Enstitüsü adıyla yeni bir yüksek din eğitimi ve öğretimi kurumu açılmasını teklif etmiştir (Ayhan, 2014, s. 261). Ona göre İslam'ı araştıran ve bu dinin mü'mini olan din bilginleri yetiştirecek bir yüksek eğitim kurumu kurulmalıydı (Başgil, 1991 ; akt:Yorulmaz, 2014, s. 240). Ancak dönemin Başbakanı Adnan Menderes, Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılmasına sıcak baksa da mecliste ve kendi partisi içinde bulunan muhalif görüşlerden dolayı bunu gerçekleştiremediği hatıratlarda ifade edilmiştir. Mecliste yoğun tartışmalar gerçekleşse de İmam Hatiplerin ilk mezun verdiği 1958

yılında henüz Yüksek İslam Enstitüsü açılmamıştır (Yorulmaz, 2014, ss. 243-245). İmam Hatip Okullarının 1958 yılındaki ilk mezunlarından Yahya Kutluoğlu, Yüksek İslam Enstitüsü açılmadığı için o yıl kendisinin ve pek çok arkadaşının askere gittiğini nakletmiştir (Yorulmaz, 2014, s. 243; Karaman, 2008, s. 230).

Enstitünün açılmasının hiç de kolay olmadığını ifade eden Cevat Akşit, İmam Hatip öğrencileri olarak içinde bulundukları durumu bizzat anlatmak ve Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılması talebinde bulunmak için İmam Hatip okulundan bir grup arkadaşı ve diğer İmam Hatiplerden katılımcıların da olduğu bir heyetle Başbakan Adnan Menderes'le bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. Söz konusu görüşmeyi Akşit şu sözlerle anlatmıştır.

Başbakanlığın arka kapısından girdikten sonra bizim heyeti Bakanlar Kurulu odasına aldılar. Oval masanın etrafını doldurmuştuk. Menderes saat tam 10'da içeri girdikten sonra birlikte geldiği polise, "Oğlum sen çık" diyerek koruma polisini çıkardı ve kapıyı kilitledi. Kimse buraya girmeyecek diye de tembihledi. Masanın bir ucunda Başbakan oturuyor, öbür ucunda tam karşısında ben oturuyorum (Yorulmaz, 2014, s. 254).

Akşit, söz konusu görüşme gizli bir şekilde düzenlendiği için Başbakanlığın arka kapısından içeri girdiklerini belirttikten sonra görüşmenin devamını şöyle nakletmektedir:

Heyetin sözcüsü Konya İmam-Hatip müdürü Bekir Elam'dı. Halk Partiliydi ve güzel konuşuyordu. Kalktı, konuşmaya başladı ve üçbeş cümle kurduktan sonra, "Lütfen oturun beyefendi!" dedi Başbakan. Sonra sözü kendisi alarak Türkiye'deki komünist faaliyetleri, masonik çalışmaları uzun uzun anlattı. Hepimizi şöyle bir süzdükten sonra konuşmaya devam etti. Şu sözlerini hiç unutamam:

- "Benim müsteşarım bile masonların reisi. Beni bu kadar bunalttılar, etrafımı çevrelediler. Ben Müslümanım. Türkiye'nin de ayakta kalmasının teminatı İslâmdır, imandır. Eğer bugün biz ayaktaysak, beyaz örtülü bir ninenin veya aksakallı bir dedenin kucağında büyümüş bir nesil olarak ayaktaız. Arkadaşlarım beni desteklemiyor, laikliğe aykırı görüyorlar bu okulların açılmasını. Yalnızım arkadaşlar... Çok yalnızım... Burnumun dibine bile bu tip adamlar koyuyorlar" dedi. Bu son cümleyi söyler söylemez hüüngür hüüngür

ağlamaya başladı. Hem kendisi ağladı, hem de heyette bulunan herkesi ağlattı. Ortalık bir süre sessizliğe büründü. Sessizliği yine Başbakan'ın konuşması bozdu: -İmansız, İslâmsız yaşanmaz. Arkadaşlar şundan emin olun, hayatım pahasına da olsa İmam-Hatip Okullarının yüksek kısmını açacağım (Yorulmaz, 2014, s. 254-257).

Akşit, Adnan Menderes'in bu son cümlesi üzerine onu, henüz savaşı kaybetmemiş kendinden emin ve kararlı bir komutana benzetmiştir (Yorulmaz, 2014, s. 257). Yaklaşık iki saat süren bu görüşmeden birkaç ay sonra yoğun kulisler ve müzakereler neticesinde Milli Eğitim Bakanlığınca 19.11.1959 tarihinde öğretim süresi dört yıl olan ve sadece İmam Hatip Okulları mezunlarının girebileceği bir *Yüksek İslam Enstitüsü* ilk defa İstanbul'da açılmıştır (Öcal, 1998, s. 252). Dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri, Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılışını "*Lokmayı aslanın ağzından aldık derler, arkadaşlar beni iyi dinleyin, biz midесinden aldık.*" sözleriyle teşbih etmiştir (Yorulmaz, 2014, s. 247).

Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılış konuşmasını yapan Tevfik İleri'nin konuşması enstitü hakkındaki düşüncelerini göstermesi bakımından önemlidir.

Muhterem mebus arkadaşlarım, aziz misafirler, kıymetli öğretmen arkadaşlarım ve sevgili gençler. Bugün milletimizin içten arzusuna tercüman olarak, Büyük Millet Meclisinin 10 Haziran 1959 tarihinde kabul etmiş olduğu bir kanuna istinaden yeni bir irfan müessesesini memleketimize ve milletimize kazandırmış olmanın bahtiyarlığını hissetmekteyiz... Filvaki bu müessesenin kuruluş sebebi Talim Terbiye Heyetimizin kararında da zikredildiği vechile orta ve muadili okullarımızla, öğretmen okullarımıza yeter derecede ehliyetli din dersleri öğretmeni yetiştirmek ve bu arada memleketimizin muhtaç olduğu müspet ve hayati bilgilerle mücehhez din adamları yetişmesine zemin hazırlamaktır. Böylece bugün kurduğumuz bu müessese de memleketimizin 19 muhtelif vilayetinde mevcut İmam-Hatip Okullarının mezunları arasından imtihanla seçtiğimiz ve yatılı, disiplinli bir tahsil ve terbiyeye tabi tutacağımız ayrıca kendilerine öğretmenlik vazifesi tevdi edeceğimiz için ve itina ile ve çok ehil ellerle pedagojik formasyon da vereceğimiz gençler, dört senelik bir tahsilden sonra mezun olup, muhtelif okullarımıza ve bu arada İmam-Hatip Okullarımıza da öğretmen oldukları zaman, şüphesiz İmam-Hatip Okullarımızın seviyesinde de bugüne nazaran arzuladığımız inkişafı temin etmiş olacağız... İşte bugün

kurduğumuz bu müessese, Ankara İlâhiyat Fakülterimizin yanında milletimize İslâmiyeti her türlü hurafelerden arî olarak ve bütün halisiyetiyle telkin edecek, edebilecek kifayette ve liyakatte münevver din adamları yetiştirecektir. Şüphe yok bunların milletimize, sade milletimize değil, çok yakın bir gelecekte bütün İslâm âlemine ve beşeriyete büyük hayırları dokunacaktır. Cenab-ı Hak'tan bu temennilerimizin tahakkukuna imkân vermesini niyaz ederek Yüksek İslâm Enstitüsünü açıyorum. (Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, ss. 14-17)

Tevfik İleri'nin heyecanla bahsettiği bu ideal, yıllar sonra gerçekleşmiş ve hatıratlarda yerini almıştır. İmam Hatip Okullarından mezun olan öğrenciler, Yüksek İslam Enstitüleri'nde eğitim öğretime devam etmişler buradan mezun olanlar da gerek diyanete imam, müezzin, vaiz gibi din adamları olarak tayin olmuşlar gerekse İmam Hatip Okullarına öğretmen olarak atanmışlardır. Yıllarca eğitim sistemi içinde varlığından bile rahatsızlık duyulan din öğretimi yapan kurumların şimdi öğretmen, imam, vaiz gibi çeşitli meslekleri çıkarması dindar halkta heyecan oluşturmıştır. İmam Hatip okulunda öğrenci olan Celal Kırca, Yüksek İslam Enstitüsü açılırken Tevfik İleri'nin yaşadığı heyecana yıllar sonra ortak olmuş, o anları şu sözlerle ifade etmiştir:

Beşinci sınıfta Arapça dersimize geldi. Hayrettin Bey'le birlikte Tayyar Altıkulaç, Bekir Topaloğlu ve Mustafa Çetin de okulumuza resmi hoca olarak atanan ilk Yüksek İslâm Enstitüsü mezunları idiler. Gelişleri okulda olay olmuştu. İmam-Hatipte okuyanların da öğretmen olabildiklerini göstermişlerdi. O zamana kadar, "cenaze yıkayıcısı", "imam" ve benzeri sözlerle istihfaf edilen İmam- Hatip öğrencileri, ilk defa öğretmen olarak karşımızda idiler. Bu bizleri çok ama çok mutlu etmişti (Kırca, 2017, s. 41).

Zorluklarla açılan Yüksek İslam Enstitüsü'ne tekrar döndüğümüzde, kurucu müdür olarak enstitünün fikir babası olan Ali Fuad Başgil düşünülmüş ve bu teklif ona dönemin Milli Eğitim Bakanı Atıfbenderlioğlu tarafından götürülmüştür. Ancak Başgil, öğrencilere salih amel bakımından örnek teşkil edemeyeceğini “böyle bir dinî ve yüksek bir müessesenin başında bulunacak kimsenin yalnız ilmî ehliyetinin kâfi gelmeyeceğini aynı zamanda zühd ve takva sahibi bir insan olması gerektiği”ni bildirerek mazur görmelerini istemiştir (Başgil, 1991; akt:Yorulmaz, 2014, s. 239). Ancak Celal Hoca, Ali Fuad Başgil'i evinde ziyaret etmiş ve geri çevirdiği teklifi kabul etmesi için ikna etmeye çalışmıştır:

Duyduğuma göre, geçen hafta Maarif Vekili size gelmiş ve Yüksek İslâm Enstitüsü'nün müdürlüğünü teklif etmiş. Kabulde tereddüt ediyormuşsunuz. Biraz rahatsız olmama rağmen, bütün gayretimi sarfederek, bu çok hayırlı işi kabul etmenizi sizden ricaya geldim. İmam-Hatip Okullarından sonra İslâm Enstitüsü istikbâlin tek ümididir. Ve Türkiye'de İslâm dininin direği olacaktır. Fakat bu müessese, başında, sizin gibi bir ehliyet bekliyor. Bu, size teveccüh eden bir vazifedir. Kabul etmeniz lâzımdır. Bilirsiniz ki, İslâmda, ulüemrin teklif ettiği vazifeyi -eğer başka ehiller varsa- kabul edip etmemekte şahıs muhayyerdir. Fakat daha ehil başkası yoksa teklifi kabul etmek vâciptir. "Allah'a itaat ediniz. Resûlüne ve içinizden çıkıp sizi temsil eden ulüemre de itaat ediniz" mealindeki âyet-i kerime bu vücûbu tazammun eder. Bugün size teklif edilen vazifeye sizden daha ehil bir kimse tanımıyorum. Kabul etmeniz üstünüze vâciptir. Eğer reddederseniz, sizi ikaz ederim ki, Allah indinde muateb [azarlanma] olursunuz. (Başgil, 1991; akt: Yorulmaz, 2014, s. 239)

Celal Hoca'nın ısrarcı sözleri üzerine Başgil, Maarif vekiline verdiği cevabın bir benzerini Celal Hoca'ya vererek bu teklifi reddetmiştir.

İslâm Enstitüsü'nün başındaki kimsenin müessese gençlerine, yalnız ilim ve irfanca değil, amel-i salihçe de örnek olması şarttır. Ben, bu en esaslı şartı yerine getirememekten ve riya çamuruna batmaktan korktum. İslâmda olduğu gibi, âcizane nazarımda da riya, görüldüğünden başka yani insan olduğundan başka görünmek ve olmak, ahlâkî redâetlerin [alçaklık] en şeniidir. (Başgil, 1991; akt: Yorulmaz, 2014, ss. 241-242)

Ali Fuad Başgil, Yüksek İslam Enstitüsü'ne ait bir teşkilat raporu hazırlayarak bakanlığa göndermiştir (Ayhan, 2014, s. 233). Böylece açılan Yüksek İslam Enstitüsü'ne gerek İstanbul İmam Hatip'ten gerekse Anadoludaki İmam Hatiplerden yoğun talep olmuştur. Yüksek İslam Enstitüsü açıldıktan sonra enstitüye hemen kaydını yaptıran Altıkulaç o günleri şöyle anlatmıştır:

Nihayet 1958-1959 öğretim yılı sonunda mezun olan bizler için yüksek öğrenim görme imkânı hazırlanmış, Adnan Menderes Hükümeti İstanbul'da bir Yüksek İslâm Enstitüsü (YİE) açılmasına karar vermişti. Biz bu günleri dört gözle bekliyor ve bu konudaki haber ve bilgileri güncel olarak takip ediyorduk. Çünkü yüksek öğrenim için başka bir seçeneğimiz yoktu. O günlerin tek İlâhiyat Fakültesi olan Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi de İmam-Hatip Okulu

mezunlarını kabul etmiyordu. Milli Eğitim Bakanlığı'ndan beklenen emir gelince biz de yeni açılan bu Enstitü'ye derhal kaydımızı yaptırdık (Altıkulaç, 2016, s. 93).

Karaman ise Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılışını şu sözlerle dile getirmiştir:

Nihayet beklenen oldu, Imam-Hatip Okulu mezunlarının yüksek tahsillerini yapmaları için 10 Haziran 1959 gün ve 7344 sayılı kadro kanunu ile Yüksek İslam Enstitüleri açılmasına karar verildi. İlk Enstitü İstanbul'da, 19 Kasım 1959 da öğretime başladı. Enstitüye gündüzlü ve yatılı yetmiş beş öğrenci alınacaktı, gündüzlüler İstanbul'da oturanlardan, yatılılar ise taşradan gelenlerden seçilecekti. İstanbul'da hayat pahalı ve din hizmetleri ile ilgili kadrolar önceden paylaşılmış ve doldurulmuş idi, bizim gibi taşradan gelip burada vazife alıp çalışarak okumak isteyenlerin yolu tıkalı sayılırdı. Önümüzde açık tek yol, devlet yatılısı olarak okumaktı, bunun için de bekâr olmak gerekiyordu. Benim gibi daha birçok arkadaş, evli olduklarını beyan etmeden Enstitüye müracaat ettik. Enstitü, Fatih'teki İmam-Hatip okulunun bir katında açılacağı için giriş imtihanları da burada olacaktı (Karaman, 2008, s. 243).

Yüksek bir heyecanla kayıtlarını yaptıran öğrencilerden olan enstitünün programı ve genel işleyişi hakkında bilgi veren Altıkulaç, enstitüye dair beklentilerini ve karşılaştığı durumları anlatırken şu yorumda bulunmuştur:

Bizim esas amacımız, dinî ilimlerde ilerlemek ve yüksek öğrenim yapmaktır. Bu Enstitü'nün programı hakkında elbette o gün için henüz ayrıntılı bir bilgiye sahip değildik. Ancak ben şahsen beklentilerimize uygun bir programla karşılaşacağımıza inanıyordum. Nitekim karşılaştığımız program herhangi bir arkadaşımda şaşkınlık meydana getirmedi. Genel olarak umduğumuzu bulduğumuz ve hedeflerimizle örtüşen bir eğitim ve öğretim modeli ile bulduğumuz söylenebilirdi. Ancak öğretim kadrosu hakkında aynı şeyi söylemek pek mümkün değildi. Bazı idareci ve öğretim elemanları açısından bu Enstitü'nün bir yüksek öğretim kurumu olduğu düşünülemezdi. İmam-Hatip Okulu Müdürü Gündüz Akbıyık Enstitü müdürlüğünü tedvirle görevlendirilmiş, bu durum pek çok arkadaşımızı rahatsız etmişti. Bu uygulamaya göre sanki bir yüksek okulun değil, mezun olduğumuz okulun 8. Sınıf öğrencileri olmuştuk (Altıkulaç, 2016, ss. 93-94).

Enstitü müdürü olarak Ali Fuad Başgil'in teklifi reddetmesi üzerine İstanbul İmam Hatip Okulu müdürü, Gündüz Akbıyık'ın tayin edilmesi ve İmam Hatip'teki hocaların derse gelmesi öğrenciler arasında bir huzursuzluğa sebebiyet vermiş, kendilerini yüksek okulda hissedememişlerdir. Nitekim fiziki şartların yetersizliğinden dolayı İstanbul İmam Hatip Okulu'nun bir bölümünün enstitüye dönüştürülmesi de öğrencilerde aynı hissi oluşturmıştır.

Enstitü'nün fizik şartlarına gelince; daha önce de belirttiğim gibi hazır binamız olmadığı için eğitim ve öğretim önce Fatih/Çarşamba'da mezun olduğumuz okulumuzda başlamıştı. Bu durum, idareci ve hocalarımız açısından olduğu gibi aynı okulumuzun 8. sınıfında olduğumuz hissini uyandırmıştı. Müdür aynı müdür, okul aynı okul, hocaların bir kısmı aynı hocalar... İşin bu ciheti bizi rahatsız etmişti, ama yapacak bir şey yoktu (Altıkulaç, 2016, ss. 100-101).

Yüksek İslam Enstitüsü'nün, yeni bir mekan bulunmayıp İstanbul İmam Hatip Okulu'nun binasında açılmasını Karaman, "İmam-Hatip Okullarına olsun, Yüksek İslam Enstitüsü'ne olsun iktidar içinde de muhalifler vardı, isteyen istemeyen çekişmesinin ceremesini biz çekiyorduk; bu yüzden koca İstanbul'da bize bir bina bulunamadı, İmam-Hatip okulunun bir katında öğretim başladı" (Karaman, 2008, s. 244). yorumunda bulunmuş ve şunları eklemiştir:

İmam-Hatip Okulu binası iki okula dar geliyordu, bizim için ayrı bir bina arandı, bulunamadı (!), nihayet üç ay sonra Fındıklı'da Namık Kemal İlkokulunun çatı katına taşındık, bize burası uygun görülmüştü. Çatı katının altındaki idare katından bir kısmını da idarecilerimiz için vermişlerdi. Yemeklerimizi aşağı kattaki yemek salonunda yiyorduk... Namık Kemal ilkokulu "ilkokul öğrencileri düşünüülerek planlanmış örnek" bir okul binasında idi. Lavabolar, tuvaletler çocukların boylarına göre ayarlanmıştı. Bizim yatakhaneimiz çatı katında biri büyük, biri küçük iki odadan ibaretti. Büyük odada çiftli ranzalarda altmış öğrenci yatardık, gece dışarı çıkınca tekrar yatakhaneye girmek, küçük odada altmış kişinin uyuması sonucu oluşan kötü koku yüzünden oldukça mide bulandırıcı olurdu. Okulun bahçesi ilkokul öğrencilerine ait olduğu için biz ders aralarında teneffüs için oraya inemiyorduk, yukarıda daracık bir teras vardı, oraya çıkardık, bereket versin ki, teras Marmara'ya bakardı, hiç olmazsa gözümüzle deniz banyosu yapardık. Önemli bir nefes alma yerimiz de Fındıklı Parkı idi, burada dinlenir, deniz havası alırdık (Karaman, 2008, s. 248).

Enstitü ilk açıldığı yıllar olumsuz fiziki şartlara sahip olmasına rağmen eğitim ve öğretime ısrarla devam edilmiştir. Dersler İmam Hatip okulu'nun bir kısmında başlamış üç ay sonra Beyoğlu/Fındıklı semtindeki Namık Kemal İlkokulu'nun çatı katına taşınmıştır. Enstitünün bu binaya taşınması öğrencileri fiziki şartlar anlamında bir miktar rahatlatmıştır. Ancak öğrencileri huzursuz eden bir diğer faktör din eğitimi veren bir kurum olan Yüksek İslam Enstitüsü'nün okul binasına taşınmasından rahatsız olan kişilerin davranışlarıdır. Din eğitiminin okulda yerinin olmayacağını düşünen bir grup vatandaş okul binasının önünde toplanıp okulu protesto etmişlerdir. Karaman yaşanan protestoları şöyle anlatmıştır:

Bize bu binayı uygun görmeyenlerin başında itibarlı ve kıdemli müdür Rüştü Bey geliyordu, bütün ağırlığını koyarak direnmiş, engelleyemeyince de istifa etmişti. Çevresi geniş olduğu için mahalle halkını ve gazetecileri tahrik ederek bizi biraz uğraştırdı, sonunda pes etti ve 1966 yılına kadar okul orada tedrisata devam etti. İlk günlerde okul binasının önünde halk birkaç kere toplandı, gürültü yapıp protesto ettiler (Karaman, 2008, s. 248).

Yüksek İslam Enstitüsü bu binada uzun yıllar eğitime devam edip ilk mezunlarını verdikten sonra 1966 yılında Bağlarbaşı'nda yapılan binaya taşınmıştır. Karaman Enstitü'nün ilk hocalarını şu şekilde sıralamıştır: Ömer Nasuhi Bilmen, Mahmud Celaleddin Ökten, Nihad Sami Banarlı, Saadettin Evrin, Dr. Şerif Ahmed Hazım, Ali Üsküdarlı, Halil Can, Zekai Konpara, Şahap Şimay (Fransızca), Şayeste Erman (İngilizce), Ahmed Davudoğlu, Rahmi Şenses (Kur'an-ı Kerim). (Karaman, 2008, ss. 249-250)

Tüm bu gelişmeler yaşanırken ülkede 27 Mayıs 1960 darbesi gerçekleşmiş, darbeye beraber İmam Hatip Okullarının ve enstitünün kapatılması tekrar gündeme gelse de yapılması düşünülen bu icraat hayata geçirilmemiştir. Karaman, "az kalsın korktuğumuz başımıza geliyordu. Darbenin lideri Cemal Gürsel Paşa'ya hakkımızda neler söylenmiş ise Enstitümüze gelmeye ve orada bir konuşma yaparak "Kapattım" demeye karar vermiş. Geleceği günü haber alan Enstitü dostları harekete geçtiler..." (Karaman, 2008, s. 251). sözleriyle yaşadıkları korkuyu ifade etmiştir. Ancak araya giren enstitünün açık kalması taraftarı olan siyasiler ve hocalar vesilesiyle enstitünün kapanması engellenmiştir.

Fakat 1960 darbesinden sonra Enstitü'nün değişen yöneticilerinin okul içindeki mescitleri kapattıkları ya da yurttan kalan öğrencilere zor anlar yaşattıkları bilgisi de hatıratlarda yerini almıştır. Örneğin İmam Hatiplerin ilk öğrencileri arasında yaşı büyük ve evli olan pek çok öğrenci bulunmaktaydı. Anadolu'dan gelen ve Yüksek İslam Enstitüsü'nü kazanan bekar öğrencilerle birlikte evli öğrenciler de okulun yurdunda yatılı kalmaya başlamışlardır. 1960 darbesinden sonra okula atanan müdür yardımcısı Oral Çilingiroğlu bu durumdan şüphelenerek harekete geçmiştir. Söz konusu öğrencilerden biri olan Hayreddin Karaman o günleri şöyle anlatmaktadır:

Oral Çilingiroğlu durumdan şüphelenmiş olmalı ki, bütün öğrencilerin kayıtlı bulundukları nüfus idarelerine birer yazı göndererek nüfus kayıtlarımızı istemiş. Otuz kadar arkadaşın kaydında evli oldukları yazılı imiş. Bunları, gereğinin yapılmasını isteyen bir üst yazı ile Ankara'ya, Genel Müdürlüğe göndermiş. Gereği de şu: Evli olduğu ortaya çıkan yatılı öğrencinin hem yatılılık hem de okul ile ilişkisi kesiliyor ve cezalı tazminat ödemeye mahkum ediliyordu. O tarihte Din Eğitimi Genel Müdürü Kemal Edip Kürkçüoğlu isimli şair, dervişmeşrep, kemal sahibi bir zat. Durumun ciddiyetini görünce atlayıp İstanbul'a geliyor, Oral Çilingiroğlu'nu bir odaya alıp "öğrencilerin niçin evli olduklarını ve niçin gizlediklerini" anlatıyor, "Bunun bir geçici dönem olduğunu, bu çocukları harcamanın ülkeye bir şey kazandırmayacağını, mevzuattaki evlilik yasağının bundan sonra alınacak öğrencilere uygulanması gerektiğini..." söylüyor ve "Sen bu konu üzerinde durmayacaksın" diye kesin emir veriyor (Karaman, 2008, ss. 254-255).

Karaman, "Allah yardım etmeseydi istikbalim mahvolurdu." sözleriyle atlattığı tehlikenin ciddiyetini ifade etmiştir (Karaman, 2008, s. 253). Bu yıllarda Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi de eğitim öğretime devam ediyor sadece liseden mezun olan talebeleri alıyordu. Ancak İmam Hatip okulu mezunu olup aynı zamanda lise bitirme sınavlarına giren öğrencilerden de Ankara İlahiyat'a kayıt yaptıranlar olmuştur. Örneğin Süleyman Ateş, 1959-1960 öğretim yılında Elazığ İmam Hatip Okulundan mezun olmasına rağmen lise sınavlarında başarılı olarak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesine kaydını yaptırmıştır (Ateş, 2007, ss. 167-179).

İlahiyat Fakültesi sadece lise öğrencilerini almaya devam ederken Yüksek İslam Enstitüsüne olan ihtiyaç her geçen gün artmış böylece yeni enstitüler açılmaya başlamıştır. 19 Kasım 1959 yılında İstanbul'da açılan Yüksek İslam Enstitüsü'nü, 1962-

Konya, 1965-Kayseri,1966- İzmir, 1969- Erzurum, 1975-Bursa, 1976- Samsun, 1980-Yozgat Yüksek İslam Enstitüleri izlemiştir.1980 yılına gelindiğinde enstitülerin sayısı 8'e ulaşmıştır (Aşıkoğlu, 2015, s. 184). Nicelik bakımından artış gösteren Yüksek İslam enstitülerinin nitelik bakımından durumları da hem öğrenciler hem de eğitimciler arasında mevzu bahis olmuştur. Özellikle yeni açılan Yüksek İslam enstitülerine öğretim üyesi bulunamamış, atanan öğretim elemanlarının niteliği öğrencilerin ve idarecilerin gündemini oluşturmuştur. Altıkulaç bu durumu şu sözlerle anlatmıştır:

Bilindiği gibi daha sonraki yıllarda İzmir, Konya, Kayseri gibi illerde de Yüksek İslâm Enstitüleri açılmıştı. İstanbul'daki Enstitü'ye, hoca bulmanın zor olduğu bir dönemde bu Enstitülere ve hatta bizim Enstitümüze, orta öğretim kurumlarına öğretmen atanır gibi öğretim elemanı atanıyordu. Biz bundan çok rahatsız oluyorduk. İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ne -yukarıda başka bir vesile ile zikrettiğim gibi- orta öğretim kurumlarından iki din bilgisi öğretmenin müdür yardımcıları olarak atanması bizi gerçekten üzmüştü. Bu idareciler aynı zamanda bazı derslerimize de gireceklerdi. Biz bu insanları tanıımıyorduk, haklarında herhangi bir olumsuz bilgiye de sahip değildik. Yani rahatsızlığımızın şahısları ile hiçbir ilgisi yoktu. Bizi üzen, Ankara'daki yetkililerin ortaokula öğretmen tayin eder gibi bu yüksek öğretim kurumlarına tayin yapmalarıydı. İsimlerini şu anda hatırlayamadığım iki arkadaşım ben, herhalde talebe cemiyeti adına bir metin hazırladık ve bu metinde Milli Eğitim Bakanlığı'nı bu uygulamasından dolayı eleştirdik. Bu metni Ankara'ya giderek bizzat Milli Eğitim Bakanı Orhan Dengiz'e takdim ettik... Bakan Orhan Dengiz, milletvekillerinin ardından bizi dinledikten sonra konuyu inceleyeceğini söylemekle yetindi. Maalesef bu ziyaretin herhangi bir olumlu yansıması olmadı. Bakanlık, daha doğrusu Din Eğitimi Genel Müdürlüğü bildiğini okumayı sürdürdü (Altıkulaç, 2016, ss. 101-102).

Yüksek İslam Enstitülerine atanan öğretim elemanlarının niteliksiz oluşu enstitü öğrencilerinin dikkatini çekmiş olmasına rağmen Millî Eğitim Bakanlığı bu duruma kayıtsız kalmıştır. Bahsi geçen yıllarda enstitü öğrencisi olan Hayreddin Karaman'ın izlenimi de diğer öğrencilerden farklı değildir:

Çünkü bu idareci ve hocaların hiçbir ilim dalında akademik çalışmaları ve unvanları yoktur; biraz Enstitü'de genç idarecilere ihtiyaç bulunduğu biraz da Ankara'daki ilgili dairede bunların arkadaşları görevde oldukları için doğrudan

-ilmî çalışma şartı aranmadan, orta öğretime öğretmen tayin eder gibi- tayin edilmişlerdir. Onlar hayatlarından memnundurlar, ama biz (Enstitü talebesinin hemen tamamı) onlardan memnun değildik, biz "Yüksek İmam Hatip Okulu'nda değil, bir "yüksek öğretim kurumun"da (Yüksek okul, akademi, fakülte) okumak, sonra doktora vb. lisans üstü çalışmalar yapmak, İslam ilmini bu çağın ihtiyacını karşılayacak keyfiyet ve kemiyete kavuşturmak istiyorduk... Arapça ve Batı dili bilmeyen, hiçbir ilim dalında uzmanlaşmamış, daha sonra hocalarından öğrendiğimize göre bir kısmı Fakülteyi de ite kaka bitirmiş kimselerden bize ne hayır gelebilirdi. Bunlar içinde bir tane Mehmet Sofuoğlu Hoca özel gayreti ile kendini yetiştirmişti, yıllarca okuttuğu tefsir dersinde faydalı olmuştu (Karaman, 2008, ss. 68-69).

İstenen özelliklerde, ilmi zihniyete sahip, bilgi seviyesi yüksek, alanında nitelikli öğretim elemanlarından ziyade alanında ehliyetsiz, kulaktan dolma bilgilere sahip, lisan bilmeyen, kendilerini geliştirmeyen buna da ihtiyaç duymayan hocaların varlığını Karaman, *"Kendisi muhtac-ı himmet bir dede/Nerde kaldı gayriye himmet ede"* dizeleriyle tanımlamıştır (Karaman, 2008, s. 69). Altıkulaç'a göre Yüksek İslam enstitülerine atanan öğretim elemanları problemi yıllarca devam etmiş, bu kurumların akademik bir yapıya kavuşturulması ve eğitim öğretimin kalitesinin yükseltilmesi, Ankara'daki yöneticiler tarafından mevzu bahis edilmemiştir. Yüksek İslam enstitülerindeki öğretim kadrosu açığını gidermek ve nitelikli ilmi düzeyde kişilere ulaşmak için çeşitli teklifler sunulmuştur. Örneğin Konya Yüksek İslam Enstitüsü'nün yeterli öğretim kadrosu temin edilemediği için açılmasının gecikmesi üzerine öğretim elemanı sorununu çözmek için mecliste gerçekleşen oturumda Konya Milletvekili İrfan Baran, İslam ülkelerinden ehliyetli öğretim elemanlarının ülkemize getirilmesini teklif etmiştir:

Sayın Bakanın ifade ettikleri gibi hamiyetli Konya halkı aralarında topladıkları paralar ile 5 katlı modern, arsasıyla beraber iki milyon lira civarında bir paraya mal olan bir binayı bu iş için hazırlamışlardır. Ancak Konya Yüksek İslâm Enstitüsü'nün açılacağına dair verdikleri haberi Konya halkına verilmiş bir müjde olarak kabul ve kendilerine teşekkür ediyorum. Yalnız öğretim kadrosu bulamayacakları için açılmayacağına dair beyanlarına da çok üzuldüm. Böyle bir kadronun henüz mevcut olmadığı beyanına göre bundan sonra da temin edilmesi mantıkî olmaz. Bu bakımdan sayın Bakanlıktan ricamız, memleket

dışındaki İslâm ülkelerinden Hindistan'dan, Pakistan'dan bu işe ehil, kifayetli elemanlar bularak bu enstitünün faaliyete geçmesini temindir (TBMM Tutanak Dergisi, 1962, s. 113; TBMM Tutanak Dergisi, 1962).

Aynı konuyu bir ay sonraki oturumda tekrar dile getiren Konya Milletvekili Kadircan Kaflı şunları söylemiştir:

İleri memleketlerde din eğitime ve öğretime büyük önem verilmektedir. Nitekim bütçe tasarısına ek raporda da belirtildiği üzere en ileri memleketlerden biri olan Amerika'da 286 572 dini okul ve 100'den fazla ilahiyat fakültesi vardır. Öğrenci sayısı 2 849 940'dır. Biz, Konya'da halk tarafından büyük fedakarlıklarla inşa ettirilen İslam Enstitüsünü bile açmaktan aciz bulunuyoruz. Millî Eğitim Bakanı öğretim üyesi bulamıyoruz, bulunca açacağız dedi. Ne Zaman? O soruyu soran arkadaşımız, memleketimizde öğretim üyesi yoksa, İslâm memleketlerinden getirelim dediği zaman Millî Eğitim Bakanı'nın gülümsediğini üzülerken gördüm... Fizik için felsefe için Avrupa'dan profesör getirmeyi tabii görüyoruz da daha az mühim olmayan dinî öğretim için İslâm memleketlerinden mütehassısı getirmek teklifini peşinen yersiz ve gülünç buluyoruz. İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü de bir ilkokul binasının çatı katına sığınmış durumdadır. Birçok hocaları eksiktir. Anlaşıyor ki Millî Eğitim Bakanlığı memleketimizdeki dinî eğitim ve öğretim için yetersizdir. Bu hususta Millî Eğitim Bakanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı ile sıkı iş birliği yaparak ihtiyaca cevap verecek ciddi tedbirler alınmalıdır. Aksi takdirde Devletin üzerine aldığı vazifelerin icapları yerine getirilmemiş ve iş ciddî tutulmamış olur (TBMM Tutanak Dergisi, 1962, ss. 612-613).

Beşerî ve sosyal bilimler için alanında uzman pek çok kişi getirilmesine rağmen din öğretimi için yapılan bu teklifin reddedildiği ifade edilmiştir. Bütün müzakere ve tartışmalara rağmen enstitülere nitelikli öğretim elemanı kadrosu tahsis etme konusunda ciddi adımlar atılmamış ve bu mevzu sonraki dönemlerde de sorun olmaya devam etmiştir. Özellikle yıllar geçtikçe öğretim elemanların atanması siyasi bir hal almış sıradan bir ortaokul öğretmeni idarecilik statüsünde hiçbir imtihan ve tez çalışmasına bağlı olmaksızın çeşitli kişiler vasıtasıyla bu kurumda öğretim elemanı olarak görev alabilmiştir. Altıkulaç'a göre müesseselerin menfaati yerine dostlukların ve siyasi çıkarların ön planda olduğu bu sistem yüzünden enstitüler bilimsel açıdan bir gelişme kaydedememiştir (Altıkulaç, 2016, ss. 304-305).

Halbuki enstitünün açıldığı ilk yıllarda tasavvuf tarihi dersini tedris edecek hoca aranırken, Mahir İz, bu dersin hocasında olması gereken özellikleri şöyle sıralamıştır:

Bu müessesede bu dersi okutacak zâtın mutlaka şeriat ve tarikatın fasıl ve vasıl noktalarını iyi bilmesi lâzımdır. Yalnız bir tarafı bilen talebe karşısında muvaffak olamaz. Çünkü bu enstitüde talebe arasında aileden veya hariçten meslek derslerini Arapçayı okuyup istihraç kudretini elde edenler vardır. Onların karşısında ders veren hocanın onların bilgisiyle mücehhez olduktan başka, hiç olmazsa tarikatlardaki ana hatları etraflıca bilmesi lâzımdır. Talebe tarafından tevcih edilecek suallerde çelişen tarafları ilmî bir tarzda cevaplandırmak için önce kendisini hazırlamış olması lâzımdır. Aksi durumda bu derste medreseden gelen de tekkeden gelen de başarılı olamaz. (İz, 2020, s. 425)

Ona göre enstitüye hoca olan kimse ehemmiyet sahibidir. Dolayısıyla dersi bütün ilmi yönleriyle anlatacak ve sorulara etraflıca cevap verecek donanımda ve ilmi yeterlikte olması gerekir. Aynı yıllarda enstitüye alınacak asistan için gerçekleştirilen uygulamayı anlatan Mahir İz, yıllar sonra gelinen noktayı net bir şekilde göstermesi bakımından anlamlıdır:

"Tasavvuf Târîhi" kürsüsüne de bir asistan kadrosu verildi. Çalışkanlığı, diğergâmlığı hayırhâhlığını takdirde yâdetmek istediğim ve bugün beni Enstitü'de prensipler bakımından hakkı ile temsil ve istihlâf etmekte olan Selcuk Eraydın Bey'e bir mektup yazarak bizim dersin asistanlığına talip olmasını bildirdim, o da bana yazdığı mütevâziâne bir mektup ile fikrimi sordu: "Ben kendimi o ders için lâyük görmüyorum. Fakat siz kabul ederseniz cesâretim artacak." diyordu.

"İmtihan her işi halledecektir? Muvaffak olursan biz iki kat seviniriz." dedim. İmtihana iki kişi girdi. Müdür Prof. Nihad Çetin Bey ile Bekir Sadak Bey mümeyyiz oldular. Ben yirmi kadar sual hazırlayarak Müdür Bey'e verdim. Ve istedikleri gibi talebelere sormasını söyledim. Müdür: Bu sizin hakkınızdır. Üniversitede profesörler kendi arzu ettiği asistanı alırlar." dedi. Ben itiraz ettim: "Sebepler olarak, iki tâlip vardır. İmtihan sözlü ve yazılı yapılacaktır. Bunlardan biri bütün hocaların takdir ve sevgisine mazhar olmuştur. Ben de o hocalardan biriyim, tesir altında kalabiliriz, sualleri siz sorun." dedim. Öyle yapıldı. Asistanlığa tâlip olan diğer arkadaşından iki numara fazla alarak imtihanı kazandı. (İz, 2020, ss. 426-427)

Mahir İz, asistanlık sınavına kendi öğrencisi de gireceği için sınav komisyon üyesi olmayı reddetmiştir. Bu örnek sonraki yıllar Yüksek İslam enstitülerine alınan öğretim üyelerinin durumu için örnek teşkil etmektedir. Yıllar geçtikçe daha çok gözlemlenen nitelik problemini dert olarak gören idarecilerin yanında bu durum yokmuş gibi davranan öğretmen ve idareciler de olagelmıştır. Enstitü ilk kurulduğunda dersleri büyük bir ciddiyetle takip eden, her derse gelen öğrenciler ve derse dakik bir şekilde gelen öğretmenler mevcutken sonraları birtakım gevşeklikler hasıl olduğu hatıratlarda ifade edilmiştir. Örneğin Yüksek İslam Enstitüsü'nün on birinci müdürü olan Ali Özek öğretmenin ve öğrencinin derse vaktinde girmesi için çözüm aramış ve büyük bir ciddiyetle çalışmıştır. Özek, bu konudaki uygulamalarını şöyle anlatmıştır:

Hocaları takip ediyordum. Mesela zil çalmasına rağmen bazı hocalar 10–15 dakika sonra derse giriyordu. Dışarıdan diğer üniversitelerden bize derse gelen hocalar da vardı. Daha çok onlar yapıyordu bunu. Biz de o zaman her derste yoklama usulü vardı. Ben de sicil amiriydim. Şimdi o şeyler hep kalktı. Her öğretmen için senelik rapor veriyordum. Hocalara "Zil çaldıktan beş dakika sonra sınıfında olmayan hocalar hakkında işlem yapacağım" dedim. Böyle bir iki defa ihtarda bulundum. Sonra kontrole başladım. Kontrollerde böyle birkaç kişiyi yakaladım. Ben bazı konularda acımasızımdır. Zil çaldıktan beş dakika sonra sınıfları dolaşıyordum. Hoca sınıfta yoksa kırmızı kalemle yoklama defterine yazıyordum. Bunu birkaç kişiye yaptım.

1980-1981 eğitim öğretim yılında Yaşar Nuri Öztürk benim dönemimde hoca olanlardandır. Asistandı ve yeterlilik tezi hazırlıyordu. Bir süre sonra Yaşar Nuri'den şikâyet gelmeye başladı. Gece bölümünde blok ders yapıyorduk. Bu doksan dakikalık dersi kırk beş dakika yapıp, bırakıp gidiyormuş. Ben de yanına çağırdım ve bunun sebebini sordum."Ben doksan dakikalık dersi kırk beş dakikada yapıp bitiriyorum" dedi. Kendisine "Bu senin icat ettiğin bir düşünce tarzıdır. 90 dakikalık ders 45 dakikada bitmez. Hem sonra haksız kazanç elde ediyorsun. Devlet sana doksan dakika için maaş veriyor. Sen onun kırk beş dakikasında vazife yapmıyorsun ama karşılığını alıyorsun dedim. Biraz tekfir ettim. (Özek, 2000, s. 252)

Yüksek İslam Enstitüsündeki disiplinsizlik sorununu sıkça gündeme getiren Altıkulaç ve arkadaşları gerek İmam Hatip Okullarında gerekse Yüksek İslam enstitülerinde eğitim seviyesinin yükselmesi için çeşitli teklifler ve önerilerde bulunup

üst mercilerle görüşmeler yapsalar da genelde Millî Eğitim Bakanlığı özelde ise Din Eğitimi Genel Müdürlüğü'nde bulunan yetkililer bu durumun farkında olmamış yapılan önerilere kayıtsız kalmışlardır.

Öteden beri bir neslin ağabeyleri olarak din eğitimi kurumlarına verilecek hizmetin önemi üzerinde duruyor, hemen her gün gerek İmam-Hatip okullarının gerekse Yüksek İslâm Enstitülerinin özellikle eğitim ve öğretim sorunları konusunda yetkililer ve ilgili bakanlar, hatta başbakanlarla görüşmeler yapıyorduk (Altıkulaç, 2016, s. 283).

Altıkulaç'a göre, özellikle Yüksek İslâm Enstitülerine öğretim elemanı tayini konusu disipline edilmeli, bu kurumlar, liyakatsiz öğretim elemanlarıyla doldurulmaktan kurtarılmalıydı. Programları gözden geçirilmeli, bölümler ihdas edilmeli, her şeyin öğretilmek istendiği, ama hiçbir şeyin istenen seviyede öğretilmediği bu enstitülerde alt alanlar oluşturularak öğrencilerin ihtisaslaşmaları sağlanmalıydı (Altıkulaç, 2016, s. 284).

1976 yılında Millî Eğitim Bakanlığı'nda Din Öğretimi Genel Müdürü olarak göreve başlayan Altıkulaç mezkûr sorunları çözmek için harekete geçmiştir. O zamana kadar enstitülerde üç çeşit tayin sistemiyle gelmiş öğretim elemanları bulunmaktaydı. Bunlar asistanlık yoluyla gelen öğretim elemanları, enstitüye giriş imtihanları sonucu tayin olup ve bir tez çalışmasını gerçekleştiren öğretim elemanları ile idarecilik yoluyla tayin edilen hiçbir imtihana ve tez çalışmasına bağlı olmayan öğretim elemanlarıdır (Ayhan, 2014, s. 243). Altıkulaç, bu düzensizliklerin önüne geçmek adına ilk iş olarak enstitülere siyasi kanallardan gelen atama isteklerine engel olmak için 1977 yılında çıkartılan atama kararnamesine bağlı kalmıştır. Kararnamede, asgari doktora seviyesinde akademik kariyeri bulunmayanların veya bu enstitülerin kendi asistanlık kadrolarında yeterlilik tezi hazırlayarak başarılı olmayanların enstitülere öğretim elemanı olarak tayin edilmemeleri esası kabul edilmiştir. Buna göre öğretim üyesi olabilmenin tek yolu olarak asistanlık kabul edilmiştir. Altıkulaç, kararnamede belirlenen şartlar dışında atama talebinde bulunanlara fırsat vermemiştir. Bu yönde üst mercilerden gelen baskıları da kararlılıkla karşılamış ve bu isteklere olumsuz yanıt verdiğini ifade etmiştir (Altıkulaç, 2016, ss. 292-301).

Enstitüye öğretim üyesi atamalarından sonraki bir diğer problem ise belirlenen asistan kadro sayısının az olmasıdır. Yani bu kurumlardaki sorun sadece nitelik sorunu

değil aynı zamanda nicelik sorunudur (Aydın, 2016, s. 165). Zira 1959 yılında çıkarılan kanunla 11 olarak verilen asistan kadrosu yıllar geçmesine rağmen artmamıştır. Karaman'a göre asistan kadro sayısının değişmemesinin sebebi, Yüksek İslam Enstitüsü'nün İmam Hatip mezunu öğrencilerin baskısı sonucunda açmaya mecbur kalınan bir yüksek okul olmasıdır. Mezunlarından din üzerine düşünme, yazma ve söylemeden ziyade uygulama elemanı olarak çalışmaları beklenmiştir. Dolayısıyla siyaset ve oy ihtiyacı için yeni enstitülerin açılmasına imkân verseler dahi herhangi bir akademik faaliyette bulunulması istenmediği için asistanlık kadrosu verilmemiştir (Karaman, 2008, ss. 66-67). 1959 yılından 1977 yılına kadar asistan kadro sayısı 11 olarak devam etmiştir. Ancak 1977 yılında Din Öğitimi Genel Müdürü olan Altıkulaç'ın çabaları sonucu Bakanlar Kurulu kararıyla, Yüksek İslam Enstitüleri'ne 100 adet asistan kadrosu verilmiştir (Ayhan, 2014, s. 244). Verilen bu asistan kadrosu enstitülerde öğretim üyesi yetiştirilmesi problemini büyük ölçüde çözüme kavuşturmuştur. Resmi olarak kadro alındıktan sonra asistanların seçimini Altıkulaç şöyle anlatmıştır:

Kadroları aldık, ama bunların mevcut enstitülere tevzii ve özellikle önümüzdeki günlerde yapılacak sınavlarla bu kadrolara atanacak adayların seçilmesinin, kadroların ihdasından daha zor bir iş olduğu anlaşıyordu. Sürecin kadro tevzii konusunu bir şekilde halletmek mümkündü. Ama işini nasıl halledecektik?

Enstitülerin hepsinde bu sınavları yapacak yeterlikte öğretim elemanı mevcut değildi. Hiçbir meslekî ve akademik kariyeri olmaksızın bu enstitülere hoca olmuş öğretim elemanlarına, nitelik açısından kendilerinden hiçbir farkı bulunmayan adayların imtihanını yaptırmayı bir türlü aklım almamış, böylesine aldatmaca bir uygulamayı içime sindirememiştim.

Genel müdürlük olarak hatırıma şöyle bir çözüm geldi: Değişik branşlarda bu sınavları yapabilecek ehliyetle öğretim elemanlarından gezici komisyonlar kuralım; muhtelif enstitülerden ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden seçeceğimiz bu hocalardan oluşacak olan komisyonlar, enstitüleri dolaşarak oralara başvuran adayların sınavlarını yapsın. Çeşitli istişarelerden sonra buna karar verdik (Altıkulaç, 2016, ss. 306-307).

Sınavların gerçekleştirilmesi ve enstitüler için alınacak asistanların seçiminin tamamlanması üzerine atamaları gerçekleştirilen bu kişiler mesleki kariyerde ilerleyerek

doçent ve profesör unvanı almışlardır. Altıkulaç seçilen bu 100 asistan hakkında şu yorumda bulunmuştur:

Burada şu tespiti yapmanın yanlış olmayacağını düşünüyorum: Bugün 2010-2011 öğretim yılı itibariyle İlahiyat fakültelerinde profesör olarak hizmet veren öğretim elemanlarının -denilebilir ki- çoğu, sözünü ettiğimiz bu kadrolarda yetişmiş arkadaşlarımızdır. Ve bu 100 kadro ile geleceğin İlahiyat fakültelerinin öğretim kadrolarının temelleri atılmış, Yüksek İslâm Enstitülerinin fakülte haline getirilmesinin en önemli hazırlığı ve alt yapısı oluşturulmuştur (Altıkulaç, 2016, s. 308).

Sonuç olarak şu çıkarımda bulunmak mümkündür: Yüksek İslâm Enstitüleri'nin eğitim öğretime başladığı tarihten itibaren nitelik ve nicelik bakımından yeterli öğretim elemanına sahip olamaması, nitelikli öğretmen açığının doğmasına sebep olmuştur. Ancak 1977 yılında verilen 100 adet asistan kadrosunun bu problemin çözümünde ilk adım olarak büyük önem arz ettiği hatıratlarda zikredilmektedir.

1980'li yıllara gelindiğinde dönemin siyasi atmosferi tüm kurum ve kuruluşları etkisi altına aldığı gibi yüksek öğretim kurumlarını da etkilemiştir. İhtilal öncesi dönemin ideolojik kamplaşmalarından dolayı yüksek öğretim kurumlarında görülen öğrenci olaylarının İlahiyat Fakültesi ve Yüksek İslâm Enstitüsünde de zaman zaman görüldüğü hatıratlarda ifade edilmiştir. Adı geçen yıllarda enstitü müdürü olan Ali Özek öğrencilerin durumunu şöyle özetlemiştir:

Her ne kadar ilahiyat eğitimi veren bir kurum olsak da öğrenciler arasında farklı ideolojik eğilimler vardı. Dini inanç idarede, siyasette birliği sağlamıyordu. Hatta birçok kimse dini inançları kendi siyasi istikâmetinde kullanıyordu. Din görünürde etkili gibi olsa bile birçok kimsede etkili değildir. Gerek haramların işlenmesinde gerekse siyasette dini inanç ve duygu diğer şeyleri ortadan kaldırmıyor. Öğrenciler arasında farklı eğilimler vardı. Üç farklı guruba mensup öğrenciler vardı. Ülkücüler, akıncılar bir de nurcular. Nurcular kendilerine göre biraz daha müsâlim insanlar ama ayrı bir baş çekiyorlar. Ülkücüler onlara, siz bizimle beraber olacaksınız diyor. Fakat onlar kabul etmiyorlar. Akıncılar da Nurcuların kendi yanlarında yer almalarını istiyor ama onlara da yanaşmıyorlar. Yani üçüncü bir gurup teşkil ediyorlar. Akıncılarla ülkücüler tam manasıyla birbirlerine zıtlar. Siyasi görüşleri, dünya görüşleri tamamen farklı. Hepsi Müslüman ama hepsinin de içinde gafil adamlar var. Bunlar birbirleriyle

çatışıyordu. Nurcular biraz daha yavaş olmakla birlikte onlar da karışıyordu. Kıyasıyla birbirleriyle kavga ediyorlardı. Hatta Yüksek İslâm Enstitüsü'nde silahlı çatışmalar bile oldu. İşte 12 Eylül'den önce Türkiye'de durum böyleydi (Özek, 2000, ss. 258-259).

Siyasi çatışmalar sadece sokakta olmuyor, üniversite kampüs ve binalarında da çeşitli şekillerde yaşanıyor. Derslerin yapılamaması, öğrenci ya da öğretmenlerin okul binalarında kilitli kalması, sınavların ertelenmesi gibi zaman zaman yaşanan olaylar Ali Özek, Tayyar Altıkulaç, Hayreddin Karaman ve Mahir İz gibi isimlerin hatıratlarında yer almıştır.

1.3.3. 1980-1982 Yılları Arasında Yüksek Din Öğretimi

1980 askeri ihtilalinden sonra her alanda olduğu gibi yüksek öğretimde de yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Nitekim 12 Eylül 1980 ihtilalinden önce yüksek din öğretimi üniversiteye bağlı İlahiyat Fakültesi ve Millî Eğitim Bakanlığına bağlı enstitüler olmak üzere iki şekilde kurumsallaşmıştı. Zira bu durum öğretim elemanları ve öğrenciler için sosyal, ekonomik ve akademik farklılıkları da beraberinde getirdiği için, birtakım olumsuzluklar ön plana çıkmıştır (Ayhan, 2014, s. 243). Örneğin Ankara Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesindeki öğretim elemanları, Yüksek İslam Enstitüsündeki öğretim elemanlarından çok daha iyi idari ve mali konumda bulunmaktaydı. Öyle ki Yüksek İslam Enstitüsündeki öğretim üyelerine gerekli maddi imkanlar sağlanamadığı için ekonomik anlamda normal düzeyde bir öğretmenden daha düşük bir statüdeydiler (Aydın, 2016, s. 166). Kaldı ki İlahiyat Fakültesiyle Yüksek İslam Enstitüsü arasındaki fark akademik anlamda da kendini gösteriyordu. Yüksek İslam Enstitüsü akademik bir kurum olarak görülüyordu (Ayhan, 2014, s. 243). Dolayısıyla bilimsel çalışmalarından ötürü bu öğretim elemanlarına akademik unvan verilmemekteydi (Aydın, 2016, s. 166). Bahsi geçen tüm bu farklılıkları Ali Özek hatıratında şöyle ifade etmiştir:

O dönem, 1978-82 arası, ülkenin en sıkıntılı dönemleriydi. Türkiye açısından gerçekten çok karışık yıllardı. Bu konjonktürden kaynaklanan bir olaydır aslında. 1970'li yıllarda Türkiye kendi içinde bölünmelere doğru gidiyordu. Eğitimde üniversiteler, yüksekokullar, kolejler, liseler, İmam Hatip okulları vs. gibi çok farklı eğitim sistemleri vardı. Ayrıca bizim okulun dışında sağ-sol kavgası had safhadaydı. Hak isteyen sadece talebeler değildi. Mesela yüksekokullar üniversite olmak istiyordu, çünkü aralarında büyük bir ayrımcılık vardı. Bir

yüksekokul hocası bir memur maaşı alırken, üniversitelerde bu maaş iki kat oluyordu. Yüksek öğretmen okuluyla üniversitelerde öğretmen yetiştiren eğitim fakülteleri vardı. Bu eğitim fakültelerinden çıkan öğretmenlerle yüksekokullardan çıkan öğretmenler aynı yerde vazife yapıyor aynı işi yapıyorlar fakat farklı maaş alıyorlardı. Böyle gerekçe yapılabilecek bir sürü ayrımlar vardı. Bu bakımdan sadece talebeler arasında değil, diğer kurumlar arasında da birtakım sürtüşmeler vardı (Özek, 2000, s. 257).

İhtilal öncesi kişiler ve kurumlar arasında yaşanan bu sürtüşmeler 12 Eylül 1980 askerî harekâtından sonra yürürlüğe konan yeni düzenlemelerle en aza indirilmiştir. Tüm alanlarda gerçekleştirilen yeniden yapılanma süreci genelde eğitim alanında özelde yüksek öğretimde de kendini göstermiştir. Böylelikle yüksek din öğretimi alanında yeni bir döneme girilmiştir (Aydın, 2016, s. 167 ; Turan & Nazıroğlu, 2020, s. 150). Nitekim 20 Temmuz 1982 tarihinde kabul edilen kararname ile tüm enstitüler İlahiyat Fakültelerine dönüştürülerek bulundukları illerin üniversitelerine bağlanmışlardır (Öcal, 1998, ss. 253-254). Bu duruma göre Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne ek olarak toplam 6 ildeki Yüksek İslam Enstitüsü, İlahiyat Fakültesine dönüştürülmüştür. 1982-1983 öğretim yılından itibaren toplam 8 İlahiyat Fakültesi eğitim öğretim faaliyetlerine devam etmiştir (Öcal, 1998, s. 254). Böylece Yüksek İslam Enstitüleri'nin kuruluşundan beri devam eden akademi olma isteği nihayete ermiş, tüm yüksek din öğretimi kurumlarında birlik sağlanmış ve aynı idari ve ilmi esaslara kavuşturulmuştur (Ayhan, 2014, s. 433).

Cumhuriyet'in ilanından sonra ülkemizde din eğitimi ve öğretimi faaliyetleri siyasal iktidarın ideolojik bakış açısına göre şekillenmiştir. Dolayısıyla din öğretiminin her kademesi mevcut siyasi atmosferden doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenmiştir. Yüksek din öğretimi de bundan nasibini almıştır. Dârulfünûn İlahiyat Fakültesi'nin kapanmasından sonra ülkemizde on altı yıl yüksek din öğretimi yapılmamıştır. Yüksek din öğretimindeki bu fetret dönemine bağlı olarak Türkiye'de bir takım toplumsal rahatsızlıkların ortaya çıktığı görülmüştür. Fark edilen rahatsızlıkların giderilmesi için harekete geçilmiş ve yeniden yüksek din öğretimi kurumları kurulmuştur. Ancak yüksek din öğretiminden on altı yıl uzak kalmanın yol açtığı kayıpları telafi etmenin zorlukları hatıratlarda sıkça ifade edilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

HATIRAT KİTAPLARI IŞIĞINDA YAYGIN DİN EĞİTİMİNİN SERENCAMI

2.1. Hatıratlar Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Tarihsel Serencamı (1923-1982)

Buraya kadar çalışmamızda örgün din eğitiminin kademeleri hatıratlar bağlamında incelenmiştir. Din eğitiminin bir diğer boyutu olan yaygın din eğitimi faaliyetleri de örgün din eğitimi faaliyetleri kadar önem arz etmektedir. Günümüzde yaygın din eğitimi faaliyetleri Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından gerçekleştirilmektedir. Cumhuriyet'in ilanından sonra yaygın din eğitimi faaliyetlerinin tarihi süreç içindeki gelişmelerini anlayabilmek için Diyanet İşleri Başkanlığının yaygın din eğitimindeki konumunu iyi tespit etmek gerekir.

Diyanet İşleri Başkanlığı, Cumhuriyetle ortaya çıkan bir kuruluştur. Cumhuriyet döneminde din hizmetlerinin toplum hayatında bir bütünlük içinde yürütülmesi ve ibadet yerlerinin yönetilmesi için Diyanet İşleri Reisliği/Başkanlığı kurulmuş ve devlet yapısı içerisinde yer almıştır (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013). Nitekim günümüzde de din hizmetleri ve yaygın din eğitimi bu kurum tarafından yürütülmektedir. Kur'an kursları, cami ve mescitlerde sohbet, hutbe ve vaaz yoluyla yürütülen etkinlikler bu kapsamdadır (Bulut, 1997, s. 177-179). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gerçekleştirdiği bu din eğitimi faaliyetlerinin tarihi süreçteki gelişimi din eğitimi araştırmaları bakımından önem arz etmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye'nin laikleşme sürecinde resmi bir kurum olarak yer alması nedeniyle her dönem gündemde kalmıştır. Başkanlığın kurulması, meşruiyeti, statüsü, yetkileri, sorumlulukları ve faaliyetleri çokça tartışılmıştır (Kara, 2010, s. 53). Nitekim bu tartışmalar hatıratlarda da ele alınmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın

kurulma ve kurumsallaşma süreci devlet-din ilişkileri bağlamında müstakil bir çalışmaya konu olacak hacimdedir. Ancak yaygın din eğitimi etkinliklerinin tarihi süreç içindeki durumunu tespit etmek için teşkilattaki diğer gelişmelerin de genel bir biçimde bilinmesine ihtiyaç vardır. Nitekim bu bölümde Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması ve kurumsallaşması sürecinde yaygın din eğitimiyle bağlantılı olan gelişmeler (cami hizmetleri/din hizmetleri) kişisel anlatılara/hatıratlara yansıdığı ölçüde tetkik edilecektir. Bir sonraki bölümde ise yaygın din eğitiminin yapıldığı en önemli yerlerden birisi olan Kur'an kursları müstakil bir şekilde ele alınacaktır.

2.1.1. Diyanet İşleri Başkanlığının Kurulması

Osmanlı Devleti'nde din işleri meşihat makamı olan Şeyhülislamlık müessesesiyle yürütülmüştür. Şeyhülislamlık makamı halifelik, padişahlık ve sadrazamlıktan sonra devletin en üst makamı ve organı olarak görev yapmıştır (Kara, 2010, s. 62). Şeyhülislamlığın görev ve yetkileri, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevlerine nispetle çok daha kapsamlıdır. Meşihat makamı dinî konularda fetva vermesi, kanunlaştırma faaliyetlerinde söz sahibi olması, devlet yönetiminde etkin rol oynaması yanında adliye ve eğitim öğretim görevlerini de yürütmüştür. Fakat XIX. yüzyıl başlarından ve özellikle Tanzimat döneminden itibaren yeniden yapılanma ve modernleşme politikaları doğrultusunda Şeyhülislamlığın görev ve yetki alanı giderek daraltılmış ve devlet erkânı arasındaki konumunda zaman içerisinde değişimler meydana gelmiştir (Yücel, 1994).

Cumhuriyetin ilanından önce 1920-1923 tarihleri arasında din eğitimi ve dini hizmet faaliyetleri Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti döneminde kurulan Şer'îye ve Evkaf Vekaleti adı altındaki Bakanlık tarafından yürütülmüştür (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013). Ankara'da faaliyet gösteren Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin statüsü, görev ve yetkileri Şeyhülislamlığa göre sınırlı bir hale gelmiş olmasına rağmen yine de bakanlık düzeyinde etkili bir kurum niteliği taşımaktadır (Kara, 2010, s. 62). Söz konusu Bakanlık, Osmanlı Devletindeki Şeyhülislamlık ile 3 Mart 1924'te kurulan Diyanet İşleri Reisliği arasında bir köprü vazifesi görmüştür (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013). Ancak Şer'îye ve Evkaf Vekaleti teşkilatını tam olarak oluşturamamış ve yeterli bir faaliyet gösterememiştir. Din hizmetleri, din eğitimi ve dini yayınlar ülke çapında oldukça yetersiz kalmıştır (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 172). Tüm bu gelişmeler sonucunda, Cumhuriyet'in ilanından sonra 3 Mart 1924 tarihinde Şer'îye ve Evkaf Vekaleti, devletin

laikleşme politikaları doğrultusunda lağvedilmiştir. 429 sayılı Kanun'un gerekçesinde “Din ve ordunun siyaset cereyanları ile alakadar olması birçok mezahiri daidir (sakınca doğurur). Bu hakikat bütün medeni milletler ve hükümetler tarafından bir düstur-i esasi olarak kabul edilmiştir” denilmiştir (Diyanet İşleri Başkanlığı, 1999, s. 21). Buna göre dini ve askeri işlerin siyasetten arındırılması hedeflenmiştir.

Böylece adı geçen 429 sayılı kanunla İslam dininin hukuk kuralları dışında kalan inanç ve ibadetlerine ilişkin hüküm ve işlerin görülmesi, ibadet yerlerinin idaresi ve dini kuruluşların yönetilmesi için Diyanet İşleri Reisliği adında yeni bir kurum kurulmuştur. Bu reisliğin görev ve sorumluluklarına dair hükümler aynı kanunda belirtilmiştir (Yücel, 1994). Akseki, 1950 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde yayımladığı “Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Rapor”da kanunu aşağıdaki şekilde yorumlamıştır:

Sonradan 3 Mart 1340 tarihli ve 429 sayılı kanunla Şer’iye Vekâleti ilga edildiği halde dinî müesseselere yine dokunulmamış ve Şer’iye Vekâleti yerine Diyanet İşleri Başkanlığı tesis edilmiş, din müesseseleri de güya, memleketteki bütün ilim müesseseleri arasında bir vahdet sağlamak gayesiyle, Millî Eğitim Bakanlığı’na devredilmiştir. Halbuki maksadın başka olduğu sonradan anlaşılmıştır (Akseki A. H., 1950, s. 4).

Akseki’nin de ifade ettiği gibi bakanlık olarak tanzim edilen Şer’iye ve Evkaf Vekaletinin ilga edilmesi ve yerine Başkanlığa bağlı bir kurum olan Diyanet İşleri Reisliği’nin kurulmasıyla dinin müdahil olduğu alan daraltılmıştır. Böylece İslam dininin insanlar arasındaki hukuki ilişkileri düzenleyen muamelat ile ilgili hükümleri, yasama ve yürütme yetkisi, TBMM ve onun oluşturduğu hükümetlere bırakılırken; dinin inanç ve ibadetlerle ilgili hükümlerinin yürütülmesi, ibadet yerleri ile dini müesseselerin yönetimi Diyanet İşleri Riyasetine bırakılmıştır (Diyanet İşleri Başkanlığı, 1999, s. 24).

Başlangıçta ibadet yerleri ve dini müesseselerin yönetimi gibi görevlere sahip olan Diyanet İşleri Riyaseti’nin, zaman içerisinde laiklik politikaları kapsamında din-devlet ilişkileri açısından önemli değişiklikler yapılmasıyla kuruluş esnasında sahip olduğu bazı yetkiler de elinden alınmıştır (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 180). Ziya Gökalp’in kurulan yeni devletin yapısı için “*Milli hukukun bütün dallarını dinsel etkilerden ve din adamlarının tahakkümünden tamamıyla kurtarmak*” şeklindeki önerisi adım adım gerçekleşmiştir (Gökalp, 1970, s. 174). Böylece Cumhuriyet yönetimi kendine has bir

dini yaşam oluşturmaya çalışmıştır. Müslüman halkın dini inanç ve ibadetlerle ilgili ihtiyacını gideren ancak devletin işleyişine ve dünya işlerine karışmayacak Başbakanlığa bağlı bir mekanizma kurulmuştur. Bunun sonucunda dini hayatın kontrol altında tutulmasını ve denetlenebilmesini sağlamak için yetki alanı oldukça kısıtlanmış Diyanet İşleri Reisliği tesis edilmiştir (Bulut, 1997, ss. 157-158).

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, din ve devlet işlerini birbirinden ayırma projesini hayata geçirirken dini meselelerde ve halkın dini yaşamının keyfiyeti hususunda kararlar alma yetkisini kendinde görmüştür. Söz gelimi camilerin ibadet dışında kullanılması, ezanın Türkçe okunması, Kur'an'ın Türkçesiyle namaz kılınması, hutbelerin Türkçeleştirilmesi ve denetime tabi tutulması gibi uygulanmak istenen reformlar Diyanet İşleri Reisliği dikkate alınmadan karara bağlanmış ve bu kararlar da Diyanet Teşkilatı aracılığıyla uygulamaya konmuştur (Bulut, 1997, ss. 158-159). Devletin Diyanet'e yüklediği söz konusu misyon, Müslüman halkın bu kuruma dair beklentilerini hayal kırıklığına uğratmıştır. Nitekim devletin din alanında yapmaya çalıştığı reformlar halk arasında büyük bir yankı bulmuş ve infiale sebep olmuştur. Dolayısıyla halk nezdinde Diyanet teşkilatının itibarı zedelenecek noktaya gelmiştir (Bulut, 1997, s. 158). Bu durum hatıratlara da sıkça yansımıştır. Mezkûr reformların yaygın din eğitimi ve din hizmetleri faaliyetlerine etkisi hatıratlara yansıdığı ölçüde çalışmamızda ele alınacaktır.

2.1.2. 1923-1950 Yılları Arasında Diyanet İşleri Başkanlığı

Cumhuriyet'in ilanından sonra Diyanet İşleri Başkanlığı vasıtasıyla hayata geçirilen, yaygın din eğitimi ve din hizmetleri faaliyetlerini etkileyen en önemli reformlardan birisi din dilini Türkçeleştirme çalışması olmuştur.

Din dilinin Türkçeleşmesi fikri ekseriyetle Cumhuriyet döneminde gündeme gelse de aslen II. Meşrutiyet döneminde Milliyetçilik ve Türkçülük akımlarının güçlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu fikrin temsilcilerinden olan Ziya Gökalp'e göre ezan, hutbe, dualar zikirler ve tilavet haricinde okunan Kur'an'ın Türkçe olması gerekmektedir. Ona göre, bir ulus, din kitaplarını anlayamaz, vâizlerin ne söylediğini bilemezse ibadetlerinden zevk alamaz. Dolayısıyla kişilerin ibadetlerinden zevk alabilmesi için Kur'an okuma (tilavet) dışında tüm ibadetlerin, Türkçe yapılması önem arz etmektedir (Jaschke, 1972, ss. 42-43 ; Kara & Gündoğdu, 2019, s. 209). Dönemin önde gelen simalarından olan Ali Suavi,

Ubeydullah Efendi gibi düşünürler de bu fikri savunmuşlar ve düşünceleriyle toplumu etkilemişlerdir (Akın, 2010, s. 249). Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte din dilinin Türkçeleştirilmesi/millileştirilmesi fikri daha çok gündeme gelmiştir, yeni düzenlemelerle birlikte bu düşünce hızla hayata geçirilmeye çalışılmıştır (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 209). Üstelik bu düşünce hayata geçirilirken Diyanet İşleri Reisliğinin fikri alınmadığı tespit edilmiştir. Devlet erkanı, Diyanet İşleri Reisliği'nin fetva meclisine dönüşmesini istemediği için söz konusu uygulamaları hayata geçirmeden önce bu makamla fikir teatisinde bulunmamıştır. Bu sebepten dolayı Cumhuriyet Rejimi, Diyanet İşleri Reisliğini alınan kararlarda devre dışı bırakmış, sadece kararları hayata geçirmesini istemiştir. Bir başka ifadeyle çok partili hayata geçene kadar din ve dini hayata yapılan müdahalelerin çoğunda Diyanet İşleri Reisliği sadece gelen emirleri müftülöklere iletmekle görevli olmuştur (Bulut, 1997, ss. 157-159).

2.1.2.1. Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Tercüme Edilmesi

Kur'an'ı Kerim'in Türkçeye tercüme edilme çalışmalarının tarihi çok eskiye dayanmakla beraber, özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra dinde reform çalışmaları esnasında yoğun bir şekilde gündeme gelmiştir (Cündioğlu, 1999, s. 26). Cumhuriyet'in ilanından sonra 1924 yılında nisan ve eylül aylarında üç adet Kur'an çevirisi yayımlanmış ancak bu çevirilerin hatalı ve yetersiz olması sebebiyle ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Akseki, Sebilürreşad mecmuasında söz konusu çevirilere dair kaleme aldığı yazısında tercümede gördüğü yanlışları dile getirmiştir. "Bunu yazanlar kat'iyyen muvaffak olamamış ve Fatiha'dan itibaren pek çok yerinde hata etmişlerdir." yorumunda bulunarak değerlendirmesini yapmıştır. Aynı şekilde Diyanet Riyaseti'de bu çevirilerden iki tanesi aleyhinde fetva yayınlayarak halkın bu çevirilere itibar etmemesi gerektiğini beyan etmiştir (Kara & Gündoğdu, 2019, ss. 217-220).

Gelişen bu olaylar sonucunda Kur'an'ın tercümesi ve hadis çevirileri meselesi 21 Şubat 1925 tarihinde Diyanet İşleri Reisliği'nin bütçe müzakereleri esnasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin de gündemine girmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde hurafelerden ve batıl inançlardan arındırılarak, halkın anlayabileceği dili sade Kur'an-ı Kerim tercümesi ve tefsiri ile hadis tercümelerinin yapılması için Müşavere Heyeti Âzâsı Akseki ile memur Ömer Lütfi Bey görevlendirilmiştir (Kara & Gündoğdu, 2019, ss. 221-222). Böylece Kur'an'ın tercümesi meselesine Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından resmiyet kazandırılmıştır (Cündioğlu, 1999, s. 52). Akseki ve Ömer Lütfi Bey, uzun

görüşmeler ve mütaallalardan sonra Diyanet İşleri Reisliği adına, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye çevrilmesi görevini Mehmet Akif Ersoy'a vermiştir. Buna göre Akif tercümeleri yazarken, Elmalılı Muhmammed Hamdi Yazır da tefsirini yazmak için görevlendirilmiştir. Ancak Mehmet Akif Ersoy'un daha sonra sözleşmeyi feshetmesi üzerine, Diyanet İşleri Başkanlığı hem tercüme hem de tefsir işini Elmalılı M. Hamdi Yazır'a vermiştir. Böylece M. Hamdi Yazır'ın hazırladığı *Hak Dinî Kur'an Dili* adlı 9 ciltlik meal ve tefsir çalışması ile; Babanzade Ahmet Naim ve Prof. Dr. Kâmil Miras'ın hazırladıkları *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi* adlı 12 ciltlik hadis tercümesi ortaya çıkmıştır (Kara & Gündoğdu, 2019, ss. 220-229).

Ancak şuna dikkat edilmelidir ki Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesi meselesindeki esas tartışma noktası, bu çevirilerin ibadet esnasında kullanılıp kullanılmayacağı üzerine yoğunlaşmıştır. Bir başka deyişle Kur'an'ın Türkçeye tercüme edilmesi ilerleyen günlerde Kur'an'ın tercümesiyle namaz kılmanın zorunlu tutulacağı endişesini doğurmuştur. (Cündioğlu, 1999, s. 26)

2.1.2.2. Hutbelerin Durumu

Yaygın din eğitiminin en önemli vasıtalarından birisi hutbedir. Hutbe, tarih boyunca bir eğitim faaliyeti olarak insanları iyiye yöneltme, doğruyu gösterme, öğüt verme ve halkı din konusunda aydınlatma işlevlerinin yanısıra dönemin siyasi, kültürel ve ekonomik unsurlarını içinde barındıran bir kamuoyu aracı olmuştur. Dolayısıyla hutbeler tarih boyunca siyasi bir rol oynamıştır (Doğan, 1998, ss. 9-18). Cumhuriyet'in ilanından sonra hutbelerin düzenlenmesi görevi Diyanet İşleri Reisliğine verilse de zaman zaman devlet tarafından hutbelerde çeşitli reform niteliğinde düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki din dilinin millileştirilmesi çalışmaları kapsamında hutbelerin Türkçeleştirilmesi olmuştur. Hutbelerin Türkçe olarak okunması mevzusu tıpkı Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye tercüme edilmesi meseleri gibi meclis gündemine taşınmıştır. (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 209). Şubat 1925'te bazı milletvekilleri Cuma günü camilerde "Türkçe Hutbe" okunması konusunda meclise bir önerge vermiştir. Söz konusu önergede ilk aşamada Türkçeleştirme sadece nasihatler kısmı ile sınırlıyken aynı yılın sonlarına doğru hutbelerin içinde geçen duaların da Türkçe okunması ibaresi eklenmiştir ve kapsamı genişletilmiştir (Jaschke, 1972, s. 44).

Benzer şekilde 1925 yılında Diyanet İşleri bütçe müzakereleri esnasında da hutbelerin Türkçe okunması mevzusu gündeme gelmiştir. Riyasette, Heyet-i Müşavere Âzâsı olan Akseki, konu hakkında şu cümlelerle tekliflere cevap vermiştir:

Şimdiye kadar tabii olarak birçok yerlerde, [imamlardan] yapabilenler hutbeyi Türkçe okumuşlardır. Nasıl ki Mazhar Müfid Beyefendi buna işaret buyurdular. Hakikaten ehli olanlar birçok yerlerde Türkçe hutbe okuyorlar, halkı tenvir ediyorlar. Fakat bir kısmı da vardır ki yirmi otuz kuruş maaşla istihdam edilirler. Bunlar Türkçeyi de beceremezler Arapçayı da beceremezler. Yalnız ellerinde bir[hutbe] mecmua[sı] vardır, onu da yüzünden okuyorlar. Binaenaleyh bunlar için ne yapılırsa fayda yoktur. Bundan sonra inşallah hatiplerin maaşı fazlalaşır, biz de adamakıllı hatipler istihdam ederiz. O hatiplere de lazım gelen talimatı veririz ve hepsinin Türkçe okumasını temin ederiz. (TBMM Zabıt Ceridesi, 1341, s. 219).

Akseki, Türkçe hutbe hakkında kendisine yöneltilen sorulara net bir cevap vermeyip konuyu hatiplerin istihdamı ve maaşlarına bağlamıştır.

İstanbul’da Mart 1926 tarihinde Göztepe Camii İmamı, ayetler ve dualarla birlikte bütün hutbeyi baştan sona Türkçe olarak okuyunca halkın tepkisi üzerine Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi tarafından iki hafta görevden uzaklaştırılmıştır (Jaschke, 1972, s. 44). Bu olaydan sonra Mecliste yapılan görüşmeler sonunda, Diyanet İşleri Başkanlığınca Türkçe hutbe kitabı hazırlanması kararı alınmıştır. Bunun üzerine Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi, hatiplere gönderdiği genelgeyle Kur’an, hadis ve dua metinlerinin Arapça ve Türkçe olarak okunmasını vaaz ve öğüt kısmının ise sadece Türkçe olarak okunmasını bildirmiştir. Bu talimat ise Aralık 1927’de yürürlüğe girmiştir (Jaschke, 1972, s. 44).

Ancak bu kararın her camide aynı şekilde uygulanmadığı hatıratlardan anlaşılmaktadır. 1948 yılında Güneyce Büyük Camii’ne imam olan Kutuz Hoca tuttuğu hutbe defterindeki tüm hutbelerin Arapça olduğunu ifade etmiş ve “o yıllarda köylerdeki Cuma hutbelerinde Türkçe vaaz-u nasihat kısmı pek olmazdı diyerek” uygulamayı ortaya koymuştur (Kara, 2019, s. 142).

1927 yılında Diyanet İşleri Reisliği “*Türkçe Hutbe*” adıyla toplamda 51 hutbeden oluşan bir kitap yayımlamıştır. Bu kitabın yazarı Akseki olmasına rağmen, yazar adı belirtilmeden Diyanet İşleri Reisliği’nin yayınları arasında yer almıştır (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 211). Yapılan bu işten memnuniyetini dile getiren Akseki’ye göre

hutbelerin Türkçeleştirilmesi Diyanet İşleri Reisliği'nin gerçekleştirdiği en önemli adımlardan biridir:

Cumhuriyetimizin ilânından bugüne kadar nispeten çok kısa bir zamanda Diyanet İşleri Reisliği tarafından ana dilimizde vücuda getirilmiş olan çok kıymetli eserler göz önüne getirilince Allah'ın inayeti ve Cumhuriyet hükümetimizin başında bulunan Büyük Önderin yüksek himaye ve lütufları ile bundan sonra da pek çok eserler vücuda getirip halkımıza sunacağına kuvvetle hükmedebiliriz (Akseki A. H., 1936, s. 550).

Hutbelerin dili mevzusu 1932 yılında tekrar ele alınmıştır. Atatürk'ün talimatıyla 29 Ocak 1932 tarihinde Süleymaniye Camii'nde Hafız Sadettin Kaynak minbere sarıksız ve smokinli olarak çıkıp bazı sureleri ve hutbenin tamamını Türkçe okumuştur (Bulut, 1997, s. 162). Hafız Saadettin Kaynak, bu olaya ait hatırladıklarını şöyle anlatmıştır:

Fatih Camiinde ilk defa Türkçe Kur'an okudum. Sonra Türkçe hutbeye sıra gelmişti. Atatürk: Haydi bakayım, dedi. Türkçe hutbeyi de Süleymaniye Camiinde oku. Ama okuyacağını evvela tertip et, bir göreyim. Yazdım verdim. Beğendi. Fakat Paşam, dedim. Bende hitabet kabiliyeti yok. Başka iş bu. Hafızlığa benzemez. -Zararı yok. Bir tecrübe edelim.- Bunun üzerine tekrar sordum. Hutbeye çıkarken sarık saracak mıyım? -Hayır. Sarığı bırak. Benim gibi başı açık ve fraklı. Ne diyeyim. İnkılap yapılıyor. Peki. Dedim. (Albayrak, 1975, s. 254)

O gün dolup taşan Süleymaniye Camii'nde cemaat arasında yüz elli sivil polis olduğu hatıratlarda nakledilmiştir (Albayrak, 1975, s. 254). Ancak bu olay sadece bir kereyle sınırlı kalmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı hutbenin tamamen Türkçe olacağına dair bir genelge yayınlamamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi de hutbelerde Arapçayı yasaklayan bir kanun çıkartmamıştır (Jaschke, 1972, s. 45).

Hutbelerde gerçekleştirilen diğer bir düzenleme ise imam ve vaizlerin, hutbe ve vaazlarında işlediği konuların denetimidir. 1925 yılında Diyanet İşleri Reisliği tarafından müftülüklere gönderilen genelge de hutbelerin öğüt kısmında inanç, ibadet ve ahlak konularının dışına çıkılmaması istenmiştir. Konu sınırlaması getirilmesi suretiyle hutbelerin siyasi nitelik taşıması engellenmeye çalışılmıştır. Böylelikle yaygın din eğitimi vasıtalarından biri olan ve aynı zamanda tarih boyunca siyasi bir sembol taşıyan hutbeler sıkı bir şekilde takibata alınmıştır (Bulut, 1997, ss. 199-201). Örneğin 1937 yılında müftülüklere gönderilen bir tamimde, kimlerin hangi camilerde, hangi günler, saat

kaçta vaaz ve irşatta bulunacağı, hangi konuları işleyeceği müftülükler tarafından Emniyet Teşkilatına bildirilmesi tebliğ edilmiştir (Albayrak, 1975, s. 240). Ali Ulvi Kurucu, amcası Hacı Veyiszâde Mustafa Efendi'nin hutbelerin denetime tabi tutulması konusundaki yorumunu hatıratında şöyle anlatmıştır:

Konya'da bulunduğum 1930-1939 yılları zarfında, amcam merhum, Piri Paşa Camii'nde vaaz ederdi. Fakat o zaman bütün hocalar, vaazlarda ne söyleyeceklerini, önceden yazılı olarak müftülüğe vermek zorunda idiler... Amcam bunları halazadesi Ey-vaz-zade Mustafa Efendi'ye yazdırırdı. Amcam, Mustafa Efendi'ye vaaz mevzularının ana hatlarını söylerken, üzülür, hiddetlenir, hüznlenir, şöyle konuşurdu:

“Mustafa Efendi, hakimiyet kayıtsız şartsız Türk milletinin mi? Hayır öyle değil! Aslında, esaret kayıtsız şartsız Türk millete has ve aittir. Hâlin en açık ve en gerçek ifadesi budur. Hâkimiyet değil, mahkûmiyet, mağlûbiyet ve esaret, kayıtsız şartsız Türk millete ait ve hastır. Başka milletlerin başına böyle bir çember geçirilemez, patlar...Fakat Türk milleti kuzudur, çeker...Her gün, her yerde hürriyet bayramları yapılır; ama şurada Piri Paşa Camii'nin kürsüsünden dört garibana yaptığımız sohbet, vaaz ve nasihat tarassut ve kayıt altındadır... Acaba Sulukahve'deki hanendelerin, sazandelerin de böyle bir listesi var mıdır? Onlara da acaba hangi besteyi okudun, hangi şarkıyı türküyü söyledin diye bir soran; çağırıp ifadesini alan bir merci var mı acaba?” (Düzdağ, 2016, s. 276-277).

Örnekteki gibi imam, vaiz ve hatipler kontrol edilmiş, verilen konuların dışına çıkanlar tespit edilerek “Vaizlik Vesika”ları iptal edilmiştir (Albayrak, 1975, ss. 238-239). Dini hayata ve din alimlerine yönelik bu emir ve yasakların çok partili hayata geçiş sürecine kadar devam ettiği ifade edilmiştir.

Cumhuriyet idaresi, hedeflediği reformları gerçekleştirirken yeni kurulan kurum ve kuruluşları halka benimsetmek ve meşruluklarını kabul ettirmek için Diyanet İşleri Reisliğini kullanmayı ihmal etmemiştir. Diyanet ise gerek hutbe yoluyla gerek vaaz yoluyla gerekse yazılı olarak, istenen fetvaları vermiştir (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 193). Örneğin, Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi tarafından, Müslümanların zekât, fitır sadakası ve kurban derilerini 1925 yılında kurulan Tayyare Cemiyetine vermelerinin caiz olduğuna dair bir fetva yayımlanmıştır. Yayımlanan bu fetva hutbelerde okunmuş, broşür bastırılıp cami cemaatine dağıtılmış ve gazetelerde yazı olarak neşredilmiştir (Kara, 2010,

ss. 128-136). Böylelikle yaygın din eğitimi vasıtalarından olan hutbe ve vaazlar, devletin izlediği laikleşme politikaları neticesinde başka bir boyut kazanmıştır.

2.1.2.3. Türkçe Namaz Teşebbüsü

Kur'an'ın ve hutbelerin Türkçeleştirilmesi çalışmalarının yanı sıra namazın Türkçeleştirilmesi de gündeme gelmiştir. Ezan, kamet, tekbir ve hutbe konularında olduğu gibi bu yenilik de Cumhuriyet'i kuran idarenin talebi arasında olmuştur. (Ergin, 1977, s.1950)

İstanbul Göztepe Camii İmam-Hatibi Cemalettin Efendi Türkçe namaz konusunu, düşünceden eyleme dönüştüren ilk kişidir. Cemalettin Efendi 1926 yılında bir cuma günü hutbeyi Türkçe okuduktan sonra *Türkçe tekbir* alıp tercümesini kendisinin hazırladığı Fatiha, Asr ve İhlâs surelerinin Türkçe çevirileriyle namaz kıldırılmıştır. Benzer şekilde tekbir ve tesbihleri de Türkçe söylediği gibi, namazı da “*selam size ve Allah'ın rahmeti size*” söyleriyle tamamlamıştır. Halkın bu uygulamaya tepki göstermesi üzerine, Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi tarafından görevden uzaklaştırılmıştır (Jaschke, 1972, s. 44 ; Ergin, 1977, ss.1932-1933). Cemalettin Efendi'nin görevden alınma gerekçesi sadeleştirilmiş olarak şöyle ifade edilmiştir:

İstanbul Göztepe Cami-i Şerifinin imam ve hatibi bulunan Cemallettin Efendinin Cuma günü hutbeyi Türkçe okuduktan sonra “Allah büyüktür” ile namaza durduğu ve Fatiha ve zamm-ı surelerin de tercümelerini irâd ederek selama kadar bu yolda namaz kıldırıldığından bahisle adı geçen hakkında yapılacak işlemin bildirilmesine dair İstanbul Müftülüğünden ve Müessesat-ı Dînîyye Müdiriyyeti'nden gönderilen ve heyetimize havale edilen, 20 Mart 1926 tarih ve 92-93 numaralı yazılar ve ekleri hakkında gerekli incelemeler yapıldı.

Namazda Kur'an okunması, icma ile farz ve Kur'an'ın herhangi bir dile çevrilerek, namazda Kur'an yerine çevirisinin okunmasına bütün mezhep bilginlerince izin verilmediği halde, aksini yapmaya cesaret ederek, namazın dini kurallarını değiştirme, ehemmiyet vermeme ve oyun sekline getirmek suretiyle Müslümanlar arasında ayrılmaya, ihtilafa ve memlekette fitneye sebep olacağından, yukarıda belirtildiği gibi, buna cesaret etmiş olduğu sabit olan Cemallettin Efendinin sorumluluğundaki ilmî ve dini görevlerden uzaklaştırılması zorunlu bir hal almış olup, bu şekilde adı geçene tebligatın yapılmasına karar verilmiştir (Altuntaş, 1998, ss. 105-106).

Bu olaydan sonra gün geçtikçe ibadetlerin Türkçeleştirilmesi çalışmaları kapsamında, namazın Türkçe kılınmasının caiz olabileceği iddiası açıkça gündeme gelmeye başlamış ve devlet erkânı arasında çokça konuşulmuştur. Türkçe namaz iddiasını savunanlar her fırsatta İmam-ı Azam'ın fetvasını delil getirmişler, Türkçe Kur'an ve Türkçe hutbeden sonra namazın da Türkçe kılınabileceğini iddia etmişlerdir. Öyle ki Kur'an'ın tercümesi ile namaz kılınabileceğinin fetvasını verenler de olmuştur. (Cündioğlu, 1999, ss. 40-47). Nitekim fetva verenler arasında İzmirli İsmail Hakkı ile Diyanet İşleri Reisi olan Şerafettin Yaltkaya bulunmaktadır (Cündioğlu, 1999, ss. 263-268). Yaltkaya, M. Asım Köksal ile yaptığı sohbette; kendisinin Kur'an tercümesi ile namaz kılmadığını esasen Türkçe ibadete karşı olduğunu ifade etmiştir. Bu fetvanın veriliş amacının, gelecek nesillerin Kur'an'ı unutmalarını önlemek ve Kur'an'ın tercümesi ile de olsa onunla ilişkilerinin devamını sağlamak olduğunu açıklamıştır (Köksal, 2017, ss. 44-45).

Artan tartışmalar, devlet ricalinin Türkçe namazın meşru olabileceği iddiasındaki baskısı, bu yönde verilen fetvalar ve Cemalettin Efendi olayından sonra Diyanet İşleri Reisi Rıfat Efendi, Ahmet Hamdi Akseki'ye: "Hamdi Efendi, yukarıdan çok ısrar var, başka birini tavzif etsek yüzüne gözüne bulaştırır, beceremez. Sizin bu konudaki vukufunuz ve halk nazarındaki irtibatınız herkesçe müsellemler. Bir rapor hazırlarsanız da bu işi artık bitirsek" demiştir (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 214). Bunun üzerine Akseki, Kur'an'ın Türkçesiyle namaz kılınabileceğinin dini hiçbir dayanağı olmadığını delilleriyle ortaya koymuştur. Dolayısıyla böyle bir uygulamanın caiz olamayacağını ifade eden "*Namaz ve Kur'an*" isimli bir rapor kaleme almıştır. Söz konusu rapor basında, devlet erkânı ve halk arasında itibar görmüştür. Raporu okuyan Rıfat Efendi; "Hamdi Efendi'ye bir iş havale ettik, karşımıza demir leblebi çıktı, artık bunu kimse aşamaz" sözleriyle bu raporla tartışmaların önünün kesileceğini ifade etmiştir (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 214). Aynı zamanda 3 Mayıs 1926 tarihinde Diyanet İşleri Reisi Rıfat Efendi Cumhuriyet gazetesine verdiği röportajda şunları söylemiştir:

Namaz Türkçe kılınmaz. Zira namaz meselesi başkadır. Namazı Arapça kıraati ile edaya mecburuz. Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye tercümesinden sonra namazı Arap lisanıyla eda etmek lazımdır. Belki Hutbede okunacak bir iki surenin manasını Türkçe ezberleyip söylemek mümkündür. Fakat bunlar namazda kullanılamaz. (Cumhuriyet Gazetesi, 1926, s.1; akt. Cündioğlu, 1999, s.72)

Diyanet İşleri Reisinin, hutbe ile namazın aynı olmadığını ifade eden bu beyanatı ve Akseki'nin "Namaz ve Kur'an" isimli raporuyla birlikte bu meselenin birkaç yıl kapandığı kaynaklarda ifade edilmiştir (Cündioğlu, 1999, s. 71). Burada şu yorumu yapmak mümkündür. Diyanet teşkilatı Türkçe namaz konusunda kendilerine yapılan her türlü baskıya sebat ederek karşı koymuş ve dinde reform başlığı altında namazın Kur'an'ın tercümesiyle kılınmasına şiddetle karşı çıkmıştır.

2.1.2.4. Türkçe Ezan

Ezan, Tekbir, Kâmet ve Salâ'nın Türkçeleştirilmeleri ile ilgili ilk çalışmalar, Atatürk'ün bizzat kurduğu 9 hafızdan oluşan komisyona görev vermesiyle başlamıştır. Bu komisyon çalışmalarını nihayete erdirdikten sonra Türkçe ezan uygulaması 1932 yılında Atatürk'ün emriyle hayata geçirilmiştir (Ergin, 1977 , s.1958).

İlk Türkçe ezan Hafız Rıfat Bey tarafından 30 Ocak 1932 tarihinde Fatih Camii'nde okunmuştur (Ergin, 1977, s.1958). Karar alınırken Diyanet İşleri Reisliğine danışılmamış sadece alınan kararın tatbik edilmesi istenmiştir. Nitekim Riyaset, 18 Temmuz 1932 tarihinde 636 sayılı genelge ile Türkçe ezan metnini bütün camilere göndermiştir (Vakit Gazetesi, 7 Şubat 1933, s.1). Ayrıca Akseki imzasıyla müftülüklere gönderilen bir genelgeyle ezan ve kametten sonra salât, selam ve tekbiri Arapça okumanın ahenksiz düşeceği gerekçesiyle bunların da türkçe okunması gerektiği bildirilmiştir (Jaschke, 1972, s. 45). Kutuz hoca Türkçe ezan kararı çıktığında köyünde yaşananları şöyle anlatmıştır:

Rize'de olduğum sene Türkçe ezan kararı çıktı. Ben de sözlerini ve makamını ezberledim. Çocuk olduğum için Türkçe ezan ve makamı benim için biraz da eğlence idi. Yaşlı hocaların bu işten çok rahatsız olduklarını, bir kısmının Türkçe ezan okunurken yere baktıklarını, haya ettiklerini, ağladıklarını sonraları fark edecek ve anlayacaktım.

Köye döndüğüm zaman ezanların okunmadığını fark ettim. Meğer kimse Türkçe ezan okumayı bilmiyor, öğrenmek de istemiyor! Büyük Cami'nin imamı olan Oflu Serdar Hoca yalnız sabah ezanını Arapça olarak minareden okuyor, diğer ezanları adeta sükutla geçiştiriyordu. Bu tavrı dedikodulara ve şikâyetlere sebebiyet verdiği için Türkçe ezan okumayı bilen biri olarak iş bana düştü (Kara, 2019, s. 95).

Ezanın Türkçe okunması halk arasında büyük bir tepkiye yol açmış, ülke çapında mukavemet gösteren çeşitli olaylar yaşanmıştır. Ezanı Arapça olarak okuyan vatandaşlar karakollarda çeşitli hakaret, fiziksel şiddet ve cezaya maruz kalmıştır. Yaşanan olaylar hatıratlara da yansımıştır. Altıkulaç bahsi geçen yıllarda Adıyaman'ın Samsat İlçesinde Hasan Ağa'nın yaşadığı olayı şöyle anlatmıştır:

Hasan Ağa köylerine Molla Mahmut (Atalay) adında bir imam tutmuş. O zaman köylerde imam kadrosu bulunmadığından muhtemelen köylünün de katkısıyla Hasan Ağa imamın ücretini karşılıyormuş. Ama imam ezanı Türkçe okumak istemiyormuş. Hasan Ağa ona "Zaman zaman köyün yakınından, telefon-telgraf hattını kontrol etmek veya onarmak için jandarmalar geçer, dikkatli ol, onları gördüğünde Türkçe oku, ama sair zamanlarda Arapça okuyabilirsin", demiş.

Ara sıra da olsa Türkçe ezan okumak zoruna gittiği için Molla Mahmut, Tüzük Köyü ağası Ali Micağa'nın davetini fırsat bilip bu köye imam olmuş. Çünkü Ali Ağa "Ben seni Türkçe ezan okumaya zorlamam. Ezanı her zaman Arapça okuyabilirsin", demiş. Molla Mahmut Tüzük köyünde öğle vakti ilk ezanını okumaya başladığında, aksilik bu ya, köye jandarmalar çıkagelmisler. Yani Molla Mahmut suç üstü yakalanmış. Ali Ağa da onu jandarmaların elinden kurtaramamış ve jandarmalar imam efendiyi bir güzel dövmüşler. Bu olaydan sonra Molla Mahmut bu köyü terk edip Gölpınar köyünde Bekir Ağa'ya imam olmuş. Orada da aynı şey başına gelmez mi? Bunun üzerine, kendisine vefâsızlık ettiği Hasan Ağa'ya tekrar sığınmak zorunda kalmış (Altıkulaç, 2016, ss. 53-54).

Yalnızca ezanı Arapça okuyanlar hakarete ve işkenceye maruz kalmamıştır. Aynı zamanda cami içerisinde namazdan önce okunan, kamet'in Arapçasını okuyanların da tehdit edildiği, cezalandırıldığı hatıratlarda ifade edilmiştir. Örneğin Ali Ulvi Kurucu o günlerde yaşananları şöyle anlatmıştır:

Ezan 1932 Temmuz ayından itibaren Türkçe okunmaya mecbur edilmişti. Minareden ezanı ve camiin içinde farz namaza başlanmadan önce okunan "kâmet" in aslını okuyanlar, karakollarda derece derece hakaret ve işkence gördükten sonra tevkif olunuyor, muhakeme olunup hapsediliyorlardı. Babamın mescidinde ezanı ve kâmeti, ben de Türkçe okuyordum. Ezan şu şekilde çevrilmişti: "Tanrı uludur; Tanrı uludur; şüphesiz bilirim bildiririm, Tanrı'dan başka yoktur tapacak... Şüphesiz bilirim bildiririm, Tanrı'nın elçisidir Muhammed... Haydin namaza, haydin namaza; haydin felâha, haydin

felâha; Tanrı uludur; Tanrı uludur; Tanrı'dan başka yoktur tapacak.” Kâmetteki “kad kâmeti's-salât” yerine “namaz başladı” deniyordu. Sabah namazındaki “es-salâtu hayrun mine'n-nevm” yerine de “namaz uykudan hayırlıdır.” denilmekteydi (Düzdağ, 2016, s. 67).

Türkçe ezan uygulamasına karşı ilk ciddi protesto Bursa’da görülmüştür. Özellikle 16 Kasım tarihinde Bursa Ulu Camii’nde Türkçe ezan aleyhinde bir vaaz verilmiştir. Bu olaydan sonra halk Bursa Evkaf Müdürlüğü önünde toplanarak söz konusu uygulamayı protesto etmiştir. Protestolar esnasında Kazanlı Tatar İbrahim, Yahudilerin sinagogda, Hristiyanların kilisede ibadet konusunda rahatsız edilmediklerini örnek göstererek ezanın Arapça olarak kalmasını talep etmiştir. Vilayet Konağı önüne gelen kalabalık, zabıta kuvvetleri tarafından dağıtılmış, eyleme önyak olanlar yakalanarak soruşturma başlatılmış ve ağır hapis cezaları uygulanmıştır (Jaschke, 1972, s. 45). Bursa’da yaşanan bu olay Arapça ezan okumakta ısrar edenlere karşı taviz verilmeyeceğini, Türkçe ezana tepki gösterenlerin cezalandırılacağını göstermiştir.

Arapça ezan yasağına aldırış etmeyip ülkenin dört bir yanında ezanı Arapça okumaya devam eden vatandaşların haberlerinin devlet ricaline ulaşması üzerine Diyanet İşleri Riyaseti 4 Şubat 1933 tarihinde müftülüklere Arapça ezan ve kamet okumaya teşebbüs edenlerin kesin olarak şiddetli bir şekilde cezalandırılacağını, halkın dini hissiyatını tahrik etmek suçuyla yargılanacağını bildiren bir ta’min göndermiştir (Albayrak, 1975, ss. 250-251). Gönderilen bu genelgeden sonra halk Türkçe ezan meselesini kitlesel olarak tenkit etmeye cesaret edememiştir (Albayrak, 1975, s. 251). Vatandaşların bu uygulamaya gösterdiği tepkiler bireysel düzeyde kalmış ve hatıratlarda yerini almıştır. Örneğin Ali Ulvi Kurucu, Konya Aziziye Camii müezzini Zekai Hoca’nın Türkçe ezan okunması mecbur tutulunca onu okumamak için önce Kıbrıs’a oradan da Medine’ye hicret ettiğini nakletmiştir (Düzdağ, 2016, s. 49). Nureddin Boyacılar, evlerde, bağ ve bahçelerde jandarmanın takibinin mümkün olmadığı yerlerde ezanı Arapça okuduklarını ifade etmiştir:

Rahmetli hocam Hâfız Ömer Gündüzalp, bize Arapça ezanla kameti öğretmiş ve Kur'an Kursunda tatbikatını yaptırmıştı. Ancak, Arapça ezan, kametin cami ve mescitlerde okunması yasaktı. Evimizde, bağ ve bahçelerde veya dostlarımızın evinde, Arapça ezan okur ve kamet getirerek cemaatle namazlarımızı kılardık.

İmâm ve Müezzinler, mescit ve camilerde mecburen Türkçe ezan okurlardı
(Boyacılar, 2013, s. 30).

Hacı Veyiszâde İbrahim Efendi bu yaşananların başka ülkelerde tatbik edilmediğini ifade ederek uygulamanın sonucunun ne doğuracağını sormuştur:

Yahu milletimize tatbik olunan inkılâp o kadar amansız oluyor ki, Türkiye'nin Müslüman milletleriyle hiç alâkası kalmasın, hiçbir bağlantısı kalmasın isteniyor. Ezanı değiştirmek ne Rusya'nın aklına geldi ne Çin'in... ne de başka bir gayrimüslim devletin... Ezan yalnız bizde değişti. Yahu bizden başka, değişik bir Müslüman ülke yoktur dünyada... Bunlar kimin gözüne girmek için yapılıyor? Bu işin sonu ne olacak? Ezan bilmeyen insanlar, ezan duymamış çocuklar, ezanın ruhuna düşman nesiller! Bunların sonu ne olacak? (Düzdağ, 2016, s. 66)

Hacı Veyiszâde İbrahim Efendi'nin bu sorusunu dikkate alanların varlığı hatıratlara yansımıştır. Örneğin Mahir İz, Arapça ezanın okunamadığı, Arapça kametin getirilmediği o mezkûr yıllarda Edremit Orta Mektebinde müdürlük vazifesi yapmıştır. Görevini yerine getirirken edebiyat dersi işleme bahanesiyle pek çok kez diğer branşların dersine girmiştir. Ders esnasında Tevfik Fikret'in, "Allahuekber Allahuekber, Bir samt-ı ulvî güyâ tabiat ..." şeklinde başlayan şiiri vesile kılıp, okulun her sınıfında Arapça ezan okuduğu öğrencileri tarafından hatıratlarda nakledilmiştir (Özdamar, 2017, s. 144).

Gerek toplu halde gerek bireysel olarak gösterilen tüm protestolar, direnişler devlet tarafından dikkate alınmamış neticede Türkiye'de 1932'den 1950 yılına kadar ezan zorunlu olarak Türkçe okunmuştur. Aksi davranışlar sergileyenlere ise ağır yaptırımlar uygulanmıştır (Albayrak, 1975, ss. 250-254).

2.1.2.5. Dini Yayıncılık

1 Kasım 1928 yılında gerçekleştirilen harf inkılabıyla yeni bir döneme girilmiştir. İnkılap kapsamında Arap harfleri ile okuma yazma yasaklandığı için asırlardır devam eden ilmi faaliyetler sekteye uğramış, vatandaşların dini neşriyatla olan bağı her geçen gün zayıflamıştır (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 231). Bununla beraber Kur'an okuma ve okutma faaliyetleri de sıkı bir takibe alınmıştır. Kur'an eğitimi veren çoğu kurum kapatılmış, oldukça az sayıda olan Kur'an kurslarında ise Kur'an eğitimi neredeyse durma noktasına gelmiştir (Öcal, 1998, s. 264).

İnkılap gerçekleşdikten sonra yeni harflerin tedrisatı için hemen harekete geçilmiştir. Ali Ulvi Kurucu, inkılaptan sonraki günleri şöyle anlatmıştır:

Yazı inkılâbı oldu. Köy imamlarının Konya'ya gelip on beş gün yeni harfleri öğrenmeleri mecbur tutuldu. Babam da gitti. On beş gün sonra yeni harfleri öğrenmiş olarak döndü. Yanında yeni harflerle alfabe vesaire de getirmişti. Hem Latin harflerini öğretiyor hem de eskimez yazımızla yine medresesine devam ediyordu. Fakat o günlerde jandarmalar dolaşmaya başlamışlardı (Düzdağ, 2016, s. 39).

Camilerde, evlerde veya çeşitli mekanlarda yapılan Kur'an dersleri, Arap Harfleri öğretiyor gerekçesiyle polis ve jandarma tarafından cezai işlem görmüştür. Hayreddin Karaman, çocukluk yıllarında şahit olduğu bir olayı şöyle anlatmıştır:

Ya ilkokula gidiyordum veya henüz başlamamıştım, babamın dükkânı önünde dururken Tavukçu Mahallesinden bize doğru, sokağı dolduran bir kalabalığın gelmekte olduğunu gördüm. Biraz yaklaşıncı daha iyi gördüğüm manzara beni dondurdu, korkudan ellerimi duvara yapıştırdığımı hatırlıyorum. Azime Hoca isimli bir kadın hoca (kızlara Kuran ve din bilgisi okuturdu) ve onun iki kızının kollarına polisler girmişlerdi, Azime Hoca korkudan bayıldığı için ayakları yerde sürünür gibiydi, arkada, koltuklarında Kur'an ve onun cüzleri bulunan kız öğrenciler ve onların da yanında ve arkasında sivil veya resmi giyimli birkaç emniyetçi, suçları Kur'an okumak ve okutmak olan bu zavallılar karakola götürülüyorlardı; çünkü bugünküne yakın bir uygulama vardı, okulu bitirip belli bir yaşa gelmeyen çocukların Kur'an kurslarına gitmeleri de, evlerde özel hocalardan okumaları da yasaktı. Talep olduğu için gizli okutulur, arada sırada böyle baskın yenir, karakolda okutan ve okuyanların gözleri korkutulur, bir süre korku hakim olur, sonra yine gizli gizli okuma okutma başlardı. Babam da bu manzarayı gördü, kalabalık geçince dişlerini sıkıp içini geçirdiğini hatırlıyorum (Karaman, 2008, s. 32).

Muhtevası fark etmeksizin Arap harfleriyle yazılan her türlü yazı, dergi, kitap yasak sayılmış, bunları okuyanlar ve okutanlar ise mahkemeye sevk edilmiştir. Mahkemeye sevk edilenlerin durumu davaya bakan hâkimin inisiyatifine bırakılmıştır. Arap harfleriyle okuyup yazmanın yasak olmaması gerektiğini düşünen hakimler, kişiye beraat verirken üst makamların tepkisinden korkan veya Arap harflerinin kat'i surette

yasak olması gerektiğini düşünen hakimler söz konusu kişilere hapis cezası vermiştir. Kurucu, babasının mahkemesinde davaya bakan hâkimin tavrını şöyle anlatmıştır:

1937 yılı ortalarıydı. Tekke mahallesinde, imamı olduğu mescitte Vanlı Murad Hoca ile birlikte babamdan "Kâfiye" okurken, polis tarafından basıldık. Arapça dilbilgisi kitabı İbnül-Hâcib'in eseri olan Kâfiye'yi bize okuttuktan sonra, "İpek Hoca" denilen, İpekli Hacı Mehmed Efendi'ye de "Mülteka" okutacaktı. O da gelmiş sırasını bekliyordu. Yanında üniformalı bir polisle, bir adam içeri girdi. "Burada Arap harfleri okunuyor." diye zabıt tuttular. Babamı mahkemeye verdiler. Sulh Ceza hâkimi, "Arap Hâkim" diye anılan aslen Halepli bir zat idi. Mahallede mescidin karşısındaki evde oturan komşumuz hamamcı Hacı Mahmud Efendi de Halepliydi. Peder onunla konuştu. O da hâkimin evine giderek, babamdan bahsetti. Peder davadan beraat etti. Fakat Hâkim Bey, komşumuz Hacı Mahmud Efendi'ye şöyle demiş: "İbrahim Efendi'nin babası da geçen senelerde aynı sebepten mahkemeye verilmişti. O günkü hâkim Ahmed Bey onu beraat ettirmişti. Bence de ilim suç değildir. Ben de beraat ettiririm. Fakat Hoca artık okutmaya biraz ara versin, dikkatli olsun." (Düzdağ, 2016, ss. 94-95).

Çıkarılan kanunla Arap harfleriyle yazılan kitapları bulundurmamak, muhafaza etmek, ticaret kabilinde satmak, basımını ve yayımını yapmak gibi faaliyetler de yasaklamıştır. Bu kitapları evlerinde bulunduranlara ve diğer faaliyetleri gerçekleştirenlere çeşitli cezalar verilmiştir. Elif cüzü satanlar dahi bu kapsamda değerlendirilmiştir (Bulut, 1997, ss. 168-169). Zabıta ve jandarma halk arasında dolaşarak, Kur'an cüzleri satanları takip ettikleri, yakaladıklarını mahkemelere sevk ettikleri hatıratlarda nakledilmiştir:

Yeni yazı çıktığı sıralarda idi. İstanbul'da saray, köşk, yalı, türbe, çeşme, köprü velhasıl resmî ve hususi bütün binaların ve evlerin dış kısmında binalara asılmış, yazı sanatı bakımından da çok yüksek kıymetli, büyük yazı levhaları vardı. Ne hak ne mesken hürriyeti düşünülmeden verilen emir üzerine bekçiler, omuzlarında uzun merdiven, uzun sırık, yanlarında çöp arabaları olduğu halde, sokak sokak dolaşarak o canım levhaları dürterek düşürdüler, parçaladılar. "Ya malik – el mülk" gibi kıymetli yazıları, tuğraları kırıp çöp arabalarına doldurdular.

Evleri de arayacaklarmış, meskenlerdeki levhalar da indirilecekmiş yolunda haberler yaydılar. Korku ve endişe içinde kalan Müslüman halk, odalarındaki

ayet-i kerime yazılı levhaları indirdiler, tavan aralarına sakladılar (Edip, 1975, s. 92-93).

Evleri aramak suretiyle Arap harfleriyle yazılan tüm kitapların imha edildiğini gören halk, şaşkınlıktan ne yapacağını şaşırmış, bu kitapların kaybolmaması için ya da yasaklı kitapları bulundurduğundan dolayı cezai işlem uygulanmaması için kendince tedbirler almıştır. Kimisi evlerinde bulunan elif cüzlerini, Kur'an-ı Kerimleri, el yazısı kitapları toplayıp ahırda, samanlıkta saklamış, kimisi bahçesine gömmüş, kimisi ise yakmıştır. Hacı Veyis Efendi evindeki kitapları kaldıran oğullarına:

Çocuklar, Kuran-ı Kerim'in, zikrullahın yasak edildiği bir memlekette, kütüphanede hangi kitap kalır! Öyleyse evden Kuran'a kadar hepsini kaldırıp kurtulalım! Hangisi suç, hangisi değil, bilmiyoruz ki... Yazı değişmiş Kuran harfleriyle yazılması yasaklanmış. Bundan büyük felâket ve facia olmaz. Ben şaştım bu işe! Hangi kitabı kaldıracağsanız kaldırın, hangisini bırakacağsanız bırakın!" sözleriyle gerçekleştirilen bu inkılabı sitemde bulunmuştur (Düzdağ, 2016, s. 64).

Benzer şekilde mahkeme azası olan bir kişi evindeki kitapları kaldırırken duyduğu hüznü şöyle ifade etmiştir:

Mevlid, Kur'an gibi kitaplarda "Abdülhamid" adı olduğundan toplatılması emredilmiş, jandarmalar köylere çıkıp gelişigüzel evlerde, câmilerde arama yapıp kitapları toplamaya başladılar. Bu kara haber üzerine çok kıymetli basma, el yazısı kitaplar toplandı veya sahipleri tarafından toprağa gömüldü. Ben de mahkeme azası olmama rağmen, ecdad yadigârı Kur'an ve kitapları sandıklayıp göz yaşlarımla geceleyin bahçeye gömdüm (Edip, 1975, s. 93).

Gerçekleştirilen harf inkılabı o devirdeki pek çok kişi tarafından ağır tenkitlere tabi tutulmuştur. Hacı Veyiszâde İbrahim Efendi, "bir köyün çocuklarını cehaletten kurtaralım diye çalışırken, bir günde bütün bir millet cahil kaldık." demiştir. Dolayısıyla bu inkılapla nice ilim sahibi hocaların da yeniden yazı öğrenmek mecburiyetinde kaldığını söylemiş ve cümlelerini şu şekilde tamamlamıştır: "Bilmem ki tarihte böyle bir facia daha var mıdır?" (Düzdağ, 2016, s. 40).

Mahir İz, bugün içine düştüğümüz dinî, milli, ahlaki perişanlığın en büyük sebebi olarak harf inkılabını görmüştür. Bu inkılabı karşı halkın büyük bir tepki göstermesi gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir: "Mutaassıp halk, şapkaya karşı ayaklandı. Ama asıl

milletçe kıyam olunması gereken felaket, harf inkılâbıydı.” (Özdamar, 2017, s. 215). Hacı Veyiszâde İbrahim Efendi’nin düşünceleri de Mahir İz’den farklı değildir. O aynı fikri paylaşarak duygularını şöyle ifade etmiştir: “Türk milleti yanlış yere isyan etti. Şapkaya değil, harfe isyan edecekti. Şapka nedir? İnsan günde bin şapkayı kafasından atıp değiştirebilir...” (Düzdağ, 2016, s. 40). Sahip olunan bu kültürün unutulmaması ve geçmişe yabancılaşmamak için Arap harflerini öğreten hocaların varlığı da hatıratlarda nakledilmiştir. Örneğin Mahir İz bu harflerin unutulmaması için öğrencilerle kendi evinde dersler yapmış ve her öğrencisine, bu harfleri çevrelerindeki on gence öğretmelerini vasiyet etmiştir (Özdamar, 2017, s. 216).

Bahsi geçen yıllarda dinî neşriyat da sekteye uğramış, Diyanet İşleri Reisliği’nin bastırdığı birkaç eser dışında, dini neşriyattan bahsetmek mümkün olmamıştır. Öyle ki gazeteler ve mecmualarda sıkı bir denetim ve sansür uygulanmıştır (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 252). Dini bir atmosfer oluşturulması istenmediğinden din ile alakalı neşredilen tüm yazılarla mücadele edilmiştir. 1945 yılında Matbuat Umum Müdürü’nün imzasıyla İstanbul gazetelerine şöyle bir tebliğde bulunulmuştur:

Gazetelerinizin son günlerdeki neşriyatı arasında dinden bahis bazı yazı, mütalaa, ima ve temsillere rastlanmaktadır. Bundan sonra din mevzuu üzerinde gerek tarihi gerek temsili ve gerek mütalaa kabilinden olan her türlü makale ve fıkra ve tefrikaların neşrinden tevakkî edilmesi ve başlanmış bu gibi tefrikaların en son on gün zarfında nihayetlendirilmesi... (T.C. Başvekalet, Matbuat Umum Müdürlüğü, 1945; akt: Edip, 1975, s.33).

Nitekim yine aynı dönemde Ömer Rıza Doğrul’un, Hz. Muhammed isimli eseri toplattırılması üzerine Doğrul, eserin niçin toplattırıldığını sormuştur. Dahiliye Vekaletine bağlı Matbuat Umum Müdürü Vedat Nedim Tör, 1943 tarihinde verdiği resmi cevapta şunları söylemiştir:

Biz, her ne şekil ve surette olursa olsun, memleket dahilinde dinî neşriyat yapılarak dinî bir atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dinî bir zihniyet fideliği vücuda getirilmesine taraftar değiliz. Zât-ı âlilerinin herkesçe de müsellemler olan ilim ve faziletinize hürmetkâruz. Ancak günün bu kabil neşriyata tahammülünü olmadığını siz de takdir edersiniz (Edip, 1975, s. 26 ; Kara & Gündoğdu, 2019, s. 253).

Tek Parti döneminde yani 1924-1950 yılları arasında Diyanet İşleri Reisliği bünyesinde sadece 19 adet dini eser yayımlanmıştır. Meclisin aldığı karar neticesinde, *Hak Dini Kur'an Dili* isimli Kur'an'ın tefsiri ile *Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi* hazırlanarak basımları gerçekleştirilmiştir. Bu iki eser haricinde yayımlanan 17 eserin 8 tanesi Akseki'ye aittir. *Ahlak Dersleri*, *Askere Din Dersleri*, *Türkçe Hutbe*, *Köylüye Din Dersleri*, *İslam Dini*, *Yeni Hutbelerim*, *Yavrularımıza Din Dersleri* isimli eserler Akseki'nin toplumun her kesimini din alanında bilgilendirmeyi amaçlayarak kaleme aldığı eserlerdir (Kara & Gündoğdu, 2019, ss. 232-233). Dini neşriyatın her türlüşünün yasak olduğu dönemlerde Akseki'nin insan üstü çabalarını Kara şu sözlerle değerlendirmiştir:

...Neredeyse kayda değer hiçbir dinî yayının olmadığı bir dönemde 1924-1945 yılları arasında Akseki'nin o zorlu görevlerinden vakit bularak ve devletin bütçesiyle yayınlattığı [dinî] kitapların listesi, dikkatle bakılması ve değerlendirilmesi gereken bir siyasete, bir kararlılığa ve şuura işaret etmektedir. Bu hacim ve muhteva o dönemin şartlarında benzeri olmayan bir hadisedir ve çok büyük bir boşluğu doldurmuştur (Kara, 2010, s. 199).

2.1.2.6. Cami ve Mescitlerin Durumu

Diyanet İşleri Reisliği teşekkül sürecinde kurumun görev ve yetki alanı; İslam dininin itikat ve ibadetle ilgili işlerini yürütmek, dini müesseselerin idaresi, camii, mescit, tekke ve zaviyelerin yönetimi, İmam Hatip, vaiz, hatip ve müezzin ile diğer görevlilerin tayin ve azilleri olarak tanımlanmıştır (Diyanet İşleri Başkanlığı, 1999, ss. 21-25). Ancak bir süre sonra Diyanet İşleri Reisliğine tanınan bu yetki ve imkânlar devletin laiklik politikaları kapsamında günden güne elinden alınmıştır. Örneğin Kasım 1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılması ve görevli şeyhlerin vazifelerinin ortadan kaldırılmasıyla birlikte cami ve mescitlerin idaresi ve burada görevli imam, hatip, müezzin gibi görevlilerin tayin, nakil, emeklilik vb. özlük haklarına ilişkin tüm yetkiler Evkaf Umum Müdürlüğü (Vakıflar Genel Müdürlüğü)'ne devredilmiştir. Böylece Diyanet İşleri Riyaseti sadece cami hizmetlerin dini yönünü (hutbeler) kontrol yetkisine sahip olmakla görevlendirilmiştir (Diyanet İşleri Başkanlığı, 1999, ss. 24-25).

Cami ve mescitlerin tasarruf hakkının Reislikten alınmasıyla birlikte bu yapılar daha önce bir benzeri görülmemiş şekilde kullanılmaya başlanmıştır. 1932 yılında "Cami ve Mescitlerin Sınıflandırılması Hakkında Nizamname" çıkartılmıştır. Bu nizamnameye

göre camiler birtakım şartlar çerçevesinde tasnif edilmiştir. Aynı şekilde camilerdeki cüzhanlık, devirhanlık, sûrehanlık gibi hizmetler, imam-hatiplik ve müezzinlik vazifesinde birleştirilmiştir (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 238).

Tasnif dışında kalan cami ve mescitlerin bir kısmı kapatılarak bir kısmı da başka amaçlarla kullanılmıştır. Örneğin Ayasofya Camii 1 Şubat 1935'te müzeye çevrilmiştir. Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye' de İslamlık* isimli kitabında 1928 yılında İstanbul'da bir caminin Cumhuriyet Halk Partisine satıldığını ifade etmiştir (Jaschke, 1972, ss. 65-66).

Diğer yandan tasnif dışı camilerin büyük bir kısmı askeriye verilmiş, bir kısmı da buğday ambarı, ot deposu ve çeşitli eşyaların muhafaza edildiği depo olarak kullanıldığı nakledilmiştir. Faal olarak açık olan camiler ise bakımsızlıktan harap olmuş şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Başka bir amaçla değerlendirilmek için dönüştürülmeyen camilerde dinî hizmet ifa etmek için izin istenmiştir (Edip, 1975, s. 30-37). Ancak halk çoğu zaman resmi otoriteden izin almadan, kendi imkanlarıncamide faaliyetlerine devam etmiştir. Öyle ki vatandaşlar kimi zaman caminin bakımını üstlenmiş kimi zaman vakit namazlarını eda edebilmek için içlerinden biri imam olmuş kimi zaman ise camiye imam bulmuşlardır. Örneğin Hacı Veyis Efendi'nin kendi camisi ot deposu olarak kullanılmaya başlandıktan sonra vazifeye devam ettiği cami bu kapsamdadır. Ali Ulvi Kurucu dedesinin camisini anlatırken bahsi geçen yıllarda camilerin nasıl kullanıldığını şöyle ifade etmiştir:

Bir zaman sonra dedemin camii ot deposu oldu. Elinden anahtarı aldılar. Camiye ot dolduruldu. Büyük bir cami idi. Dedem ondan sonra yine Dolav mahallesinde, küçük bir mescide geçti. Bu mescidin imamı ölünce yerine imam tayin olunmamıştı. Zaten hep böyle yapıyordu. İmam ölünce, yerine yenisi gönderilmiyor. Açıp kapayan, ezan okuyup, namaz kıldırıp bir bakını olmayınca da cami terk edilmiş hâlde kalıyordu. Çünkü her yerdeki mahallelinin camilere sahip çıkabilmesi tabii ki imkânsızdı. Bunun üzerine Evkaf, yani Vakıflar İdaresi, "ihtiyaç fazlası" diyerek cami binasını, kiraya veriyor veya satıyordu. Bu şekilde ev olarak, iş yeri olarak kullanılan, yıkılıp yerine başka şey yapılan pek çok cami vardı. İmamsız kalan o mescide, sokak sakinleri sahip çıkmaya çalışmışlardı. İçlerinden biri imamlık edip namazı kılıyorlarmış...Dedem, kendi camii ot deposu yapılmıca, oraya geçti. Burası Cuma kılınmayan küçük bir mescitti (Düzdağ, 2016, ss. 135-136).

Kendi camisi ot deposuna dönüştürülen Hacı Veyis Efendi, camilerin kapatılması uygulaması hakkında şu yorumda bulunmuştur:

Yahu, mabedsiz memleket ne olur! Mabed bir memleketi ruh birliğine çağırır. Dinimiz tevhid dinidir, birlik dinidir. Müslümanların Allah'ı bir, Peygamber'i bir, kitabı bir, kiblesi bir... Bu birlik aralansa, aynen ipliği kopan, şirazesini kopan tesbihe döner. İpliğine bağlı olduğu müddetçe, tesbihi çekebilirsiniz, sayıyı gösterir, işinize yarar. İpliği koptuktan sonra tanelerin her biri bir tarafa dağılır. Ne bir işe yarar ne de bir kıymet ifade eder. Bu millet, din bağı koparsa, nasıl bir araya gelir, nasıl toplanır, ne iş yapabilir? Mabed, bu kadar işler, güçler, dertler, gaileler arasında, insanları ruh birliğine, gaye birliğine, hedef birliğine çağırır ve bu birleşmeyi temin eden mübarek bir vasıta. Mabedini kaybeden millet ruhunu kaybeder, her şeyini kaybeder... (Düzdağ, 2016, ss. 80-81).

Cami ve mescitlerin sınıflandırılması hakkında çıkartılan nizamnameye göre tasnif edilen camiler, ihtiyaç fazlası gerekçesiyle kapatılmış ya da başka bir amaçla kullanılmıştır. Ancak bu uygulamanın neticesinde cuma ve bayram namazları gibi toplu kılınan namazlar için mevcut camiler ihtiyacı karşılamamıştır. Dolayısıyla vatandaşlar namaz kılacakları bir mekân sormak ve cami dışında müsait bir mekânda kılınan cuma ve bayram namazlarının caiz olup olmayacağını öğrenmek için Diyanet Riyasetine dilekçe göndererek fetva istemişlerdir. Gelen dilekçelere Akseki imzasıyla verilen cevaplardan biri şöyledir:

Merkez-i kazada mevcut camilerin cihet-i askeriyeden işgal ve seddi münasebeti ile halkın beş vakit ve cuma ve bayram namazlarını gerek sûret-i mahsusada ihzâr ve gerek musalla ittihâz olunan mahalde kılmaları câiz olup bu bapda bir mahzur ve tereddüde mahal bulunmadığının mezkûr müftülüğe cevâben emir ve iş'âr buyurulması muvâfık olacağı tezekkür kılındı (Müşavere Heyeti Kurul Kararları, 1940 s.138; akt: Kara & Gündoğdu, 2019, s. 241).

Mevcut camilere askeriyenin el koymasından dolayı namaz kılınacak bir yer olmasa bile cuma ve bayram namazı gibi toplu halde kılınması zaruri olan namazların terk edilmemesi gerektiği, bulunan uygun bir yerde eda edilmesinin gerekliliği Akseki tarafından ifade edilmiştir. Nitekim cami eksikliği ibadeti eda etmeye engel değildir. İbadetin gerçekleşmesi için mümkün mertebe imkân oluşturulmalıdır kararı çıkmıştır.

Öyleyse denilebilir ki nizamnameye dayanılarak tasnif edilen camiler, toplumun ihtiyaçlarıyla örtüşmemektedir.

2.1.2.7. Din Görevlilerinin Durumu

Cuma ve bayram namazlarının eda edilmesi için yeterli sayıda ve büyüklükte camii olmayışının yanı sıra imam, müezzin gibi cami görevlilerinin de yetersiz olması başka bir problemi doğurmuştur. “*Cami ve Mescitlerin Sınıflandırılması Hakkında Nizamname*” gereğince ihtiyaç fazlası olduğu düşünülen pek çok cami başka amaçlarla kullanılmış boşa kalan din adamları ise ya emekliye sevk edilmiş ya da yeni bir vazifeye tayin edilmişlerdir (Bulut, 2019, s. 115).

Diğer yandan harf inkılabının gerçekleşmesiyle birlikte Diyanet Riyaseti, imam ve hatiplerin yeni alfabeyi en kısa zamanda öğrenmelerini talep etmiş, istenilen sürede yeni harflerle okuma-yazmayı öğrenemeyenlere vazife verilmemesi kararını almıştır. Bu durum bazı imamların görevden alınmasına sebep olmuş, netice de kasaba ve köylerde zaten eksik olan imam ve hatip sayısı daha da azalmış, mevcut problemler had safhaya ulaşmıştır. Cenazelerin teşhiz ve tekfinlerini yapacak, namaz kıldırarak imam kalmamıştır. Nitekim müftülüklere gelen dilekçelerde bu kez de köylerdeki camilerde imam olmadığından Cuma ve bayram namazlarının nasıl kılınacağı, cenaze işlemlerinin kim tarafından yapılacağı sorulmuştur (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 240).

1931 yılında bütün cami ve mescitlerin yönetimi, denetimi ve bunların görevlileri Evkaf Umum Müdürlüğü’ne devredilmiştir. Bu nedenle Diyanet İşleri Reisliği’nin cami görevlileri hakkındaki tüm yetkileri elinden alınmıştır (Yavuzer, 2006, s. 55). Hademe-i hayrat’ ın Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne verilmesi, hademe-i hayrat’ı ekonomik ve sosyal bakımdan bazı sıkıntılara sokmuş ve din hizmetleri konusunda iki başlılığa sebep olmuştur (Kara & Gündoğdu, 2019, ss. 317-318). Hal böyle olunca din görevlilerinin sayısı her geçen gün azalmış, var olan din görevlilerinin maaşları oldukça düşmüştür. Din görevlileri, Diyanet İşleri Reisliğine ve Evkaf Umum Müdürlüğü’ne gönderdikleri dilekçelerde ücret almadan vazife yaptıklarını, maiyetleri verilmediği için yokluk ve sefalet içinde, hal-ü perişan bir şekilde göreve devam ettiklerini ifade ederek seslerini duyurmaya çalışmışlardır (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 242).

Din görevlilerinin maiyetleri, mecliste bütçe müzakereleri esnasında gündeme gelmiş olmasına rağmen iyileştirme yönünde hiçbir çaba sarf edilmemiştir (Albayrak,

1975, s. 225-234). Ancak din görevlilerinin az bir maaş almasına ya da vazifeleri karşılığı hiç ücret almamasına rağmen görevlerini ifa etmeye devam ettikleri hatıratlarda nakledilmiştir. Ali Ulvi Kurucu'nun dedesi Hacıveyis Efendi'yi bahsi geçen din görevlilerinden biri olarak nitelendirmek mümkündür.

Dedem, Dolav mahallesindeki Ulu Cami'de elli yıla yakın bir zaman ücretsiz imamlık etti. Çünkü o zaman bu caminin bir vakfı, geliri yoktu. Vakıflarına önce Vakıflar, sonra Belediye el koymuştu. İmamların çok azına, o da çok düşük bir maaş veriliyordu. Zaten din adamları, Diyanet'e değil Vakıflar idaresine bağlanmıştı. Hülâsa insanları dinî bakımdan irşadsız, öndersiz ve mabedsiz bırakmak için her şey yapılmıştı. Dedem hem namazı kıldırıyor, vaaz ediyor hem çoluk çocuğu okutuyor hem de mahallenin fakirlerini kolluyordu. İdarenin bu alakasızlığını da rahat hareket edeceği için, canına minnet biliyordu (Düzdağ, 2016, ss. 129-130).

Benzer şekilde 1934 yılında Hacıveysizâde İbrahim Efendi'nin görev yaptığı caminin vakıf dükkanlarına belediye el koyunca cami'nin mütevellisinden Hakkı Efendi ile aralarında şöyle bir diyalog geçmiştir:

...Hakkı Efendi ağlayarak: Hocam belediye vakıf dükkanlarına el koydu... maaşınız kesiliyor, deyince.

Hacı Veyiszâde İbrahim Efendi: "Eh, Hakkı Bey, Allah feyzini kesmesin... Babam elli senedir, namazı maaşsız kıldırıyor. Yeter ki Rabbim bize el açtırmassın...Hakkı Efendi, maaşım kesildi diye caminin anahtarını size iade edeceğimi mi zannediyorsun? Caminin hizmetini devam ettireceğiz inşallah." cevabını verdi (Düzdağ, 2016, ss. 75-76).

Hacı Veyiszâde Efendi gibi herhangi bir ücret almadan vazifelerine devam eden imamların varlığının yanı sıra boş kalan pek çok cami ve mescit olmuştur (Albayrak, 1975, s. 231). Ancak boş kalan cami ve mescitlerde, rastgele kişilerin imamlık yapmasına izin verilmeyeceği, köylerde kanuna uygun olarak seçilmeyen imamların görev yapması halinde buna müsaade eden köy muhtarı ve ihtiyar heyetleri hakkında takibat kararı çıkartılacağı müftülöklere gönderilen tamimle bildirilmiştir (Albayrak, 1975, ss. 288-292). Buna göre yaygın din eğitimi ve din hizmetleri kapsamında gerçekleştirilen dini faaliyetlerin tamamını devletin kontrol etmeye çalıştığı ifade edilebilir. Başka bir ifadeyle

devlet, kendi kontrolünün dışında din eğitimi ve dinî faaliyetlerin gerçekleşmesine engel olmuştur.

Diğer yandan din hizmetlerinde görevli olan az bir personel Başvekil İsmet Paşa'nın emriyle eğitilmeleri ve devletin laiklik politikaları doğrultusunda yetiştirmeleri için “*Halk Evlerinde*” eğitime tabi tutulmuşlardır (Akın, 2010, s. 208). Bu eğitimin amacı Diyanet İşleri personelini kürsülerde kontrol altına almak ve eski medrese zihniyetinden uzaklaştırmak olarak değerlendirilmiştir (Düzdağ, 2016, s. 277).

Sonuç olarak bu bölümde tek partili dönemde Diyanet ve Diyanet Teşkilatı'nın durumu hatıratlar bağlamında tasvir edilmeye çalışılmıştır. Tasvir edilen bu tablo 1923 ile 1950 yılları arasında Türkiye'deki yaygın din eğitimi ve din hizmetleri faaliyetleri hakkında fikir vermektedir. Buna göre yaygın din eğitiminin en önemli mekanlarından olan cami ve mescitlerin bir kısmı kapatılmış, başka amaçlarla kullanılmış ya da ilgisizliğe terk edilmiştir. Yine yaygın din eğitiminin en önemli vasıtalarından olan hutbe ve vaazlar Türkçeleştirilmiş, konu sınırlaması getirilerek denetim altına alınmıştır. Din hizmetlerinin ve yaygın din eğitiminin bel kemiği olan imamlar, vaizler ve hatipler devletin izlediği laiklik politikaları doğrultusunda yetiştirilmeye çalışılmış, otoritenin onaylamadığı faaliyetlerde bulunanların ya vazifelerine son verilmiş ya da hapis cezası verilmiştir. Hademe-i Hayrat olarak isimlendirilen imam, müezzin, vaiz, hatip gibi din görevlilerinin maişetleri oldukça düşük tutulması sebebiyle bu kimseler zor şartlar altında yaşamlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Tüm bunlar 1923 ile 1950 yılları arasında yaygın din eğitimi ve din hizmetleri faaliyetlerinin durumunu gözler önüne sermektedir. Dine ve dini hayatın tamamına getirilen bu ve benzeri kısıtlamalara paralel olarak Diyanet İşleri Reisliği Teşkilatı'nın bu dönemde oldukça zayıf kaldığı, halkın beklentilerini karşılamadığı hatıratlarda ifade edilmiştir (Bulut, 2019, s. 114).

2.1.3. 1950 Sonrası Diyanet İşleri Başkanlığı

1945 yılından itibaren Türkiye'de çok partili hayata geçiş dönemine girilmiştir. Bu dönemin getirdiği özgürlük ortamında devletin izlediği laiklik politikaları tartışılmaya başlanmıştır. 1947 yılında gerçekleşen Cumhuriyet Halk Partisi 7. Kurultayında toplumun din bakımından ihtiyaçları ele alınmış, toplumda var olan problemlerin çözümü ve Komünizm tehdidinin önüne geçilmesi için dinden istifade edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Kurultay'da uzun süren müzakereler sonucunda devletin denetiminde

olması şartıyla, din eğitimi ve din hizmetleri konusunda yumuşak bir politika izlenmesine karar verilmiştir (Kara & Gündoğdu, 2019, ss. 254-255). Bu bağlamda diğer bölümlerde de zikredildiği gibi 1947’de hacca gidecekler için gerekli döviz verilmiş, 1949’da ilkokulların 4. ve 5. sınıflarına seçmeli din dersi konulmuş, 1949’da on aylık İmam Hatip kursları açılmıştır. Yine 1949 yılında Ankara Üniversitesi’ne bağlı İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. 1950 yılında türbelerden bazıları tekrar ziyarete açılmıştır (Çakır & Bozan, 2005, s. 17).

Diyanet İşleri Reisliği açısından gerçekleşen en önemli hususlardan biri 29 Nisan 1947 tarihinde Ahmet Hamdi Akseki’nin Diyanet İşleri Reisi olarak atanmasıdır. Onun Diyanet İşleri Reisi olarak atanması halk tarafından sevinçle karşılanmıştır. Dönemin bazı mecmuaları Diyanet Riyaseti’nin bundan sonraki çalışmalarını heyecanla beklediklerini ifade etmişlerdir (Kara & Gündoğdu, 2019, ss. 269-270).

Bu yıllarda din eğitim ve din hizmetleri konusunda bir açılım gerçekleşse de devlet yönetimi “Türkçe ibadet” projesinden vazgeçmemiş bu projenin hayata geçirilmesi için ısrarcı olmuştur. Akseki, Diyanet Reisi olduktan sonra “Türkçe ibadet” projesini hayata geçirmek için İnönü tarafından Çankaya’ya çağırılmıştır. Yaşanan bu olayı Hasan Basri Çantay *Sebilürreşad* dergisinde kaleme aldığı bir yazıda şöyle anlatmıştır:

Diyanet Riyasetine geçen Aksekili Ahmet Hamdi Efendi'yi İnönü bir gün Çankaya'ya dâvet etti. Bu husustaki [Türkçe ibadet] karar ve azminin kat'i olduğunu söyledi. 'Her halde bu devrim olacak, ibadetler Türkçe yapılacak' dedi. Hamdi Efendi Diyanet Reis Muavini olduğu için, esasen meseleye vakıftı. Yaltkaya'nın hareketini tenkit ve muaheze ediyor, onu dine karşı, Kur'an'a karşı ihanetle itham ediyordu. Şimdi bu vazife ona tahmîl edilince çok müşkil bir mevkide kaldı. İş idare etmek, savsaklamak icab ediyordu.

- 'Paşam', dedi 'Bu mesele mühimdir. Tatbik kabiliyetini tetkik etmek icap eder. İlmi cephesini tetkik için biraz müsaade buyurmanızı rica ederim'.

Bu cevaba İnönü'nün canı sıkılmıştı. 'Tetkik olunacak bir ciheti yok. Şerafeddin Efendi bunun câiz ve muvâfık olduğunu kabul etmiş ve birçok sureleri de tercüme etmiştir. Sizin için yapacak uzun boylu bir şey yoktur. Onun hazırladığı esaslar dairesinde bu inkılâbın bir an evvel tahakkuku lâzımdır'.

Hamdi Efendi bin müşkülâtla hayli ter dökerek Çankaya'dan ayrıldıktan sonra hadiseyi bize nakletti. Çok müteessirdi, dedi ki:

-Ben bu haltı edemem istifadan başka çare yok!..

Bu olaydan sonra *Sebilürreşad* mecmuasında tercümenin Kur'an'ın yerini alamayacağına dair yayınlanan yazılar ve Akseki'ye destek veren bazı mebuslar sebebiyle İnönü, Türkçe ibadet konusunda daha fazla ısrarcı olamamıştır (Çantay, 1957, s. 19).

Diyanet İşleri Reisliği açısından önem teşkil eden bir diğer husus ise 23 Mart 1950 tarih ve 5634 sayılı kanunla Diyanet İşleri Teşkilatı'nın yeniden düzenlenmesi olmuştur. Buna göre Diyanet İşleri Reisliği'nin adı Diyanet İşleri Başkanlığı olarak değiştirilmiştir. Bu kanunla 1931 yılında Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredilen camiler ve cami görevlilerinin (hademe-i hayrat) yönetim ve denetimi 19 yıllık aradan sonra yeniden Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanmıştır (Yavuzer, 2006, ss. 106-107). Böylece gerçekleştirilen bu düzenleme ile din hizmetleri konusunda iki başlılığa son verilmiştir. Hademe-i Hayrat'ın Diyanet Teşkilatına yeniden bağlanması teşkilatta büyük bir sevinç meydana getirmiştir. Akseki, Nisan 1950 tarihinde bütün müftülöklere gönderdiği tamimde duygularını şöyle ifade etmiştir:

Vazifelerin en mukaddesini ücretlerin en naçiziyle ifa etmiş ve etmekte bulunmuş olan Hayrât Hademesi, 19 yıllık bir fasıladan sonra bugün, 5634 sayılı kanunla aslî ve hakikî mercileri bulunan Başkanlığımız teşkilâtına avdet etmiş bulunuyor. Hayrât Hademesinin ne kadar ağır hayat ve maişet şartları altında kutsi vazifelerinde azim, feragat ve tevekkül ile sebat ettikleri herkesçe bilinen bir hakikattir. Bununla beraber, Hayrât Hademesinin Allah katındaki ecirlerinin azim, mesailerinin meşkûr olduğunda hiç şüphe yoktur. Onlar, hayatlarını camilerimizin lâhutî ve nuranî sinesine vakfeyleyen bahtiyar ve mübeccel bir zümre teşkil etmektedirler. Hiçbir zümre Allah'ın ve Peygamber'in medh ü senasına onlar kadar mazhar olmamıştır. Hiçbir zaman mihraplarımızı imamsız, minberlerimizi hatipsiz, minarelerimizi ezansız bırakmamış olan Hayrât Hademesi, bütün Müslümanların en derin hürmet ve muhabbetlerine bihakkin mazhar ve müstehaktırlar... (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 319).

Bu dönemde yapılan düzenlemelere paralel olarak Diyanet Teşkilatı da dini hizmetlerin gelişmesi için büyük bir çaba göstermiştir. Örneğin Akseki, çalışmamızda sıkça değindiğimiz, “Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Rapor” isimli yazısını kaleme almıştır. Akseki bahsi geçen bu raporu 12 Aralık 1950 tarihinde devlet

yetkililerine sunmak üzere yayınlamıştır. Raporda ülkemizdeki örgün ve yaygın din eğitimi ve din hizmetlerinin 1950 yılına kadar ki durumu ve gelişimi gözler önüne serilmiş ve var olan problemlere dair alınması gereken tedbirler anlatılmıştır (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 345).

Öte yandan 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ülke çapında siyasi, sosyal ve dini hayat açısından büyük bir değişimin başlangıcını oluşturmuştur. Çok partili hayata geçişle birlikte dini hayatta gerçekleşen yumuşama Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde; Arapça ezan yasağının kaldırılması, devlet radyosunda Kur'an yayınlarının başlaması, İmam Hatip Okulları'nın açılması, ortaokulların ilk iki kademesine din dersi konulması, Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılması gibi yeni düzenlemeler söz konusu olmuştur (Çakır & Bozan, 2005, s. 18).

2.1.3.1. Ezanın Arapça Olarak Okunması

1946 yılında gerçekleştirilen seçimlerden sonra ezanın tekrar aslı diline dönmesi siyasi partiler, basın mensupları ve halk tarafından tartışılmaya başlanmıştır. Zira, Demokrat Parti'nin iktidarıyla beraber bu konu gündemde büyük bir yer teşkil etmiştir. Ezanın Türkçe olarak okunması 1950 yılına kadar 18 yıl boyunca devam etmiş, bu süreç zarfında ezanı Arapça okuyan ya da okumaya teşebbüs eden kişiler, cezai yaptırımlarla karşılaşmışlardır (Avşar & Emre Kaya, 2017, ss. 141-143). Başbakan Adnan Menderes gazetelere verdiği demeçte; Türkçe ezanın o dönemki taassupla mücadele mecburiyetinden doğduğunu, o dönemde uygulanan tedbirlerin devamına lüzum kalmadığını belirterek, konunun laiklik ve vicdan hürriyeti bakımından halledileceğini söylemiştir (Zafer Gazetesi, 1950 ; Milliyet Gazetesi, 1950). Uzun tartışmalar neticesinde yasa, 17 Haziran 1950 tarihli resmî gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir (Avşar & Emre Kaya, 2017, s. 148). 1932 yılının Ramazan ayında başlayan 18 yıllık Türkçe ezan uygulaması 1950 yılının Ramazan ayında son bulmuştur. Bu karar halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Halkın bu coşkusu hatıratlara da yansımıştır. Kutuz Hoca'nın hatıratında Arapça ezana dönüş, şu ifadelerle yer almıştır:

Kaderin bir cilvesi olarak ezan aslı haline döndüğü zaman da ben Büyük Cami'de imamdım. Yeni karardan haberim olmadığı için ezanı Türkçe okumaya başladım. Caminin önünde oturan cemaatten haberi duyanlar vardı; bana bağarmaya

başladılar. İlk anda ne olduğunu ne dediklerini anlamadım, anlayınca da şaka zannettim. Ciddi olduğuna kanaat getirince Arapça okumaya başladım. Minarede idim; bir de ne göreyim, ezanın aslıyla okunduğunu duyan kadın erkek herkes camiye doğru koşarak gelmeye başladı, uzak evlerde ise insanlar avluya, balkonlara çıktılar. Bir bayram havası, bir ba'sü bade'l- mevt yaşandı o gün. O zaman yasağın ne kadar rahatsızlık verdiğini ve halk tarafından kabul görmediğini fark ettim (Kara, 2019, s. 95).

...İlk uygulamaya konduğu tarihin ilk Cuma günü ben Çorum Ulu Camii'nde idim. Halk bunu bildiği için içerde vaaz olmasına rağmen hep dışarıda, cami avlusunda ve bir kısmı da avluya sığmadığı için yolda toplanmışlar, ezan vaktini bekliyorlardı. En güzel sesli iki müezzin minareye çıkmışlardı, o vakit geldi ve çifte ezan başladı: "Allahu ekber Allahu ekber...Eşhedu en la ilahe illallah...". Halk çöşmüştü, heyecan dorukta idi, gözlerden akan yaşlar biriktirilse, yasakçıları boğacak bir sel olurdu. Kimi şükrediyor, kimi ezanı tekrarlıyor, kimileri de kucaklaşıp ağlaşıyorlardı (Karaman, 2008, s. 33).

Ezanın aslına dönüş kararı çıktıktan sonra köydeki yaşı büyük kimselerin ezanı Arapça okumak için büyük bir heyecan duydukları hatıratlarda şöyle anlatılmıştır:

Binlerce, belki de yüzbinlerce kurban kesildi Türkiye'de. Halk ezanın Arapça'ya çevrilmesini çok büyük bir coşkuyla karşıladı. İlk Arapça ezan okunduğunda ben İzmir Kestanepazarı'ndaydım. Hacı Salih Efendi 70 yaşında vardı. Bu haber yayınlanınca o kadar yaşlı olmasına rağmen Kestanepazarı Camisinin minaresine çıktı ve Arapça ezanı kendisi okudu. Büyük bir heyecan duyuldu (Özek, 2000, ss. 54-55).

Ramazandı aksam radyo haberlerinden kararı öğrendim, hem teravih kalmak hem de ezanı aslına uygun okutmak için koşarak Sancakdar Camii'ne geldim, müezzini buldum, haberi naklettim ve bu gece aslına uygun oku dedim, müezzin korktu, ben memurum, müftülükten emir gelmedikçe okuyamam dedi, kızdım ve üzüldüm. Aynı haberi teravihten sonra Zarif Hoca da duymuş (Çorum'un meşhur hocalarından idi, Kayseri'den icazetli hatimle teravih kıldırarak kadar sağlam hafız, halkı çok etkileyen vaazlar ve hutbeler yapan, birçok insanın ıslahına vesile olan bir hocaefendi idi) Yaşlıca olduğu için 'Aman beni sabah namazında minareye çıkarın' demiş, sabah ezanı vakti minareye çıkarmışlar, büyük bir coşku ile ezan-ı Muhammedi'yi okumaya başlamış hem okuyor hem ağlıyormuş, halk da sabahın o saatinde kendilerini dışarı atmış, ağlayarak ezanı dinlemişler ve birçok

insan gelip hocanın arkasında heyecanlı bir sabah namazı kılmışlar (Karaman, 2008, ss. 33-34).

Nureddin Boyacılar ise Burdur halkının şükür secdesinde bulunduğunu bize aktarmaktadır:

Arapça ezanın serbest bırakılması radyodan ilan edildiğinde Ulu Câmî Müezzini Ali Efendi güzel ve yanık sesiyle Arapça ezan okumuştur. Bu sesi işiten Burdur halkı çarşıdaki dükkânlarını kapayıp Ulu Camiye doğru gözyaşları dökerek birbirlerini müjdeleyerek akın etmişler, şükür secdesinde bulunmuşlardı. Onların bu davranışlarını hatırladıkça hep heyecanlanır ve emeği geçenleri rahmetle anarım (Boyacılar, 2013, s. 30).

Hatıratlardan anlaşılmaktadır ki ezanın aslına dönmesi ülkenin dört bir yanında adeta bayram havası oluşturmıştır. Camiler dolup taşmış, kurbanlar kesilmiş, şükür secdeleri yapılmış, sevinç gözyaşları o günlere hâkim olmuştur.

2.1.3.2. Radyoda Dini Yayınların Başlaması

Kitle iletişim araçlarında ilk dini yayın, 5 Temmuz 1950 yılında radyoda Kur'an'ı Kerim'in tilavet edilmesiyle gerçekleşmiştir (Bulut, 1997, ss. 235-236). Buna göre, Ramazan ayı boyunca, günde iki defa, diğer aylarda ise haftada bir defa Cuma sabahları radyoda Kur'an-ı Kerim okunması kararı alınmıştır (Bulut, 1997, s. 236). Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki Hafız Ali Osman ve Hafız Ali Güran ile beraber Ankara radyoevine giderek plağa Kur'an okumuş ve dini sohbetlerde bulunmuşlardır (Kara & Gündoğdu, 2019, s. 370). Hafız Ali Osman Atakul bu olayı şöyle anlatmıştır:

1950 yılı Ramazan ayının ilk günleri idi. Ali Güran hocamız ile birlikte Ankara camilerinde mukabele okuyorduk. Bir gün 'Diyanet işleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki sizi istiyor' haberi geldi. Hafız Ahmet Köksal, Ali Güran ve ben Başkan'ın huzuruna çıktık. Üçümüze de birer Kur'ân-ı Kerim okuttu. Makam [ın]dan ayrıldık. Daha sonra Ali Güran hocamla beni yeniden çağırdı. Bize, 'şimdi sizinle radyoya gideceğiz, siz Kur'an okuyacaksınız. Sesinizi kayıt edecekler, hiç heyecanlanmayın, serbest okuyun' dedi. Başkan Bey ile Ankara radyosu müdürü de yanımızda olarak ses alma stüdyosuna girdik. İkişer sahife Kur'an'ı Kerim okuduk. Her ikimizin okuyuşları da başarılı bulundu. İlk gün ben okudum, ikinci gün Ali Güran Hocam okudu. Sıra ile Ramazan ayı boyunca Ali Güran hocamla birlikte canlı yayında birer gün ara ile Kur'an okuduk (Doruk, 2010).

Radyo’da Kur’an-ı Kerim okunması, vatandaşlar tarafından hayretle ve memnuniyetle karşılanmıştır. Radyo’da Kur’an okunacağını duyan Ali Rıza Sağman, bu söz *normal havada aniden parlayan şimşek gibi ruhumda birdenbire öyle bir çakış ile çaktı ki, yıldırımla vurulmuşa döndüm. Allah Allah! Radyoda Kur’an okunacak, bu ne tecelli? Ne harika? Allahım, bu ne kurtuluş?* sözleriyle hayretini ifade etmiştir (Sağman, 1951, s. 16-18 ; akt: Kara & Gündoğdu, 2019, s. 372).

Akseki çeşitli gazetelerden gelen sorulara toplu bir şekilde cevap vermek için İstanbul’da bir basın toplantısı düzenlemiştir. Bu toplantıda Radyoda Kur’an-ı Kerim okunması ve dini konuşmalar yapılması meselesine şu sözlerle değindiği *Sebilürreşad* dergisi tarafından yazılmıştır:

Her taraftan aldığımız mektuplardan ve haberlerden anlıyoruz ki; radyoda Kur’ân-ı Kerim okunması yalnız memleketimizde değil, bütün İslâm dünyasında büyük tesirler husule getirmiştir. Radyoda Kur'an okunmasının caiz olmadığını söyleyenler bunun mahiyetini anlamamış olanlardır. Radyoda dinî konuşmalar yapmak meselesi de derdesttir. Bu mesele de düşünülmüştür. Günü gelince bunun da olacağından şüphe etmiyoruz. Bilirsiniz, başka memleketlerde hele Amerika’da radyo ile dinî neşriyat harikulâde bir şekildedir. Her akşam binlerce istasyondan dinî neşriyat yapılmakta ve konferanslar verilmektedir. Bir senede bu yolda verilen konferansların adedi yedi yüz bini geçmektedir (Diyanet Reisinin Mühim Beyanatı, 1950, s. 167).

Halk tarafından memnuniyetle karşılanan bu uygulamada, programın niteliği, programa çıkan kişilerin liyakat sahibi olması gibi konular da önem teşkil etmiştir. Altıkulaç’ın, henüz 15 yaşında bir çocukken yaşadıkları bu konuya cevap niteliğinde olmaktadır. Altıkulaç 1953 yılında Ankara Radyosu’na uğrayarak cuma sabahı programlarında Kur’an okumak istediğini belirtmiştir. Görüştüğü yetkili kişi, Diyanet’ten radyoda okuyabilir izni içeren bir kâğıt getirmesi halinde okuyabileceği cevabını vermiştir. Bunun üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı’nda bir cuma günü sınava giren Altıkulaç sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

İmtihan komisyonu birkaç yaşlı hocadan meydana gelmişti. Bunlar-dan birinin de büyük âlim merhum Kâmil Miras (ö. 30 Nisan 1957) olduğunu sonradan öğrendim. O gün imtihana giren üç kişiden sadece ben başarılı görülmüş ve “radyoda okuyabileceğime” dair belge almaya hak kazanmıştım...Ben belgemi

aldıktan sonra doğru Radyo Evi'ne gittim ve okuyuşum aynı gün plağa kaydedildi; bu plak birkaç ay ara ile ve birkaç yıl müddetle cuma sabahları döndürülen plaklar arasındaki yerini korumuştur (Altıkulaç, 2016, s. 90).

Altıkulaç'ın bu hatırası radyoda Kur'an okuyan kişinin nasıl seçildiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. 1953 ile 1961 yılında radyodaki Kur'an tilaveti programı, dini ve ahlaki konuşmaların yer aldığı diğer programlar işinin ehli kimseler tarafından yürütülmüş ve pek çok kişi tarafından büyük takdirle karşılanmıştır. Bu konuşmalarda M. Asım Köksal, Mustafa Runyun, M. Şevki Özmen gibi isimler yer almıştır. Öyle ki, M. Asım Köksal:

Radyodan yaptığı bu sohbetlerin haftada bir kere yapılması ve on dakika kadar sürmesi sebebiyle, bu kısa süre zarfında hiçbir lüzumsuz kelime kullanmamak ve her cümlelerin, her kelimenin hakkını vermek için bir hafta boyunca hazırlanıp bunları bir kuyumcu gibi işlediğini ifade etmiştir (Köksal, 2017, s. 80).

Ancak sonraki yıllarda bu programlar, Diyanet İşleri Başkanlığıyla gerçekleştirilen ortak bir çalışmayla yürütülmemiştir. Programlar, Diyanet Teşkilatı'ndan bağımsız olarak radyoda görevli memurlar tarafından yürütülmeye devam edilmiştir. Bu sebepten ötürü yayında büyük hataların gerçekleşmesi kaçınılmaz olmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı'nda yaptığı basın açıklamalarıyla hoşnutsuzluğunu dile getirmiştir (Bulut, 1997, ss. 236-240).

1955 yılıyla beraber bu programa Kur'an'ın Türkçe mealı de eklenerek, "Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı" adıyla program yayına devam etmiştir. 1975 yılına kadar radyoda dini yayınlar Kur'an ve meal yayını olarak devam etmiştir. 1975'ten sonra bu yayına ek olarak Ramazan ayı boyunca 20-30 dakikalık iftar programları eklenmiştir. Televizyonda ise dini yayınlar ilk kez bu tarihten itibaren haftada bir kez olmak üzere yapılmaya başlanmıştır. Sonraki yıllarda söz konusu programların sayısı artarak devam etmiştir (Bulut, 1997, s. 237).

2.1.3.3. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Bütçe Meselesi

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçe meselenin çalışmamızda ele alınmasının sebebi Cumhuriyet'in ilanından sonra yaygın din eğitimi ve din hizmetlerinin mali durumunu ortaya koymak içindir. Zira Diyanet İşleri Başkanlığı'na ayrılan bütçe, yaygın din eğitimi faaliyetlerine verilen önemin tespit edilmesi açısından önem arz etmektedir.

Diyanet İşleri Reisliği kurulduğu günden itibaren bütçe bakımından çok zor şartlar altında görevine devam etmiştir. Hademe-i Hayrat yıllarca maaş düşüklüğünden muzdarip olmuş, Riyasete ve çeşitli mercilere gönderilen dilekçelerle durumlarını ifade etmişlerdir. Ancak mecliste gerçekleştirilen bütçe toplantılarında kurumun kadro ve maaş artışında herhangi bir iyileştirilmeye gidilmemiştir. 1948 yılındaki bütçe görüşmelerinde mecliste söz alan Bursa Milletvekili Baha Pars Diyanet personelinin maaşları hakkında önemli noktalara değinmiştir:

Hiçbir meslekte ilmî, sınaî, ziratî; hiçbir meslekte mevzu ile vasıta arasında bu kadar mantıksızlık görülmüş değildir. Şu Diyanet İşleri bütçesindeki bazı maaşları kastederek söylüyorum. Diyanet İşlerinin bir müteferrik, akıl veren, ahlâk ve fazilet dersi veren sınıfı vardır. Bunlar müftüler ve vaizlerdir. Halk bunlara gider, bunlar şayan-ı hürmet insanlardır. Gider her şeyini sorar. Zaten Diyanet İşleri, müftü ve vaizleri bu sıfatlarından dolayı tayin eder. Şu halde bunların mânevî kıymetleri kabul edilmiş demektir. Bunlara verilen maaş, nasıl söyleyeyim size, Türkiye'de hiç kimseye verilmeyen maaştır. Bundan daha az maaş bulamazsınız. Ne sokak süprüntücüsü, ne daire odacısı, ne bilmem şoför muavini, hülâsa ben bulamadım. Siz arayınız da bulabilerseniz söyleyiniz. 15 lira. 300 müftü 15 lira ve vaizler de yine 15 lira alıyor. Bundan şu mânâyı çıkarmak lazımdır. Ya bunların 15 liralık kıymeti var ki o zaman bunlardan vazgeçmek lazımdır. Çünkü fayda yerine zarar verirler; akıl yerine cehalet dağıtırlar. O halde bu kadroyu tamamen kaldırmakta fayda vardır. Yahut bunlar vazifelerini hakikaten ifa eden muhterem din vâkıfıdırlar ki öyle olduklarını tahmin ediyorum, onun için tayin edilmişlerdir diyorum, o halde onlara layık oldukları parayı vermek icab eder. Ben hicab duyarak bu aylık meselesini açtım. Çünkü kimsenin duymaması istenecek kadar saklanması icâb eden bir şeydir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1947, s. 421).

Akseki, 1950 yılında gazetecilere yönelik bir toplantı düzenlemiş, düzenlediği bu toplantı da Riyasete dair önemli bilgiler vermiştir. Bu toplantı da paylaşılan bilgiler Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin o günkü durumunu gözler önüne sermesi bakımından önem arz etmektedir. Söz konusu toplantı da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçe problemi mevzu bahis olmuştur. Akseki, şu açıklamalarda bulunmuştur:

Bilirsiniz ki 1950 bütçesi ile 'Hademe-i Hayrât' denilen imam-hatip, müezzin, kayyım gibi cami hademeleri de bize [Vakıflar'dan Diyanet'el geçmiştir. Bunların

maaşlı olanlarının adedi 5000'den fazladır. Maaşsız olanlar ve köy imamları bu rakamdan hariçtir. Diyanet teşkilâtı mensuplarının vazife ve mesuliyetleri[nin]; mânevî bakımdan ne kadar ağır ve mühim olduğunu izaha lüzum görmüyorum. Bunu hepimiz biliyoruz, görüyoruz. Buna mukabil bugün yüksek tahsili olan bir müftünün, vaizin aldığı maaş 39,45 liradır. Yüksek tahsilini bitirmiş, kırk sene müftülük yapmış, mesleğinde on, on beş eser yazmış bir müftünün bu kadar maaş alması hiç şüphe etmem ki size de cidden çok garip gelecektir. Fakat bu bir vakıadır.

Yüz, yüz elli merdiveni olan minarelere günde beş kere çıkmak, mesahası bin, bin beş yüz, hatta iki binden fazla olan camilerin içini temiz bulundurmak vazifesi ile mükellef bulunan bir müezzinin ayda eline geçen paranın 25-30 lira arasında olduğunu söylersem haklı olarak, inanmak istemezsiniz; fakat bu bir hakikattir. Bunların içinde öyle müezzinler vardır ki bir çeyrek asırdan fazla zamandan beri bir gün vazifesini terk etmemiştir. Altmış sene imamlık yapmış eli öpülecek şahsiyetler de vardır. Gariptir ki bunlardan bazılarının meşrutahaneleri de başkalarınınca kiraya verilmiştir.

Kıymetli vakitlerinizi daha ziyade işgal etmemek için bu misâlleri çoğaltmak istemiyorum. Kendilerine maddî-mânevî birçok vazife ve emanetler tevdi ettiğimiz bu fedakâr arkadaşlara verilen maaş bir odacı maaşından daha azdır. İstanbul'a geldiğim günden beri İstanbul ve civarında bulunan müftüler, vaizler, imam hatiplerden bazıları ile müteaddit toplantılar yaptım, vardığımız netice şudur; Hademe-i Hayrat'ın asgari maaşının 100 liradan başlamak zarureti vardır. 1951 yılı bütçesini bu esasa göre hazırladık. Bu hususta sizlerin de kıymetli yardımlarınızı bilhassa rica edeceğim (Diyanet Reisinin Mühim Beyanatı, 1950, s. 163-164).

Bu açıklamalarla Hademe-i Hayrat'ın yıllardır süren müşkül durumunu bir kez daha ortaya konmuş, onların zor şartlar altında görevlerini yerine getirmek için gösterdikleri çabalara dikkat çekilmiştir. Nitekim Akseki, bu durumu çözüme kavuşturmak istemiş ve meclise sunmak üzere bütçe taslağı hazırlamıştır. 1951 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçe müzakereleri esnasında mecliste şiddetli tartışmalar yaşanmış özellikle Akseki'nin basına verdiği beyanat ekseninde Diyanet Teşkilatı pek çok yönden eleştirilmiştir. Akseki, müzakereler esnasında Diyanet İşleri Başkanlığı'na yöneltilen eleştirilere cevap vermeye çalışmış, bütçenin meclisten geçirilmesi için büyük çaba sarf etmiştir. Ancak bu gergin ortam üzülmeye ve hastalanmasına sebep olmuştur.

Hastalandıktan kısa bir süre sonra da vefat etmiştir. Akseki hastalığı esnasında yanında bulunanlara ‘aman bu meseleyi takip etmeyi unutmayın, sonuna geldik diyerek.’ son nefesine kadar Hademe-i Hayrat’ın ücretlerinin iyileştirilmesini düşünmüştür (Kara & Gündoğdu, 2019, ss. 390-391).

Ancak yıllar geçmesine rağmen Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bütçesinde istenilen düzeyde iyileşme olmadığı hatıratlarda ifade edilmiştir. Örneğin Tayyar Altıkulaç, 1972 yılında Diyanet İşleri Başkan yardımcılığı görevini yürütürken bütçe hazırlıklarının yapıldığı zamanlarda Diyanet Teşkilatı’nın yaşadığı imkansızlıkları gözler önüne sermek için Diyanet bütçesi ile bazı bakanlıkların bütçelerini karşılaştırmıştır. Altıkulaç ortaya çıkan sonucu şu sözlerle anlatmıştır:

Başkanlığın o günlerde devlet içindeki bu ihmal edilmiş hali karşısında Diyanet bütçesi ile diğer bazı bakanlıkların bütçelerinin bazı kalemlerini karşılaştırmak aklıma geldi. Millî Eğitim Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı gibi 5-6 bakanlığın bütçelerinde mesela yakıt, telefon, kırtasiye...gibi kalemlerde personel başına kaç lira ödenek konulmuştur ve bu rakamlar Diyanet bütçesinde ne kadardır? Buna dair bir cetvel hazırlattım. Gördüm ki karşımıza çıkan rakamlar şaşırtıcı ölçüde çarpıcı. Yani bu kalemlerden bazılarında 20,30,50 kat fark var. Yani herhangi bir kalemden personel başına mesela Millî Eğitim Bakanlığı bütçesine 50 lira düşüyorsa, bu rakam Diyanet bütçesinde 2-3 lira bile değil (Altıkulaç, 2016, s. 270).

Ortaya çıkan rakamların durumun ciddiyetini göstermesi bakımından son derece yeterli olduğunu ifade eden Altıkulaç, hazırladığı bu tabloyu Meclisin Plan ve Bütçe Komisyonuna sunmuştur. Komisyon üyeleri tablo karşısında şaşkınlıklarını dile getirerek Diyanet Teşkilat bütçesi için sunulan önermeleri kabul etmişlerdir. Nitekim Altıkulaç Diyanet’in bütçe konusunda sonraki yıllarda da iyileştirilmelerin yapılması için gayret sarf ettiğini hatıratında ifade etmiştir (Altıkulaç, 2016, s. 271).

Hatıratlarda, meclis toplantılarında ve basına verilen beyanlarda din görevlilerinin az bir ücretle tüm gayretleriyle çalıştıkları ifade edilmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki din eğitimi ve din hizmetleri veren Diyanet personel maaşlarının iyileştirilmesi ancak 1970’li yıllardan sonra gerçekleşmiştir. Nitekim bunda çok partili hayata geçildikten sonra uygulanan yumuşama politikalarının etkili olduğu açıktır.

Hatıratlarda nakledilen bilgiler arasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın idari yapısı, Başkanlıkta mevzuat yönüyle gerçekleşen hukuki gelişmeler, personel atamaları gibi faaliyetler de mevcuttur. Örneğin idari işlemlerin yürütülmesi esnasında yaşanan adaletsizlikler, personel atamalarında meydana gelen usulsüzlükler, cami imam ve müezzinlerinin yetersizliği, vaiz ve hatiplerin kadrolarının azlığında yaşanan olumsuzluklar hatıratlara yansımıştır. Bunun yanı sıra hutbelerdeki iyileştirmeler, Haseki Eğitim Merkezi'nin kurulması, hizmet içi faaliyetlerinin denetim altına alınması ve arttırılmasında yaşanan olumlu gelişmeler de hatıratlara yansımıştır. Ancak bahsi geçen durumlar ve daha fazlası bu çalışmanın kapsamını aşacak niteliktedir. Dolayısıyla bu kadarla iktifa edilmesi uygun görülmüştür.

2.2. Hatıratlar Gözüyle Kur'an Kurslarının Serencamı (1923-1982)

Cumhuriyet tarihi boyunca yaygın din eğitimi faaliyetleri resmi olarak Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülmüştür. Şüphesiz yaygın din eğitimi denilince akla ilk gelen kurum Kur'an kurslarıdır. Kur'an kurslarında, merkeze Kur'an eğitiminin alınması suretiyle, dinin inanç, ibadet ve ahlak esasları ile peygamberimizin hayatı hakkında bilgiler vererek her yaştan bireylerin din konusundaki ihtiyaçlarının giderilmesi hedeflenmektedir (Korkmaz, 2013, s. 2-3). Söz konusu Kur'an kursları din eğitimi kurumları içerisinde açıldığı günden itibaren hiç kapanmadan faaliyetine devam eden tek kurumdur (Aydın, 2008, s. 41). Bu kurumun önemine binaen çalışmamızda Kur'an kursları Diyanet İşleri Başkanlığı altında ele alınmayıp müstakil bir başlıkta incelenecektir. Bu bölümde Kur'an kurslarının tarihi süreçteki serüvenine hatıratlara yansıdığı ölçüde yer verilecektir. Böylece yaygın din eğitiminin önemli bir parçasına hatıratlar gözüyle bakılmış olacaktır.

2.2.1. 1924-1950 Yılları Arasında Kur'an Öğretimi, Kur'an Kurslarının Açılması ve Gelişmesi

İslam inancına göre Kur'an, Allah tarafından vahiy yoluyla Hz. Muhammed'e indirilen ilahi bir kitaptır ve İslam dininin temel kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Müslüman toplumlarda İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'i öğrenmek, öğretmek, okumak, anlamak ve ezberlemek hem ibadet hem de dini bir görev kabul edilmiştir. Dolayısıyla İslam'ın ilk yıllarından itibaren eğitim öğretimin her kademesinde Kur'an öğretimine öncelik ve ağırlık verilmiştir (Buyrukçu, 2001, ss. 25-26). Kısaca

Kur'an öğretimi, İslam tarihi boyunca din eğitiminin temelini oluşturmuştur (Baltacı, 2000, s. 15).

İslam'ın ilk yıllarında Kur'an eğitim öğretimi, Mekke'de Daru'l Erkam'da başlamış, Medine'de Mescid-i Nebevi'nin bir parçası olan Suffe'de devam etmiştir. Dört halife döneminde Kur'an eğitim ve öğretimi cami, mescit, ev ve kütaplarda (ilk mektep) gerçekleştirilirken sonraki asırlarda sıbyan mekteplerinin ortaya çıkışı ve medreselerin teşekkül etmesiyle birlikte Kur'an öğretiminde yeni gelişmeler yaşanmıştır (Buyrukçu, 2001, ss. 27-29). Hafızlık ve Kur'an ilimlerinin daha sistemli bir şekilde tahsil edilmesi için, Eyyubiler devrinde Daru'l Kur'an, Selçuklular döneminde Daru'l Huffaz ve Osmanlılar döneminde Daru'l Kurra adıyla anılan yeni ihtisas medreseleri kurulmuştur (Baltacı, 2000, s. 16). Kur'an eğitim ve öğretimi için açılan bu medreselere İslam dünyasının hemen her bölgesinde büyük bir önem verilmiştir. Osmanlı eğitim öğretim sistemi içerisinde de önemli bir yeri olan söz konusu medreseler; sultanların, emirlerin, nüfuslu devlet büyüklerinin ve zengin vatandaşların katkısıyla kısa sürede çoğalmış ve yaygınlaşmıştır (Buyrukçu, 2001, s. 32). Kur'an eğitim ve öğretiminin yapıldığı mescit, cami, tekke, zaviye, dergâh, sıbyan mektebi, enderun, şehzadegân, medrese ve Darul Kurralar gibi kurumların çokluğunu tarihi kaynaklardan öğrenmek mümkündür. Nitekim Seyahatnamesinde Daru'l Kurra'lar hakkında tafsilatlı bilgiler veren Evliya Çelebi, Osmanlı'nın diğer merkezlerine kıyasla daha küçük olan Amasya'da bile 9 tane Daru'l Kurra'nın bulunduğunu bilgisini kaydetmiştir (Kazıcı, 2000, ss. 36-37). Öyle anlaşılmaktadır ki Osmanlılarda ilköğretimden yükseköğretime eğitim öğretimin her kademesinde, örgün veya yaygın bütün eğitim ve öğretim kurumlarında Kur'an öğretimine yer verilmiştir. Bu durum Cumhuriyetin ilanına kadar devam etmiştir (Buyrukçu, 2001, s. 33).

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte genelde din eğitimi özelde Kur'an öğretimi konusunda yeni bir döneme girilmiştir. 3 Mart 1924 tarihinde Şer'îye ve Evkaf Vekaleti ilga edilerek Diyanet İşleri Reisliği kurulmuş, çıkarılan Tevhid-i Tedrisat kanunu'nun kabul edilmesi ile birlikte Türkiye'de din eğitimi ve din hizmetlerinin düzenlenmesi konusunda önemli adımlar atılmıştır. Söz konusu kanunlara göre yaygın din hizmetlerinin düzenlenmesi görevi o günkü adıyla Diyanet İşleri Reisliğine, örgün din eğitimi ise Maarif Vekaletinin sorumluluğuna verilmiştir (Zengin Z. S., 2011, s. 4).

Bundan sonraki süreçte kanunların yürürlüğe girmesiyle birlikte bütün medreseler lağvedilmiş dolayısıyla ihtisas medresesi olan Daru'l Kurrallar da kapatılmış, ilk mektep programlarından Kur'an-ı Kerim dersi çıkartılmıştır. Kanun kapsamında açılan İmam Hatip mektebinin ve İlahiyat Fakültesinin kısa bir süre sonra kapatılması ile öğrenciler örgün eğitimde Kur'an öğreniminden mahrum kalmışlardır. Örgün din eğitimi alanında bahsi geçen tüm olaylar gerçekleşirken yaygın din eğitimi alanında şaşırtıcı bir inkişaf yaşanmıştır. Söz konusu yıllarda hafızların yetiştirileceği bir kurumun bulunmaması önemli bir eksiklik olarak ortaya çıkmış ve eksikliğin giderilmesi için çalışmalara başlanmıştır (Korkmaz, 2015, ss. 288-289).

Cumhuriyetin ilanından iki yıl sonra 2 Nisan 1925 tarihinde Kur'an kursları konusu ilk kez meclis gündemine gelmiş ve Diyanet İşleri Reisliği bünyesinde Kur'an hafızı yetiştirmek için 10 kişilik "huffaz muallimi" kadrosu tahsis edilmiştir. Aynı yıl Daru'l Huffaz adı ile Kur'an öğretimi ve hafızların yetiştirilmesi hedeflenen bu kurslar 9 yerde açılarak eğitim öğretime başlamıştır (Baltacı, 2000, s. 16). Böylelikle Cumhuriyet döneminde yaygın din eğitimi alanında yeni bir kurum olan Kur'an kursları faaliyete geçmiştir. Ancak bu düzenlemeden sonra Kur'an kurslarının sayısı artmamıştır. Dolayısıyla neredeyse hemen her kademedede, örgün ve yaygın bütün eğitim ve öğretim kurumlarında Kur'an öğretiminin gerçekleştirildiği, Kur'an eğitimi için ihtisas medreselerinin kurulduğu Osmanlı döneminden sonra Cumhuriyet döneminde ülke çapında sadece 9-10 kursun açılması halkın ihtiyaçlarını karşılamaktan ziyade sembolik olarak kaldığı ifade edilmiştir (Öcal, 2011, s. 516).

1 Kasım 1928 tarihinde Harf inkılabının gerçekleşmesi üzerine Arap harfleri ile okuma yazma yasaklanmıştır. Bu tarihten sonra Kur'an okumak ve okutmak sıkı bir takibe alınmıştır. Gerek örgün eğitimde gerekse yaygın eğitimde Kur'an ve din eğitimi veren herhangi resmi bir kurum açılmadığı gibi özel bir kurum açma izni de verilmemiş ve mevcut kurumların çoğu kapatılmıştır. Varlığını devam ettiren ve oldukça az sayıda olan Kur'an kursları ise çok zor şartlarda faaliyet gösterebilmiştir. Böylece Kuran öğretimi dahil bütün din eğitim ve öğretim faaliyetleri tamamen ailelere bırakılmıştır (Öcal, 1998, s. 264). Resmî kurumların kapatılması sonucunda Kur'an'ın eğitim ve öğretimi çeşitli fedakarlıklar ve sınırlı imkanlarla gerçekleştirilmiştir. Halk, bütün baskılara, yasaklamalara ve cezalandırmalara rağmen gayri resmi yollarla çatılarda,

samanlıklarda, dağlarda, mağaralarda, ormanlık bölgelerde gizli gizli ve kaçak olarak Kur'an öğrenimini sürdürmeye çalışmıştır (Öcal, 2011, ss. 516-518).

Kutuz Hoca söz konusu yıllarda Kur'an öğrenmek için yaşadıkları zorlukları şöyle anlatmaktadır:

Medreselerin kapalı, Arapça tahsilin yasak, din eğitiminin çok kısıtlanmış ve zorlaştırılmış olduğu yıllarda zor şartlarda da olsa küçümsenmeyecek bir tahsil yapabildim. 1926 yılında kursa gitmeye başladım. O yıllarda jandarmalar ansızın camilere ve Kur'an Kurslarına baskın yapıyor, körpe çocuklara bağırıyor çağırıyor, takkelerini tüfeğin namlusu veya eliyle alıp yere fırlatıyor, bazen dayak atıyor, hocalara ise hakaretler yağıdırıyor canı isterse alıp götürüyor, bazen birkaç gün hapsediyordu. Kur'an ve Arapça okutmak yasaktı. Mülkî amirler ve jandarmalar da Ankara'dan gelen emirleri, belki de istenenden daha sert tatbik ederlerdi. Nispeten bunu engellemek için Hoca dersi ilerde olan talebelerden ilk dersi vereni pencerenin sahanlık kadar geniş kenarına oturtur, jandarmaları kollamasını tembih ederdi. Bu görevi ben de çok yaptım. Jandarmaların geldiği haber alındığı veya uzaktan görüldüğü zaman ilk yapılan şey Kur'an cüz ve elif be nüshalarını ortadan kaldırmak olurdu, takkelerimizi de saklardık çünkü bunlara karşı tepkiler her zaman daha sertti (Kara, 2019, ss. 38-41).

O yıllarda benzer örnekleri hemen her yerde görmek mümkündür. Tayyar Altıkulaç hafızlık yaparken yaşadığı tecrübelerini şu şekilde kaleme almıştır:

Köye bir yabancı veya jandarma geldiğinde Kur'an dersi alıyor olmamızın bilinmesi istenmezdi. Bu faaliyetten dolayı bir ihbar olabilir ve suçüstü yakalanarak hâkim önüne çıkarılabildik. Buğday serili kilimlerin başında buğdayları kuşlar ve tavuklar yemesinde diye hem tahılları bekler hem de hıfza çalışırdım. Bu işi yaparken bana sıkı sıkıya tembih ederlerdi.

- *Aman oğlum, aşağıdan (köyün alt tarafındaki transit yoldan jandarmaların geçtiğini görürsen hemen eve koş, Mushaf'ını sakla derlerdi (Altıkulaç, 2016, s. 46)*

Bu konu da Mehmet Kervancı'nın aktardığı olay da dikkate şayandır. Kervancı 7-8 yaşında bir çocukken (1948 yılında) elif-ba cüzü öğrenmek için mahalle imamının hafız olan 40 yaşlarındaki kızının evine gidiyorlarmış. Köyde görev yapan ilkokul öğretmenin şikâyet etmesi üzerine 5-6 çocuğun bu evde ders yaptığı sırada jandarma

baskın yapıp çocukları suçüstü yakalamış ve çocukları bırakıp ev sahibini Eğirdir hapishanesine götürmüş. Mahkemede duruşmadan önce hâkim çocukların babasını çağırarak çocuklara şöyle ifade vermelerini tembih etmiş: “Biz bu teyzenin evine okuldaki derslerimizde bize yardımcı olsun diye gidiyorduk. Ama bazen de elif ba’dan bazı şeyler sorduğumuz da oluyordu.” Böylelikle hâkim ev sahibi olan hanımefendiyi serbest bırakmış. Altıkulaç, bu hikâyeyi dinledikten sonra, ilginç olan çocukları şikâyet eden öğretmen hafız olmasına rağmen kendisini dönemin etkili siyasi havasına kaptırarak Kur’an dersi veren hanımefendiyi ihbar etmiş olmasıdır, yorumunu yapmıştır (Altıkulaç, 2016, s. 48).

Yine adı geçen yıllarda Konya’nın Göçü köyünde İmamlık vazifesini yaparken aynı zamanda köyün çocuklarının eğitimiyle ilgilenen Hacı Veyiszâde İbrahim Efendi’nin yaşadıklarını oğlu Ali Ulvi Kurucu şu sözlerle anlatmıştır:

Babam köyün hem imamı hem de muallimiydi, vazifesinin saati müddeti yoktu, cihat anlayışıyla sabahtan akşama kadar bütün ömrünü veriyordu. Köye bir mektep yaptırmıştı. Çocuklara Kur’an, yazı, amal-i erbaa (dört işlem hesap), makam öğretmişti. Aynı zamanda tarih, coğrafya ve basit seviyede hendese de gösterirdi. Talebeler arasından kabiliyetli olanlara ‘kalfa’ denirdi. Onlar yeni gelen çocuklara öğretiyorlardı. Kızlar içinde ayrı bir mektep açmıştı. Buradaki ‘abla’ denilen yetişmiş kızlar küçüklere ders veriyor Kur’an-ı Kerim öğretiyorlardı. Bu faaliyetler devam ederken yazı inkılabı oldu. Köy imamı 15 gün Konya’ya gidip yeni harfleri öğrendiler... Babam o günlerde amcama bir mektup yazıp, şöylece şikâyetle bulunmuştu: “Bir köyün çocuklarını cehaletten kurtaralım diye çalışırken, bir günde bütün bir millet cahil kaldık. Bugün hocalar da yeniden yazı öğrenmek zorunda. Bilmem ki tarihte böyle bir facia daha var mıdır?” O günlerde jandarmalar baskın yapmaya başlamıştı. Jandarmaların her gelişinde ikramlar yapılıyor, atların heybelerine yağlar, ballar, yoğurtlar, yumurtalar, bakraçlar konuluyor, böylelikle baskınlar geçirtilmeye çalışılıyordu.... 1930 başlarında babam artık jandarmaların tasallutundan köyde Kur’an okutamaz hale gelmişti. Durumu amcama bildirince, amcam kendi camisinin yakınında imamı vefat eden bir mescidin, mütevellisi ve cemaati ile görüşmüş orayı babam için ayarlamıştı. Köyden ayrılma vakti gelmişti. Küçük olmama rağmen hatırlıyorum köylü, bindiğimiz at arabasını geçirmeye geldi. Çok ciddi, çok sessiz ve çok üzgün idiler. Hepsinin üzerine sanki bir matem bulutu çökmüştü. Çocukların hâli pek acıktıydı. Hepsi ağlıyordu. Peder de mendilini

çıkardı. Yolun hayli bir kısmını ağlayarak geçirdi. Konya'ya geldik. Havuzdan göle, gölden denize çıkmış bir balığa benzedim. Daracık köy muhitinden, geniş Konya çevresine gelmek benim için çok büyük bir inkılâp oldu...” (Düzdağ, 2016, ss. 39-41).

Her türlü yasaklama, baskı ve cezalandırmaya rağmen Kur'an eğitimi gayri resmi olarak devam etmiş, kesintiler olsa da her defasında yeniden başlamıştır. Görev yaptığı köyde jandarmaların baskı ve zulmünden dolayı Kur'an öğretemeyen Hacı Veyiszâde İbrahim Efendi yeni geldiği görev yerinde de boş durmamıştır. O “*Madem okullar din dersi vermiyor, Kur'an öğretmiyor, sabahları çocuklarınızı gönderin, okul saatine kadar onları okutayım. Kur'an, din, iman bu yaşta öğrenilir.*” diyerek sabah namazından sonra çocukların okula gideceği vakte kadar çocuklara Kur'an öğretmeye devam etmiştir (Düzdağ, 2016, s. 69). O günlerde yaşadığı bir olayı Ali Ulvi Kurucu şu sözlerle anlatmıştır.

Babamın mescidinde çocuklara yaptığı Kur'an dersleri, yasağın şiddeti arttıkça, arada bir kesiliyor, sonra tekrar başlıyordu. Polislerin gelip gitmesi 1934-35 yıllarında sıklaştı. Baskı arttı. Derslere sık sık ara vermek zorunda kalındı. Bir gün, daha gün doğmadan, mahallenin sığırları, inekleri ahırlarından çıkıp yayılmaya gitmeden, ağnâm yani hayvan vergisi memuru, tahsildar, hayvanları saymak için yanında bir polis gelmiş. Ona göre vergi yazacak. Bu sırada babamdan ders okuyup evlerine dönen birkaç çocuğa rastlamışlar. Çocukların ellerinde Kur'an cüzleri var.

"Nereden geliyorsunuz?"

"Camiden."

"Nerede cami? Kim okutuyor? Hocanız kim?" sorularından sonra hemen camiye gelmişler. Peder onların dış kapıdan girdiklerini görmüş, babamın birdenbire bir atlayışı, bir telâş, bir koşması var. O halin bizde uyandırdığı ürküntüyü, korkuyu ve dehşeti, kat'iyen unutamam. Oturduğu minderinden, aniden kalktı, mescidin kapısına koştu. Ders verirken görülmeyecek, cürm-i meşhud hâlinde yakalanmayacaktı. Tahsildarla polis ayakkaabılarıyla camiye girdiler. Tahsildar: "Demek şehrin merkezinde Arap harfleri okutuluyor? İrticai hareket, öyle mi! Polis efendi, zaptını tut!" Merhum babamın, o gün, o zalime bir yalvarması var. O günden kalan bir yaradır bende hala unutamam.” (Düzdağ, 2016, s. 77).

Köy ve kasabalardaki camilere halk, kendi imkanları ile imam tutar, mahalle sakinleri imamın maaşını, iki öğün yemeğini ve yakacağını aralarında toplamaya çalışırlardı. Genelde camiye halk tarafından tayin edilen imamlar ezan okur, namaz kıldırır, gizli bir şekilde civardaki 4-12 yaş aralığında bulunan çocuklar öncelikli olmak üzere Kur'an talebesi olmak isteyen herkese Kur'an öğretirdi. Ayrıca çocuklara namaz surelerini ve dualarını, namaz kılmayı, ilmi hal bilgilerini öğretirdi. Bu şekilde izinsiz olarak Kur'an öğretimini sırf Allah rızası için sürdüren veyahut gittiği köy, kasaba ya da mahalle halkından cüz'i bir miktar alarak görevine devam eden hocalar sayesinde Kur'an'ın okunması ve hıfz edilmesi süre gelmiştir (Kara, 2019, s. 137). Kutuz Hoca ağabeyi hafız olmasına rağmen maddi imkanlarının olmamasından ötürü ağabeyinin hafızlık yaptığı Hacı Hafus hocaya para veremediklerini hatıratında ifade etmiştir:

Hafızlığını tamamlayanlardan durumu iyi olanlar, o günün parası ile hocaya iki sarı lira verirlerdi. Fakirlerden bir şey istemez, vermek isteyenler de almazdı. Hocaefendi aynı zamanda caminin imamı olduğundan Vakıf'tan da bir miktar maaş aldığını zannediyorum. Ağabeyim rahmetli Dursunali de Hocaefendi'den hafız olmuştu fakat babamın parası olmadığı için hocaya bir şey verememişlerdi..." (Kara, 2019, ss. 46-47).

Gönüllü olarak Kur'an eğitimi vermek için her türlü fedakarlıkta bulunan Hacı Hafus gibi pek çok hoca sayesinde Kur'an eğitim ve öğretim faaliyetleri devam edebilmiştir. Ali Ulvi Kurucu, babası Hacı Veyiszâde İbrahim Efendi'nin Arapça gramer kitabı okurken yakalanıp, mahkemeye verilmesini şöyle anlatmıştır:

1937 yılının ortalarında babam imamı olduğu mescitte bize 'Kafiye' okurken polis tarafından basıldık, polisler Arap harfleri okunduğu gerekçesiyle zabıt tuttular. Babamı mahkemeye verdiler. Komşumuz Hâkimin evine gidip babamın ahvalinden bahsedince hâkim bey şöyle cevap vermiş: 'Geçenlerde aynı sebepten mahkemeye verilen bir başka kişiyi o günkü hâkim Ahmed Bey beraat ettirmişti. Bence de ilim suç değildir. Ben de beraat ettirim. Fakat hoca artık okutmaya ara versin, dikkatli olsun.' Üç dört sene önce belediye tarafından vakıflara el konulduğu için babamın maaşı da kesilmiş, o günden beri ücretsiz hizmet eden babam bu davadan sonra derslere ara vermeye mecbur bırakılmıştı." (Düzdağ, 2016, ss. 94-95).

Söz konusu baskı ve zulümden uzaklaşıp Kur'an eğitimi tamamlamak ve din eğitimi konusunda derinleşmek isteyen pek çok hoca ve talebenin hicret düşüncesiyle yurt dışına gittiği pek çok hatıratın anlaşılmaktadır. Örneğin Ali Ulvi Kurucu'nun babası Hacı Veyiszâde İbrahim Efendi tüm bu yaşananlardan sonra hicret kararı almış ve ailesiyle birlikte Suudi Arabistan'a taşınmıştır. Bununla beraber yeterli bir şekilde din eğitim alamadığını düşündüğü için Mısır'a gidip eğitimlerine devam eden pek çok öğrenci olmuştur. Ali Özek, Nureddin Boyacılar bunlardan sadece bir kaçıdır.

O yıllarda kadınların da Kur'an öğretimine fayda sağlamak için büyük çaba gösterdiği anlaşılmaktadır. Gerek kendileri Kur'an öğretmek gerekse evlerini Kur'an öğretilecek mekanlara çevirerek ellerinden geleni yapmışlardır. Örneğin Konya'da Silleli Huriye Hanım defalarca karakollara götürülüp tehdit edilmesine rağmen hizmetine devam etmiş ömrünü Konyalıların kızlarına, kadınlarına, çocuklarına Kur'an öğretmeye vakfetmiştir. Huriye Hanıma erkeklerin korktuğu bu günlerde sen korkmuyorsun musun? sorusu sorulduğunda:

"Ne hikmetse, okuduğum dualardan mı şu kadıncağızı üzüp de bedduasını almayalım diye çekindiklerinden midir? bilmiyorum. Polisler evime geldiklerinde okur, yüzlerine üflerim. Sonra onlara, evlâdım keşke bana yakın otursanız imkânınız olsa da kızlarınızı gönderseniz, onlar da bu ocakta edep, terbiye görseler, Kur'an öğrenseler derim. Bu sözlerim polisler tesir eder müteessir olurlar. Bana Hoca Hanım, biz sana okutma diye gelmedik, biraz ara ver diye geldik, derler." cevabını vermiştir (Düzdağ, 2016, s. 146).

Benzer şekilde Ali Ulvi Kurucu, amcası Hacı Veyiszâde Mustafa Efendi'nin arkadaşıyla olan Kur'an derslerini Hacı Aliye Hanımın evinde gerçekleştirdiklerini nakletmektedir. Yaşı çokça ilerlemiş olan Hacı Aliye Hanım تنها bir sokağın içinde bulunan evini Kur'an öğretimine açarak bu eğitime hizmet etmiştir (Düzdağ, 2016, s. 77).

Söz konusu yıllarda resmi olarak devam eden Kur'an kurslarının sayısı iki elin parmaklarını geçecek sayıda değildir. Kayıtlara göre 1935 yılına kadar Türkiye'de resmi Kur'an kursu sayısı 10 civarındadır (Öcal, 2011, s. 516). Bununla beraber ilerleyen yıllarda yeni Kur'an kursları açılarak 1930'dan 1950'ye kadar bu sayı 117'ye ulaşmıştır (Öcal, 2003, s. 381). Yine o yıllarda müftülüklerin bazı hocalara hafız yetiştirmek için özel olarak izin verdiği bilinmektedir. Bunlardan biri de Ali Ulvi Kurucu'nun bizzat öğrencisi olduğu Hafız Mektebi'dir. Hafız Mektebi, Diyanet tarafından, müftünün izni

ile açılmış olan ve maaşlı hocası bulunan bir Kur'an kursudur. Bu kursta Kur'an eğitimi alıp hafızlığını tamamlayan Kurucu, kursun resmi olmasını Kur'an'ın mucizesine bağlayarak şu yorumda bulunmuştur:

Bir kimsenin bir kimseye Arapça okutması, dini ders vermesi, hatta Kur'an-ı Kerim öğretmesi bile yasak olan o günlerde, nasılsa, Kur'an'ın mucizesi olacak, Diyanet Riyaseti tarafından, Hafız Ali Efendi Hoca, hafız-ı Kur'an yetiştirmek üzere resmen tayin edilmişti. Bu sebeple, hiçbir yerde Kur'an-ı Kerim öğrenemeyen kimseler buraya gelirler. Evladını yetiştirmek isteyen pederler de çocuklarını bu medreseye gönderirlerdi (Düzdağ, 2016, s. 42).

1941-1944 yılları arasında hafızlığını yapan Ali Özek hafızlık yaptığı yıllarda mevcut Kur'an kurslarının durumlarını şu sözlerle anlatmıştır:

Önceleri din eğitimi yasak olduğu için hafızlık eğitimleri gizli yapılıyordu. 1940'lı yıllardan sonra serbest bırakıldı. Sanırım resmi Kur'an kursları 1943-44'lü yıllarda açılmaya başlandı. Antalya'nın merkezinde resmi Kur'an kursu açılmıştı. Ancak bizim okuduğumuz Kur'an kursu özel bir kurstu. Sadece bir hocamız vardı. Biz ezberliyorduk, o dinliyordu. Kışları orada eğitimimizi devam ettiriyor, yazları ise 2-3 aylığına köyümüze gidiyorduk. Kaldığımız yerin özel bir Kur'an kursu olması hasebiyle, orada kaldığımız süre boyunca tüm ihtiyaçlarımızı tamamen kendimiz karşılıyorduk. Kaldığımız yerin ücretini öğrenciler kendileri ödüyorlardı. Bütün masrafları öğrenciler karşılamak zorundalardı. Bugünle kıyaslandığında çok farklı bir durum. O dönemde din eğitimi pahalı bir eğitimdi. Resmi Kur'an kurslarında birtakım imkânlar vardı. Örneğin Antalya'daki resmi Kur'an kursunda öğrenciler yatacak yere para ödemiyorlardı. Eğitim masrafları tamamen talebe velisinin imkânlarına bağlıydı. Şimdi düşündüğüm zaman babalarımız hangi şartlarda bu yükü taşıdılar bilemiyorum. Çünkü köyümüz fakirdi. Buna rağmen bizi gönderdiler. O dönemin şartları sonraki devirlerle mukayese edildiği zaman arada çok fark olduğu görülmektedir (Yıldırım, 2012, ss. 37-38).

Resmi Kur'an kurslarının yanında gayri resmi olarak faaliyetlerine devam eden pek çok kursun olduğu hatıratlardan anlaşılmaktadır. Örneğin, Kutuz Hoca'nın, 8 yaşındayken hafızlık için başladığı Kur'an kursu bunlardan biridir. Kutuz Hoca'nın hatıratının satır aralarında kurs hakkında verdiği bilgiler, dönemin müfredatını ve eğitim öğretim yöntemlerini göstermesi bakımından önem arz etmektedir:

Kur'an kursunda dersler sabah ezanıyla başlar, ikindiye kadar sürerdi. Hatta hocamız evinin yakınında oturan talebeleri ezandan veya sabah namazından önce toplar, derslerini verirdi. Talebelerin sayısı bazen 50-60'ı bulurdu bu yüzden vakit olarak hepsinin dersini yetiştirmekte zorlanırdı. Dersleri çoğunlukla hoca bizzat kendisi dinler; bazen iki kişiyi aynı anda dinlediği de olurdu. Dersi ilerde olan talebeler, hocanın arzusuyla bazen küçük talebelerle ilgilenir, onları derse hazırlardı...Öğle ve ikindi namazlarını cemaatle birlikte kılardık. Hocamız böylece bizi namaza da alıştırmaya çalışır, namaz kılmak kendilerine farz olan yaşlı talebeleri daha sıkı takip ederdi. Her namazdan sonra 10 Kelime-i tevhid ve salavat-ı şerifeyi beraberce sesli okurduk. Öğle namazından sonra evlerimizden getirdiğimiz ekmek varsa peynir, minci, yağ gibi katkıları yerdik...Hasta çocuklara veya ruhi sıkıntısı olan hastalara, daha ziyade yeni gelin olmuş fakat hastalanmış genç kadınlara şifa bulmaları için hatim yaptığımız zaman, hatim sahibi mutlaka bütün talebeye yetecek kadar tatlı, bal, meyve, taze mısır, yemek, ceviz gibi şeyler getirirdi. Hayır hasenat için kursa süt ürünleri, mısır, meyve getirenler de olurdu. Babam ziyarete geldiği zaman Hocaefendi'ye bal getirirdi. Annem de zaman zaman sepetini patates veya taze mısır, kışları kesilmiş odun doldurarak Hocaefendi'yi ziyarete gelirdi... Cuma ve bayram günlerinden başka tatil yoktu. Yaz aylarında hoca ile beraber yaylaya gider, orada derslere devam ederdik. Kışın kursta soba yanardı. Odun mahalleden ve talebelerin evlerinden gelirdi. Odunluktaki uzun odunları kesmek ve kırmak bizim görevimizdi... (Kara, 2019, ss. 42-45).

Kutuz Hoca'nın ilk mektebe başlamadan önce gittiği hafızlık kursuna dair verdiği bu bilgiler halkın Kur'an eğitimine verdiği değeri gözler önüne sermektedir. Özelde Kur'an öğretimi genel de ise din eğitimi için halkın kendi kendine gösterdiği bu üst düzey çabayı Ali Özek şu sözlerle değerlendirmiştir. "Tek parti iktidarının egemen olduğu ve din eğitiminin yasak olduğu yıllarda, Halk Partisi'nin dini hayatı sınırlayıcı kararları sadece resmiyettydi. Halk her şeye rağmen dini meselelerde gerekeni kendisi yapıyordu." (Yıldırım R. , 2012, s. 51).

1950'li yıllara yaklaşıldığında çok partili hayata geçiş denemeleri sürecinde din eğitimi ve öğretiminde meydana gelen boşluk ve bu boşluğun toplumda oluşturduğu huzursuzluk devlet kademelerinde yankı bulmaya başlamıştır. 1946 yılında çok partili hayata geçilmesiyle birlikte iktidar da olan CHP sonraki seçimlere hazırlık amacıyla din eğitimi ve öğretimi alanında bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Örneğin camide olmak

kaydıyla, talep eden kişilere resmi görevi olan hocaların akaid, tefsir, ilmihal bilgileri vermesiyle sınırlı bir serbestlik oluşturulmuştur. Bu kısmi serbestliğe rağmen halk tedbirli davranmayı ihmal etmemiştir. Rize müftüsü Dersiam Yusuf Karali Hoca'dan medrese dersleri tahsil eden Kutuz Hoca ve arkadaşları kış aylarında caminin soğuk olmasından ötürü dersleri hocanın evinde yapmayı teklif edince Yusuf Hoca: *“Evlerde Arapça dersleri okumak serbest değil ki, camilerde hocaların nezaretinde okumaya ve okutmaya nispeten izin verdiler, biz de ondan istifade ediyoruz.”* diyerek endişesini dile getirmiş her ihtimale karşı ihtiyatkâr olmayı tercih etmiştir (Kara, 2019, s. 69).

1946 yılından sonra Kur'an kursu sayılarında da önemli bir artış olmaya başlamıştır. Ancak bu artışa rağmen halkın din eğitimi ihtiyaçları karşılanamamıştır (Öcal, 2003, s. 381). Yıllardır din hizmetleri alanında mesleki eğitim açısından herhangi bir kurumun faaliyette olmayışından ötürü yeni açılan Kur'an kurslarına öğretici bulmakta zorluklar yaşanmış dolayısıyla kurslara en yakın civardaki hafızlar görevlendirilmiştir. 1948 yılında bulundukları ilçeye Kur'an kursu açılınca çiftçilikle uğraşmasına rağmen ilçe merkezinde ve çevrede kendisinden başka hafızın bulunmamasından dolayı Tayyar Altıkulaç'ın babası Rıfat Hoca (hafız) kursa öğretici olarak tayin edilmiştir. Böylece Altıkulaç ailesi köyden 14-15 km uzak mesafedeki ilçeye taşınmışlardır (Altıkulaç, 2016, s. 52). Kurs açıldıktan sonraki günleri Altıkulaç şu sözlerle anlatmıştır:

Ahşap bir evde faaliyete geçirilen bu kursa öyle bir öğrenci akını olmuştu ki kız ve erkek öğrenciler yanında orta yaşlı kadın ve erkekler de bu kurstan bir şeyler öğrenmeye çalışıyorlardı. Babam tek başına bu kadar öğrenci ile başa çıkabilecek durumda değildi. Bir yardımcıya, tabir câizse bir çırak veya kalfaya kesin ihtiyacı vardı. Benden başka ilçede bunu yapabilecek hiç kimse yoktu. Bu şartlarda ben kendimi on yaşımdan itibaren bu faaliyetin ve eğitim-öğretim işinin içinde bulmuştum. Babama yardım ediyor, kimi öğrencilere Kur'an alfabesi okutuyor, kimi hafızlığa başlayanların ezberlerini dinliyordum. Ama derslerini dinlediğim öğrencilerin hepsi benden büyük olduğu gibi içlerinde babam yaşında erkekler, annem ve hatta babaannem yaşında hanımlar da vardı. Babam ayrıca kursa gelenlerin tamamına ilmihal bilgileri veriyor, gelenler içinde gusül abdestini ilk defa bu kursta duyanlardan söz ediliyordu. Aile içinde az çok bir şeyler öğrenenler varsa da dinî bilgi açısından ilçe halkı sanki Mekke şehrinin "cahiliye devrini" yaşıyordu.” (Altıkulaç, 2016, ss. 54-55).

Altıkulaç, yaşadığı bu manzara karşısında, “dinî bilgi açısından ilçe halkı sanki Mekke şehrinin "cahiliye devrini" yaşıyordu.” sözlerini sarf etmiştir. Ancak şu bir gerçektir ki Altıkulaç’ın bu yorumunun sadece ilçe halkını değil tüm ülkenin insanlarını kapsadığı ortadadır. Din eğitiminin tek tek tüm örgün ve yaygın eğitim kurumlarından kaldırılmaya başlandığı yıllardan 1948 yılına kadar ülkede resmi olarak din eğitimi faaliyetlerini sürdüren tek kurum Kur’an kurslarıdır. Bu kursların, sayı itibarıyla ülkenin din eğitimi ihtiyacına cevap vermekten çok uzak olduğu açıktır.

2.2.2. 1950-1982 Yılları Arasında Kur’an Kursları

1950 yılına gelindiğinde yapılan genel seçimler sonrası Demokrat Parti seçimleri kazanmış ve yeni bir dönem başlamıştır. Çok partili hayata geçildikten sonra din-devlet, din siyaset ilişkileri çerçevesinde din eğitimi ve din hizmetleri alanlarında toplumu rahatlatacak önemli değişim ve gelişmeler meydana gelmiştir (Buyrukçu, 2001, s. 41). Kur’an eğitim ve öğretimi serbest bırakılmıştır. Bir taraftan resmi Kur’an kursu sayısının artmasına müsaade edilirken diğer taraftan gayri resmi olarak yapılan Kur’an öğretimine de engel olunmamıştır (Öcal, 2011, ss. 518-519).

Böylelikle Türkiye’de din eğitimi ve öğretimi ile dini hayat bakımından rahatlama sürecine girilmiştir. 1959 yılında Konya’da halasını ziyarete giden Ali Ulvi Kurucu dini hayatta meydana gelen rahatlama şu sözlerle dile getirmiştir:

Hatice halamı, Sarıyakup'taki evinde ziyaret etmiştim. Sohbet ederken, kapının önüne bir otomobil geldi, korna çaldı. Halam, "Bekleyin, geliyorum" diye haber gönderdi. "Ne için geldiklerini" sordum. Halam "Beni almaya geldiler." dedi. Sebebini sorunca da "Ben bir hafız kursuna gidiyorum. Kızları okutuyorum. Talebe yetiştiriyorum." diye cevap verdi. O günlerde yapılan hizmetler hakkında biraz konuşunca, halam duygulandı. Gözlerinden yaşlar akarak şunları söyledi: "Evladım bundan yirmi sene evvel, deden Kur'an-ı Kerim okuttuğundan dolayı tevkif ediliyordu. Onun kızı, bugün, arabalarla resmen Kur'an kursuna gidip, hafız yetiştiriyor. Deden, baban bu dertle şehit oldular. Onlar insanları, Allah yolunda Kur'an'la irşad etmekten suçlu bulundular, mahkûm edildiler. Fakat Kur'an'ın mucizesi zuhur ediyor. Onların okutamadığı Kur'an'ı bugün bizler serbestçe okutuyoruz. Bu araba şimdi beni Kur'an kursuna götürecektir, orada kız hafızlar yetiştireceğim. Kur'an-ı Kerim, kıyamete kadar sönmeyecek bir nurdur, Elhamdülillah." (Düzdağ, 2016, s. 151)

Çok partili hayata geçildikten sonra uygulanan laiklik politikalarındaki yumuşama, din eğitimi üzerindeki baskıların azalmasına da sebep olmuş, böylece halkın söz konusu kurslara olan ilgi ve alakası daha çok artmıştır (Buyrukçu, 2001, s. 43). Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı resmi Kur'an kurslarının yanında birtakım şartları taşımak koşuluyla "Fahri Kur'an Kursları"nın açılmasına da izin verilmiştir (Buyrukçu, 2007, ss. 144-145). Hafızlık diploması alan imamlara fahri Kur'an kursu açma izni verildikten sonra yıllardır gayri resmi bir şekilde varlığını devam ettiren Kur'an kurslarının resmiyet kazanması için pek çok başvuru olmuştur. Aynı şekilde Kutuz Hoca da mevcut olan Kur'an kursunu resmi hale getirmek için 60 ihtilalinden sonra müracaatta bulunmuştur. Evrakları kaymakama götürdüğünde yaşadığı olayı şöyle anlatmaktadır:

Asker kıyafetiyle koltukta oturan yüzbaşı beni iyi karşılamadı, 15 dakika ayakta tuttu ve "senin tahsilin yok, okuma çağındaki çocukları meşgul edeceksin..." gibi sert sayılabilecek sözler söyledi. Ben de "komutanım, bana zeki çocukları vermezler, bir yerde okuyamayan çocukları okutur, onları kahve köşelerinden kurtarırım" dedim. Pek inanmadı ama evrak muhkem olduğu için de reddedemedi. "İkizdere Müftülüğüne, Emir ve kanunlar muvacehesinde dilekçenin incelenmesi..." yazısıyla evrakı müftülüğe götürmemi söyledi. Götürdüm. Müftülük Diyanet'e yazdı, Diyanet uygun görmekle beraber hafızlık diplomamın ibrazını istedi. Hafızdım ama diplomam yoktu. Resmen Kur'an kursu hocası olan Hızır Hoca'ya müracaat ettim. Yaşım büyüktü, ondan diploma almam mümkün değildi. Müftü Efendinin de fikrine uygun olarak "Hafızlığını yapmış olarak kursumuza geldi, benden de tashih-i hurûf, talim ve aşere okudu" şerhiyle diplomamı verdi. Böylece kursu resmen de açmış olduk (Kara, 2019, s. 163).

Resmi ve fahri Kur'an kursu sayılarında, öğretici ve öğrenci sayılarında 1951 yılından sonra hızlı bir artış gözlenmiştir (Buyrukçu, 2001, s. 43). 1925-1930 yılları arasında sadece 10 tane Kur'an kursu bulunmaktayken, 1930'dan 1950'ye kadar bu sayı 117'ye ulaşmış, 1951-1960 yılları arasında kurs sayısı 301'e, 1960-1970 yılları arasında ise 749'a yükselmiştir (Öcal, 2003, ss. 381-382). Bu durum ilerleyen yıllarda kurslarla ilgili yönetim, denetim, uygulama birliğinin olmaması gibi sorunları beraberinde getirmiştir (Buyrukçu, 2007, ss. 144-145).

Kur'an kurslarının denetimi sistemli bir şekilde yapılmadığı için kimi kurslar denetlenirken kimisi denetlenmemiş ya da denetleme esnasında gerekli özen yeterince gösterilmemiştir. Kutuz Hoca Kur'an kursunun denetlenmesini şu sözlerle anlatmıştır:

Mevzuat icabı teftişimizi hem Diyanet adına müftü efendi hem de Millî Eğitim Bakanlığı adına ilköğretim müfettişleri yapardı. Müftü efendi ne yaptığımı bildiği için hususi teftişler yapmaz, bazen mevzuatla ilgili meseleleri sorar veya hatırlatırdı. İlköğretim müfettişleri ise köyümüzdeki ilkokulu teftişe geldiklerinde, okula çok yakın olan kursumuza da uğrarlardı. Ekseriyetle müfettişle birlikte kursa gelen başöğretmen Seyfullah Hoca (Günaydın) cemaatimden olduğu ve muhtemelen hakkımda bazı bilgiler verdiği için müfettişler âdeten teftiş etmiş olurlardı. Zaten yaşlı ve olgun insanlardı, rencide edici veya hesaba çekici herhangi bir muamelelerini hatırlamıyorum. Saygılı davranır, güzel konuşurlardı. (Kara, 2019, ss. 166-167).

Kutuz Hoca'nın hatıratında verdiği bu bilgiler kurslarının denetiminin nasıl yapıldığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Zira ilerleyen yıllarda denetimden uzak olarak açılan Kur'an kursları eğitim nitelik, öğrenci ve öğretmen şartları gibi konular bakımından büyük problem oluşturmuştur.

Millî Eğitim Bakanlığının 6 Şubat 1980 tarihinde hazırlanmış olduğu Din Eğitimi Çalışma Grubu Raporu'nda Kur'an kurslarıyla ilgili önemli tespitler yapılmıştır. Söz konusu tespitlerden biri denetlenemeyen Kur'an Kurslarıyla alakalıdır. Özetle raporda, kurslarda yerde halı ve kilim üzerine kıvrılmış yatan gençler örnek gösterilerek kursların mevcut koşullarından bahsedilmiştir. Koşullar gözler önüne serildikten sonra bir bakanlık müfettişi, "18. Yüzyılın medreseleri 1960'ların Kur'an kursundan çok daha modernidir" tespitini yapmıştır (Ayhan, 2014, ss. 457-458). Dönemin raporlarına ve hatıratlardaki örneklerle bakıldığında veriler bu tespiti destekler niteliktedir. Örneğin, Diyanet İşleri Reisliği yaptığı dönemde çıktığı yurt gezilerinde bazı Kur'an kurslarını tetkik eden Ahmet Hamdi Akseki raporunda, kursların bir caminin avlusunda veya bir medrese kalıntısının elverişsiz mahallerinde bulunmasından dolayı fiziki şartların iç açıcı olmadığını belirtmiştir (Erşahin, 1991, s. 40).

Sayıları giderek artan Kur'an kurslarının denetimden uzak hali 1960'lı yıllarda Kuran kurslarında hocalık yapan Ali Özek'inde dikkatini çekmiştir. Kurslardaki talebelerin durumlarının iç yakıcılığından bahseden Özek, en fazla 3-4 kişinin kalabileceği odalara 7-8 öğrenciyi koyduklarından dolayı öğrencilerin yatacak ranzalarının perişanlığından bahsederek fiziki şartların olumsuzluğuna dikkat çekmiştir.

O yıllarda Tatar bir çocukla muhabbet eden Özek ondan Kur'an kurslarına dair şu sözleri işitmiştir:

"Birkaç arkadaş Eskişehir'de Kur'an kursuna gittik. Bir sene kaldıktan sonra oradan kaçtık" dedi. Niye kaçtıklarını sordum. "Üç sebebi var. Birincisi dövüyorlardı. İkincisi aç bırakıyorlardı. Mesela dersini yapamadın mı, bir öğün yemeği kesiyorlardı. Üçüncüsü de hasta olduğumuz zaman yalan söylüyorsun diyerek bizi doktora göstermiyorlardı. Dayanamadık, neticede kaçtık" dedi (Yıldırım, 2012, ss. 182-184).

Bunun üzerine Kur'an kurslarında talebelere kötü muamele yapıldığını öğrenen Özek, 20-25 kadar Kur'an Kursu hocasıyla yanlış durumu izah etmek için toplantı yapmıştır. Söz konusu toplantıdan şu anekdotlar aktarılmıştır:

Bir kere dayak dinen de örfen de bizim sistemimizde yok. Bu nasıl oluyor?" dedim. Birçoğu kabul etti ama 5-6 tane hoca ısrar etti. "Bu işler dayaksız yürümez" dedi. Bir türlü adamlara anlatamadık. Hatta öyle Kur'an kursları varmış ki, eziyet aletleri bulunduruyormuş ve onunla talebeyi korkutuyorlarmış. Onlara şunu anlatmaya çalıştım. Mesela Rusya'da okullarda dayak yasaktır. Gerçekten komünist devrimin bir başarısı varsa, o da sadece eğitim ve öğretimdedir. Bu işe çok önem vermişler ve bütün vatandaşlarını lise mezunu yapmışlar. Daha sonra bu konuda biraz araştırma yaptım. Öyle ki, küçük yaştaki çocuklara dayak atıldığı zaman şuur altında birikiyor. Sonra fırsat bulduğu zaman o da başkasına dayak atıyor. Psikolojik bir şey bu. Mesela dayak yiyerek okumuş bir öğretmen talebeyi dövmekten zevk alır (Yıldırım, 2012, ss. 182-184).

Hatıratlarda karşımıza çıkan bu bilgiler göstermektedir ki sayıları her geçen gün artan kursların eğitim öğretim faaliyetleri ve kurslardaki öğrencilerin yaşama koşulları resmi bir otorite tarafından yeterince denetlenmemektedir. Denetlenmeyen kursların fiziki şartlarında ve eğitim anlayışlarında pek çok problem oluşmaktadır.

Böylelikle Kur'an eğitimi vermek amacıyla pek çok yerde açılan kursların denetiminin yanı sıra kurslardaki eğitimin niteliği de gündeme gelmeye başlamıştır. 1961 yılında, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından toplanan Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi, VII. Milli Eğitim Şurasına sunmak üzere Kur'an kursları hakkındaki tespit ve görüşlerini içeren bir rapor hazırlamıştır. Hazırlanan raporda, yurdumuzda medreselerden daha kötü, ilkel şartlarda faaliyet gösteren binlerce Kur'an kursunun bulunduğu ve birçok

talebenin Suriye'ye giderek orada daha iyi şartlarda eğitim aldığı belirtilmiş ve kursların yeniden düzenlenmesi gerektiği ifade edilmiştir (Zengin, 2011, s. 15). Din eğitimi ile ilgili hazırlanan rapordan iki yıl sonra Nisan 1963'te Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez Araştırma ve Geliştirme Kurulu toplanarak Kur'an Kursları ile ilgili kararlar almıştır. Bu çerçevede, Kur'an kurslarının gayesi, kurslardaki tedrisat süresi, kursların ihtiyaçlarının karşılanması, kurstaki öğrencilerin iâşe ve ihatalarının sağlanması, kurs öğretmenlerinin kadroya bağlanması gibi konularda kararlar alınmıştır. Ancak alınan kararların uygulamaya geçirilmesi, 1971'de Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği'nin hazırlanmasından sonra mümkün olabilmıştır (Zengin, 2011, s. 18).

1965 tarih ve 633 sayılı "Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri" hakkında çıkartılan kanunla din eğitimi ve din hizmetleri alanında önemli değişiklikler olmuştur. Kanun'un yedinci maddesine göre, Kur'an kurslarının yönetim, eğitim ve öğretim işleri Millî Eğitim Bakanlığı ile iş birliği yaparak yürütme görevi Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiştir (Zengin, 2011, s. 19). Söz konusu kanun uyarınca Diyanet İşleri Başkanlığı görevini yerine getirmek üzere 1971 yılında "Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği"ni hazırlamıştır. Bu yönetmelikle Kur'an kursları açılış, işleyiş, eğitim-öğretim, yönetim ve denetim bakımından daha düzenli ve teşkilatlı bir statüye kavuşturulmuştur (Buyrukçu, 2001, s. 44).

Öyle anlaşılmaktadır ki 1971 yılında "Kur'an Kursları Yönetmeliği" çıkarılana kadar kurslardaki eğitim öğretimin amaçları, hedefleri, işleyişi ve eğitim- öğretim faaliyetleri hakkında kapsamlı bir düzenlemeye gidilmemiş, ilgili kanun ortaya konulmamıştır. Bu tarihe kadar müstakil bir müfredattan bahsetmek de mümkün gözükmemektedir. Örneğin Ahmet Hamdi Akseki'nin Diyanet İşleri Reisiyken bizzat yaptığı tetkiklerde kurslarda Kur'an alfabesi olarak Dr. Münif Çelebi'nin kitabı ve Kur'an-ı Kerim mushafı takip edilirken dini bilgiler için ders kitabı olarak Ahmet Hamdi Akseki tarafından kaleme alınan *İslam Dini ve Askere Din Kitabı* isimli kitapların okutulduğu bilgisine rastlanılmaktadır (Erşahin, 1991, s. 41).

1960 yılında Kur'an kursunu resmi bir şekilde açtıktan sonra bu kursta kendi çocukları da dahil 100 kadar talebe okuttuğunu belirten Kutuz Hoca kurs müfredatı ve kursun işleyişini şöyle anlatmıştır:

Kur'an kursunda derslerimiz sabahleyin erken saatlerde başlar, öğle ezanına kadar devam ederdi. Öğle ve ikinci namazlarını ezan okunduktan bir-bir buçuk saat sonra kılardık, onun için dersini alamayanları bazen öğle namazına kadar bekletirdim. Namazdan sonra bütün talebeler dağılırdı. 20-25 arasında talebe olduğu için Kur'an dersleri dışında vakit bulup da programda olan ilmihal bilgileri dersi yapamazdık. Ezberi ileride olanlara Tashih-i hurûf ve Tecvit okuturdum, hafızlığını bitirmek üzere olanların harflerin mahreçlerine ve tecvit kurallarına uygun okumalarına daha bir hassasiyet gösterirdim. İstisnai olarak çocuklara bazı konuşmalar yaptığım da olmuştur. (Kara, 2019, s. 166-167)

1962 yılında fahri din görevlisi olarak görev yapan köyünde kendi imkanlarıyla Kur'an kursu açan Gümüşhaneli Mehmet Devran Hoca Efendi kurstaki işleyişi şu sözlerle anlatmıştır:

Köyümüzün çocukları kursta yatmazdı, gündüz gelir ders alırlardı. Dışarıdan olan talebelerin hepsi, ki bunlar her dönem 70-80 kişiydi ve bazen de 100'e kadar çıkıyordu, yatılıydı. Öğrencilerimizin yeme ve içmesini de kendi imkânlarımızla dost, ahbap, mali gücü yerinde olanların desteği ve yardımıyla karşıladık. Diyanet teşkilatının Kur'an kursu müfredatı çok sınırlıydı Kur'an-ı Kerim'i okutmak, hafızlık yaptırmak, ahlâk, itikat ve ibadet gibi dersleri vermek gibi. Biz bununla yetinmedik Diyanetin programı dışında çok geniş ve ileri seviyede bir program uyguluyorduk. Örneğin üst seviye Arapça okutuyordum. Sarf olarak Emsile, Bina, Maksut, İzzi, Merah; nahiv olarak Evamil, İzhar, Kafîye, Molla Cami; akaid olarak Emali, Fıkhi Ekber, Ömer Neseî akaid kitabı, Ramazan Efendi, Calal; fıkıh olarak Kuduri, Merakıl Felah, Mülteka, Tahtavi, Dürer; usulü fıkıh; tefsir olarak Celaleyn, Gazi Beyzavi; hadis olarak Muhtarul Ehadis, Riyazü's Salihin, Şerhi Delil Falihi okutuyordum. Bu eğitimi başarıyla bitirenlere de icazet veriyorduk. Osmanlı medreselerinde de hemen hemen müfredatlar böyleydi... (Devran, 2021, s. 41-44)

Bakıldığında iki ayrı Kur'an kursundaki müfredat anlayışı görülmektedir. 1971 yılında ihdas edilen yönetmeliğe kadar kurslardaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin sınırlarını çizmek mümkün değilken söz konusu yönetmelikle birlikte kursların amaçları, hedefleri, kurslarda gerçekleştirilecek eğitim öğretim faaliyetleri kapsamlı bir şekilde ortaya konularak sınırları belirlenmiştir (Buyrukçu, 2001, s. 45). 1971 tarihli yönetmelik, 16 Kasım 1990 tarihinde 633 sayılı Kanun'a dayanılarak hazırlanan "Diyanet İşleri

Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği" nin yürürlüğe girmesine kadar bazı maddelerinde yapılan değişikliklerle birlikte uygulanmıştır (Zengin, 2011, s. 20).

Kur'an kursları 1924'ten itibaren hiçbir dönemde kapatılmamış sayıları çok sınırlı tutulmakla beraber bugüne kadar eğitime ara vermeden faaliyet göstermiştir. Bu yönüyle Cumhuriyet'in ilanından itibaren kapatılmadan günümüze kadar gelen din eğitimi ve öğretimi yapan tek kurum olma özelliğini taşımaktadır (Ayhan, 2014, s. 483). 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki ağır baskılara rağmen herhangi bir karşılık beklemeksizin gönüllü olarak sürdürülen Kur'an eğitiminin ve öğretiminin ikinci bir boyutu daha vardır ki, o da kalitedir. Kur'an Kurslarında elde edilen başarı ve başarısızlık, başka bir deyişle verimlilik yahut kalitenin de geniş çaplı olarak ele alınması gerekmektedir (Öcal, 2004, s. 102). Ancak bu konu araştırmamızın sınırları dışında kaldığı için yer verilmeyecektir.

Sonuç olarak Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yeni bir kurum olarak ortaya çıkan Kur'an kursları tarihsel süreçte sayıları çok sınırlı tutulmakla birlikte bugüne kadar eğitime ara vermeyerek din görevlilerinin yetiştirilmesinde payı olan ve halkın dini ihtiyaçlarını tamamlayan bir kurum olarak değerlendirilmektedir (Cebeci, 1996, s. 32). Hatıratlarda karşımıza çıkan bilgiler de bu tezi destekler nitelik taşımaktadır.

SONUÇ

Hatıratlarda, resmî belgelerde bulunmayan eşsiz değerde bilgiler bulunmaktadır. Olayların göz ardı edilmiş, unutulmuş ya da keşfedilmemiş yanlarına ışık tutmaktadır. Bu yönüyle hatıratlar tarihin karanlıkta kalmış noktalarını aydınlatmaktadırlar. (Demirtaş, 2017, s. 178). Dolayısıyla bu tür kaynaklar tarih araştırmalarında son derece önemli olup araştırmalarda kullanılan arşiv metinleri, süreli yayınlar ve kitapların yanında tamamlayıcı bir konuma sahiptirler (Birinci, 1998, s. 618). Hatıratların resmî belgelerin tamamlayıcı konumunda olmasından hareketle çalışmamızda kullanılarak din eğitimi tarihinin satır aralarına inmek hedeflenmiştir. Bu kapsamda Türkiye’de 1923-1982 yılları arasında örgün ve yaygın din eğitime dair en temel başlıklar ele alınmıştır. Din dersi, İmam Hatip Okulları, Yüksek Din Öğretimi Kurumları, Kur’an Kursları ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın tarihi serencamı hatıratlar ekseninde incelenmiştir.

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından bu yana eğitim sistemi içerisinde dine yer verilip verilmemesi, yer verilecekse bunun ne düzeyde olması gerektiği sürekli tartışma konusu olmuştur. Bu durum eğitim sistemi üzerinde uygulanan politikalara da yansımıştır. Nitekim ülkemiz, Cumhuriyet tarihi boyunca din eğitimi açısından oldukça farklı deneyime sahiptir. Tevhid-i Tedrisat’ın ilanı ile birlikte başlayan bu süreç günümüze kadar devam etmiştir. İmam Hatip okulu ve İlahiyat Fakültesinin açılıp, kapatılması, sonra tekrar açılması, Kur’an kursu adında, Kur’an eğitimi veren Cumhuriyet’e özgü bir kurumun ortaya çıkması, okullardaki din dersine hiç yer verilmemesi, sonra seçmeli olarak konulması ve nihayet zorunlu hale getirilmesi gibi uygulamalar bu serüvenin sadece bir kısmını oluşturmaktadır.

Ülkemizde din eğitimi tarihinde yaşanan bu farklı deneyimlerin hatıratlar bağlamında ele alınması, resmi tarih belgelerinin eksik bıraktığı, ihmal ettiği ya da görmezden geldiği noktaların ortaya konması açısından faydalı olmuştur (Davutoğlu, 1996, s. 178). Örneğin, resmi kayıtlara göre din dersi köy okulları müfredatından 1939

yılında çıkartılmıştır. Oysa Kutuz Hoca'nın ilk mektep tahsilini yaptığı 1931-1934 yılları arasında müfredatta din dersinin olmaması dikkat çekicidir. Kutuz Hoca'nın hatıratının satır aralarında rastlanan bu bilgiden, din dersinin resmi olarak müfredattan çıkarılmasından çok önce Kutuz Hoca'nın okuduğu köy okulunda okutulmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Resmi kayıtlara göre 1939 yılında çıkartılan din dersinin 1930'lu yılların başında bir köy okulunda neden okutulmadığı, bu uygulamanın sadece o okula mı özgü olduğu araştırmaya değerdir.

Bir diğer örnek şu şekildedir; Diyanet İşleri Reisliği vasıtasıyla 1927 yılında yürürlüğe giren bir genelgeye göre ülke çapındaki tüm camilerde hutbelerin vaaz ve nasihat kısmının Türkçe olarak okunması kararlaştırılmıştır. Resmi kayıtlara göre bu tarihten itibaren ülkenin dört bir yanındaki camilerde alınan karar titizlikle uygulanmıştır. Ancak Kutuz Hoca'nın hatıratının satır aralarında 1948 yılında dahi pek çok köyde hutbelerin tamamının Arapça olarak okunduğu bilgisine ulaşılmıştır. Bu durum genelgenin çıkartılmasının üstünden 21 yıl geçmesine rağmen halkın kanunları benimsemekte zorluk çektiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Araştırmamızda karşımıza çıkan bir başka örnek ise şudur; 1930'lu yıllara gelindiğinde örgün eğitim sisteminden din dersinin tamamen kaldırılması, yaygın eğitim sisteminde de din dersinin son derece sınırlı hale getirilmesi üzerine Kur'an öğretimi dahil bütün din eğitim ve öğretim faaliyetleri tamamen ailelere bırakılmıştır. Bu durumda halk, bütün baskılara, yasaklamalara ve cezalandırmalara rağmen gayri resmi yollarla gizli bir biçimde din eğitimi ve öğretimi faaliyetlerini sürdürmeye çalışmıştır. Bu çabalar hatıratlara da yansımıştır. Hatıratlarda jandarma baskınlarına karşı evlerin çatılarına, damlarına, tepelere jandarmaları gözetlemek için nöbetçi olarak konulan kimselerden bahsedilmektedir. Tayyar Altıkulaç, Kutuz Hoca, Hayreddin Karaman, Nureddin Boyacılar gibi isimler tuttıkları nöbetleri hatıratlarında anlatmışlardır. Bu hatıratlarda her şeye rağmen aniden baskın yapan jandarmaların çantalarına yağ, bal, yoğurt, yumurta konularak baskınların engellenmeye çalışıldığı ifade edilmiştir. Bu durum Türkiye'de 1950'li yıllara kadar inandığı dinin gereklerini öğrenmek ve öğrendikleri bilgileri tatbik etmek isteyen insanların çektiği sıkıntıları göstermektedir. Bir köy hocasının, müftünün, imamın ya da öğretmeninin hatıratından o dönemin siyasi, sosyal, kültürel şartları içerisinde kendilerini var kılma çabalarına, hayata dair bakış açılarına, olayları ve kurumları nasıl

değerlendirdiklerine şahit olunmaktadır. Bu yanıyla hatıratlar, yazarın yanı sıra toplumların da hafızasını oluşturmaktadır.

Hatıratlar, toplumların hafıza kayıtlarını oluşturması bakımından yakın tarih araştırmalarının ana kaynaklarından biridir. Bu türden metinler resmi kayıtların vermediği ya da veremeyeceği bilgileri içermesi bakımından önem arz etmektedir. Siyasi tarih, eğitim tarihi, ekonomi tarihi gibi pek çok alanda kıymetli bilgiler sunmaktadır (Birinci, 2012, s. 71). Resmi vesikaların veremeyeceği bilgileri elde etmek tarih araştırmaları için bilgi çeşitliliğinin artması demektir. Bilgi çeşitliliğinin artması tarihin doğruya yakın bir şekilde okunmasına katkı sağlayacaktır. Çalışmamızda resmi kayıtlarda olmayan ancak hatıratların yer verdiği bilgilere rastlanılmıştır. Örneğin, din dersinin okullardan tamamen kaldırıldığı yıllarda hatıratlar, bazı öğretmenlerin din ve ahlak derslerinin eksikliğini hissederek müfredattaki diğer derslerin içinde dini ve ahlaki konulara sıkça yer verdiğini göstermiştir.

Hatıratlardan pratik sonuç çıkarmak da mümkündür. Örneğin, devletin açılan İmam Hatip kurslarına gerekli imkanları sağlamaması üzerine bu kurslara kayıt yaptıran öğrenci sayısında azalma olmuştur. Kursa katılan öğrenci sayısı az olduğunda kursun kapatılması şartı koşulduğu için Celal Hoca sokaktan topladığı işçileri günlük yevmiyelerini vermek suretiyle kursa devam eden öğrenci gibi göstermiştir. Böylece kursa kayıt olan kişi sayısını yüksek göstererek kursun kapatılmasına engel olmak istemiştir. Bu konudaki bir başka örnek Karadeniz'deki küçük bir köyde yaşanmıştır. Azalan talebe sayısından dolayı gittikçe küçülen Kur'an kursunun kapanmaması için vatandaşlar ilerlemiş yaşlarına rağmen kayıt olup, kalan mesailerinde Kur'an öğrenmeye başlamışlardır. Söz konusu örnekler halkın, resmi din eğitimi faaliyetlerinin devam etmesi için gösterdiği çabayı ortaya koymaktadır. Bu bilgi resmi vesikalarda yer almayan türden bir bilgidir.

Resmî belgeler kuru, stabil ve istatistikseldir. Bir bilgiyi duygusal bir değer yüklemekten aktarırlar, naklederler. Ancak hatıratlar resmî belgelerden farklı olarak duygusal veriler içerir, insanın iç dünyasında var olan duygu, düşünce ve fikirleri yansıtmaları bakımından önem arz eder. Resmî belgelerdeki kuruluk ve tekdüzellik hatıratlar vasıtasıyla telafi edilir (Birinci, Hatırat Türündeki Kaynakların Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Değeri , 1998, s. 618). Örneğin, 1950 yılında ezanın Arapça

okunmasına izin verilmiştir. Resmî belge sadece bu veriyi kaydederken, hatıratlar, ezanı Arapça olarak duyan halkın göz yaşlarını, adadığı adakları, akın akın camiye gidişlerini, o günü bayram havasında geçirdiklerini de nakletmiştir. Resmî belgeler İmam Hatip Okulları açılırken devletin bütçe tayin etmediği bilgisini vermekle yetinirken hatıratlar bu okulların açılması için vatandaşların adeta seferber olup varını yoğunu bu okullara verdiklerini aktarmıştır.

Hatıratların yansıttığı bu durum, yaşanan olaylarda hissedilen duygu durumunun tespitinde çok kıymetli kaynaklardır. Tarih araştırmalarında, tarih kitaplarından elde ettiğimiz bilimsel bilgiyle hatıratların hayatın insani boyutunu yansıtan yanının birbirini tamamlaması bakımından önem arz etmektedir.

Hatıratlar her ne kadar yakın tarih araştırmalarında kullanılması gereken en önemli kaynaklardan biri olsa da bu kaynakların sübjektif olduğu unutulmamalıdır. Bazen tarafgirlik içerebilen bu belgeler resmi kayıtlarla çelişebilir, resmi kayıtların ihmal ettiği yanları ortaya koyabilir ya da resmi kayıtlarla örtüşen bilgiler sunabilir. Çalışmamızda hatıratların verdiği bilgilerin pek çoğunun resmi arşivlerle örtüştüğü görülmektedir. Örneğin 1949 yılında ilkokulların 4. ve 5. sınıflarına isteğe bağlı olarak konulan din dersine ilk yıllar yoğun bir talep olmuştur. Ancak resmi verilere göre sonraki yıllarda öğrenci sayısında zamanla azalma görülmüştür. Öğrenci sayısındaki bu azalma hatıratlarda da mevzu bahis olmuş, bunun sebebi tartışılmıştır. Akseki, öğrencilerin yıllardır konulması çok istenen din dersini tercih etmeme sebebini dersin ihtiyari ve müfredat dışı olması ve dersi veren öğretmenlerin mezkûr alanda ehil olmaması olarak değerlendirmiştir. Yıllar sonra müfredata tekrar getirilen din dersinin uygulanmasında problemlerin yaşandığı ortaya çıkmıştır. Okul idarecilerinin tavrı din dersini seçen öğrencilerin sayısını etkilemiş, birçok okulda din dersinin boş geçirildiği bilgisi elde edilmiştir.

Öte yandan incelenen hatıratlardan elde edilen bilgilerden biri de din dersini seçen öğrencilere ya da öğretmenlere uygulanan baskıdır. Öğrencilerin birbirini dinli dinsiz şeklinde yaftalaması, okul idarecilerinin ve okuldaki diğer branş öğretmenlerinin din dersi öğretmenine karşı takındıkları olumsuz tavır hatıratlarda anlatılmıştır. Öyle ki din dersi öğretmenlerinin uğradıkları sosyal ve psikolojik baskı nedeniyle öğretmenler odasına girememesi, teneffüste koridor ve bahçede dolaştıkları ya da hizmetli odasında

oturdıkları anlatılanlar arasındadır. Celal Kırca din bilgisi öğretmeni olarak görev yaptığı okullarda diğer öğretmenlerin kendisine din dersi öğretmeni olduğu için selam vermediklerini ya da kapıda karşılaştıklarında kapıyı tutmadıklarını ifade etmiştir. Yaşanan bu geçiş döneminin sertliği birçok kırılmaya ve kopuşa zemin teşkil etmiştir. Bu geçiş dönemlerinde maruz kalınan sıkıntılardan haberdar olmak ve süreci analiz edebilmek adına hatıratlar önem teşkil etmektedir.

1950 yılında İmam Hatip Okullarının açılması için izin verildikten sonra devlet bu okullardaki öğretmenlerin maaşını karşılamak haricinde hiçbir maddi destekte bulunmamıştır. Okulların binasının bulunması, içerisine gerekli olan okul araç gereçlerinin temin edilmesi halk tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu durum hatıratlara çokça yansımıştır. Hatıratlar ülkenin dört bir tarafında İmam Hatip Okulları kurulması için seferber olan kişilerden bahsetmektedir. Örneğin, sokak sokak dolaşarak İstanbul İmam Hatip Okulu için bina arayan, binanın temin edilmesinden sonra bizzat tamir ve tadilat işleriyle ilgilenen kıymetli kişilerden birisi Celaleddin Ökten'dir. Hatıratlarda Celal Hoca'nın ilerlemiş yaşına rağmen sırtında sıra taşıyarak İstanbul İmam Hatip Okulu'nu kurduğundan bahsedilmektedir. Bu durum halkın söz konusu okullara verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir. Hatıratların satır aralarında Celal Hoca gibi fedakârlık yapan pek çok kimseden bahsedilmektedir.

İmam Hatip Okullarının açılmasıyla birlikte bu okullara halk tarafından rağbet gösterilmiş kısa sürede binleri aşan öğrenci sayısına ulaşmıştır. Söz konusu okullara kayıt yaptıran öğrencilerin çoğunun kırsal kesimden yani Anadolu'dan gelen çocuklar olduğu hatıratlardan anlaşılmaktadır. Hatıratlardan elde edilen bilgilere göre Anadolu'daki dindar aileler zamanın okul ve üniversitelerinde dinden uzak bir eğitim verilmesi sebebiyle genellikle çocuklarını okutmak istememişlerdir. Ancak İmam Hatip Okulları açıldıktan sonra bu okulların dini kimliğinden ötürü bizzat kendileri gidip çocuklarını kayıt ettirmişler ya da çocuklarının kayıt olması için gereken parayı zorluklar altında temin etmeye çalışmışlardır. Bir bakıma İmam Hatip Okulları Anadolu çocuklarının okullarda eğitime devam etmesi için bir kapı aralamıştır. Bu durum hatıratlardan elde edilen önemli bilgiler arasında yer almaktadır.

Sonuç olarak verilen örnekler sadece sınırlı sayıda hatıratın elde edilen bilgilerdir. Bu örnekler 1923-1982 yılları arasında toplumun hafızasını göstermesi

bakımından yabana atılamayacak türdendir. Tarihi tecrübenin mirasçıları olan kişilerin şahitlik ettiği olaylar resmi tarih verilerinin eksik kalan yerlerini doldurması bakımından dikkate değerdir. Hatıratlar, ülkemizdeki din eğitim tarihi ile ilgili ipuçları sunan, din eğitimi tarihi araştırmalarında göz ardı edilmeyecek bir kaynak grubudur ve alternatif bir kaynak olarak kullanılması faydalı olacaktır. Bu çerçevede çalışmada eğitim tarihine farklı bir açıdan yaklaşılmıştır. Ancak bu çalışmanın sınırlılıklarından ötürü belirli konuların detayına vukufiyet sağlanamamış ve bazı noktalarda eksik kalmıştır. Söz konusu eksikliklerin giderilmesinde diğer araştırmacıların daha başka hatıratları da inceleyen araştırmalar yapmalarına ihtiyaç vardır.

Kanaatimizce çalışmamız, eğitim tarihi ile toplumsal hafıza alanının beraber incelenmesi bağlamında henüz başlangıç seviyesinde olup bu alanda çok daha derinlikli çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Zira resmî belgeler ile toplumsal hafızayı temsil eden hatıratların mukayese edilmesiyle din eğitim tarihi tüm boyutlarıyla ortaya konabilecektir.

Öneriler

Bu araştırmadan elde edilen sonuçlar ışığında geliştirilen öneriler şöyle sıralanabilir:

1. Bu araştırma sadece 17 hatıratı kaynak olarak ele almıştır. Bununla birlikte çalışmanın hacmi göz önünde bulundurularak incelenemeyen ancak pek çok değerli bilgiler içeren nice hatıratlar bulunmaktadır. Diğer araştırmacıların söz konusu dönemlere ışık tutacak hatıratları ele almaları literatüre önemli bir katkı sunacaktır.
2. Çalışmamız dönem olarak 1923-1982 yılları arasını kapsamaktadır. Ancak bu konuyu tamamlayıcı olması bakımından 1982 sonrası dönem üzerine başka bir çalışma yapılabilir.
3. Bu araştırmadan ortaya çıkan problemler diğer araştırmalara konu edilerek incelenebilir. Örneğin Akseki'nin, “din eğitimi veren tüm kurumlar Diyanet İşleri Başkanlığı'na bırakılmalıdır” görüşü orijinal bir görüştür. Bu bir problem olarak başka bir çalışmanın ana konusu olabilir ve ilgili tüm hatıratlarda bu konunun izdüşümleri farklı görüşlerle mukayese edilerek işlenebilir. Ya da Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun hatıratlara yansımaları dönemin tüm hatıratlarında karşılaştırmalı olarak incelenebilir.

4. Çalışmamızın kapsamı dışında kaldığı için din-devlet, din eğitimi-siyaset ilişkilerine doğrudan girilmemiştir. Bu konuda yapılacak müstakbel çalışmalarla hatıratların bu alanda da değerlendirilmesi mümkündür.
5. Din eğitimi tarihi ile ilgili sınırları geniş araştırmalar yerine bu çalışmadan ortaya çıkan temalar göz önünde bulundurularak, daha spesifik konular hatıratlarda incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Akın, A. (2010). Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi (1920-1950). *Doktora Tezi*.
- Akseki, A. H. (1936). *Yeni Hutbelerim*. Cumhuriyet Matbaası.
- Akseki, A. H. (1948, Temmuz). İslam İlahiyat Fakültesi. *Sebilürreşad*, 1(9), 133-136.
- Akseki, A. H. (1950). Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Bir Rapor. *Sebilürreşad* (101).
- Akyüz, Y. (2010). *Türk Eğitim Tarihi*. Pegem Akademi.
- Albayrak, S. (1975). *Türkiye'de Din Kavgası*. İstanbul: Sebil Matbaacılık ve Ticaret.
- Altaş, N. (2002). Türkiye'de Örgün Eğitimde Dinin Yeri (1924-1980 Arası Din Öğretimi Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme). *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 219-229.
- Altıkulaç, T. (2016). *Zorlukları Aşarken* (Cilt 1). TDV Yayınları.
- Altıntaş, M. E. (2019). *Ateist Çevrelere Göre Zorunlu Din Dersleri*. Ankara: Maarif Mektepleri.
- Altıntaş, H. (1998). *Kur'an'ın Tercümesi ve Tercüme İle Namaz Meselesi*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Arslan, A. (1995). *Darülfünun'dan Üniversite'ye*. Kitabevi .
- Aşıkoğlu, N. Y. (2015). Yüksek Öğretimde Din Eğitimi ve Öğretimi. R. Doğan, & R. Ege içinde, *Din Eğitimi El Kitabı* (s. 181-197). Grafiker.
- Ateş, S. (2007). *Bir Ömür Böyle Geçti*. Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Avşar, Z., & Emre Kaya, A. E. (2017). Arapça Ezan Yasağı Ve Kaldırılması. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* (95), 94-123.
- Aydın, M. Ş. (1998). Eğitim Tarihi Araştırmaları Üzerine Notlar. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (5), 83-98.
- Aydın, M. Ş. (2000). *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923-1998)*. İBAV Yayınları.
- Aydın, M. Ş. (2008). *Bir Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursu*. Diyanet Yayınları.
- Aydın, M. Ş. (2016). *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı*. Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Aydın, M. Ş. (2021). *Din Eğitimi Bilimi*. Kimlik Yayınları.
- Ayhan, H. (1999). Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimine Genel Bakış. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39(2), 246.
- Ayhan, H. (2014). *İmam-Hatip Mektepleri*. Ensar Neşriyat.
- Ayhan, H. (2014). *Türkiye'de Din Eğitimi*. Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Baltacı, C. (2000). Türk Eğitim Sisteminde Kur'an Kurslarının Yeri. *Kur'an Kurslarında Eğitim Öğretim ve Verimlilik* (s. 15-18). içinde. Ensar Neşriyat.
- Başgil, A. F. (1990). *Hatıralar*. Boğaziçi Yayınları.
- Beşikçi, M. (2018). Tarih Yazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı? Birinci Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz. *Toplum ve Bilim* (144), s. 253-284.

- Bilgin, B. (1995). Zorunlu Temel Eğitim ve İmam Hatip Liseleri. *Kuruluşunun 43. yılında İmam Hatip Liseleri*. içinde Ensar Neşriyat.
- Bilgin, B. (2007). *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Gün Yayınları.
- Birinci, A. (1998). Hatırat Türündeki Kaynakların Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Değeri . (s. 611-620). Atatürk Araştırma Merkezi.
- Birinci, A. (2012). *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*. Dergâh Yayınları.
- Boyacılar, N. (2013). *Bir Ömür Böyle Geçti*. Tekin Kitabevi.
- Bozan, İ. (2007). *Devlet İle Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri... Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı*. İstanbul: TESEV Yayınları.
- Bulut, M. (1997). Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri. *Doktora Tezi*.
- Bulut, M. (2019). Camiler ve Cami Hizmetlerinin Evkaf Umum Müdürlüğüne İdaresi (1931-1950). *Diyanet İlmî Dergi*, 435-466.
- Buyrukçu, R. (2001). *Kur'an Kurslarında Din Eğitimi ve Öğretiminin Verimliliği Üzerine Bir Araştırma*. Fakülte Kitabevi Yayınları.
- Buyrukçu, R. (2007). *Kurumsal ve Değişim Boyutlarıyla Türkiye'de Mesleki Din Eğitimi*. Fakülte Kitabevi .
- Cebeci, S. (1996). *Din Eğitimi Bilimi Ve Türkiye'de Din Eğitimi*. Akdağ Yayınları.
- Ceridesi, T. Z. (1924, Mart 3). Zabıt Ceridesi.
- Cumhuriyet Gazetesi. (1926, Mayıs 3). *İkdam*.
- Cündioğlu, D. (1999). *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*. Kitabevi .
- Cündioğlu, D. (2008). *Arasokakların Tarihi*. Etkileşim Yayınları.
- Çakır, R., & Bozan, i. (2005). *Sivil, Şeffaf Ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* Tesev Yayınları.
- Çantay, H. B. (1957). Kur'an'a Karşı Suikast. *Sebilürreşad*, 18-22.
- Davutoğlu, A. (1996, Haziran 11). *Hatıralar: Toplumun hafıza kayıtları II*. Yeni Şafak: <https://www.yenisafak.com/yazarlar/ahmet-davutoglu/hatiralar-toplumun-hafiza-kayitlari-ii-2026856/>
- Demirtaş, B. (2017). Tarih Yazımında Hatırat Ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Örneği. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 165-181.
- Devran, Y. (2021). *Din Hizmetlerinde Geçen Bir Ömür: Gümüşhaneli Mehmet Devran Hoca Efendi*. Arı Sanat Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (1999). *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2013, Mayıs 28). *Kurumsal Tarihçe*. T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı. <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/1/>
- Diyanet Reisinin Mühim Beyanatı. (1950, Eylül). *Sebilürreşad*, 4(86).
- Doğan, R. (1998). Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 5-51.
- Doğan, R. (1999). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitimi-Öğretimi Ve Yapılan Tartışmalar. F. Unan, & Y. Hacaloğlu içinde,

- Cumhuriyet'in 75. yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi* (s. 227-297). Türk Yurdu Yayınları.
- Doruk, U. (2010, Kasım 29). *Köyümüzün Değerli Alimi Hafız Ali Osman Atakul*. yukarikesekoyu.blogspot.com.
<http://yukarikesekoyu.blogspot.com/2010/11/koyumuzun-degerli-alimi-hafiz-ali-osman.html/>
- Düzdağ, M. (2016). *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar*. Kaynak Yayınları .
- Edip, E. (1947, Aralık). *İslâm – Türk Ansiklopedisi*. Güneş Matbaası.
- Edip, E. (1947). Dini İrfan Müesseselerini Nasıl Yıktdılar. *Türk İslam Ansiklopedisi Mecmuası*, II(87).
- Edip, E. (1975). *Kara Kitap: Milleti Nasıl Aldattılar? Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar?*. Abdullah Işıklar Kitabevi.
- Emiroğlu, A. (2016). Türkiye'de Din Eğitimi Bağlamında İmam Hatip Okulları (1924-1980). (Doktora Tezi).
- Ergin, O. (1977). *Türk Maarif Tarihi*. Eser Matbaası.
- Erşahin, S. (1991). Bilinen Bilinmeyen Yönleriyle Diyanet. *Diyanet Aylık Dergi*.
- Gökalp, Z. (1970). *Türkçülüğün Esasları*. Milli Eğitim Basımevi.
- Hocaoğlu, İ. H. (1967, Ekim). İmam- Hatip Gençliği Muzaffer Olacaktır. *Tohum*(32), 18-21.
- İz, M. (2020). *Yılların İzi*. Kitabevi Yayınları.
- Jaschke, G. (1972). *Yeni Türkiye'de İslamlık*. Bilgi Yayınevi.
- Kara, İ. (2010). *Cumhuriyet Türkiyesinde Bir Mesele Olarak İslam*. Dergah Yayınları.
- Kara, İ. (2019). *Kutuz Hoca'nın Hatıraları: Cumhuriyet Devrinde Bir Köy Hocası*. Dergah Yayınları.
- Kara, İ., & Gündoğdu, R. K. (2019). *Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki Hayatı Eserleri Mücadelesi*. DİB Yayınları.
- Karakoç, İ. (2008). Edebiyat Tarihi Kaynaklarından Hatıralar ve Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat Hatıraları Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme. *Kebikeç*, 375-425.
- Karaman, H. (2008). *Bir varmış Bir yokmuş Hayatım ve Hatıralar 2* (Cilt 2). İz Yayıncılık.
- Karaman, H. (2008). *Bir Varmış Bir Yokmuş Hayatım ve Hatıralar* (Cilt 1). İz Yayıncılık.
- Kaymakcan, R. (2006). Din Eğitimi Politikaları Üzerine Düşünceler. *Ekev Akademi Dergisi*(27), s. 21-36.
- Kazıcı, Z. (2000). Bir Eğitim Kurumu Olarak Daru'l Kurra. *Kur'an Kurslarında Eğitim Öğretim ve Verimlilik* (s. 33-39). Ensar Neşriyat.
- Kırca, C. (2017). *Bir Nesle Mensubiyetin Hikayesi Anılar ve Düşünceler*. Kimlik Yayınları.
- Korkmaz, M. (2013). İhtiyaç Odaklı Yaygın Din Eğitimi Kur'an Kursları: Kayseri Örneği. Tezmer.
- Korkmaz, M. (2015). Kur'an Kurslarında Din Eğitimi. R. Doğan, & R. Ege içinde, *Din Eğitimi* (s. 285-312). Grafiker Yayınları.
- Korukcu, A. (2015). İmam Hatip Liseleri. R. Doğan, & R. Ege içinde, *Din Eğitimi* (s. 151). Grafiker Yayınları.

- Köksal, A. C. (2017). *İlim Semasında Bir Yıldız Mustafa Asım Köksal, Hayatı, Hatıraları, Eserlerinden Seçmeler*. Büyüyenay Yayınları.
- Köprülü, F. (1989). *Edebiyat Araştırmaları*. Ötüken.
- Kütükoğlu, M. S. (2014). *Tarih Araştırmalarında Usul*. Türk Tarih Kurumu.
- MEB Tebliğler Dergisi. (1986, Ekim 20). (2219).
- Meriç, N. (2021). *Ayşe Hümeysra Ökten Dindar Bir Doktor Hanım*. Timaş Yayınları.
- Mevlevi, T. (1990). *Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri*. Nehir Yayınları.
- Milli Eğitim Temel Kanunu. (1973, 24 Haziran). *T.C. Resmi Gazete*(14574).
- Milliyet Gazetesi. (1950, Haziran 5). *Arapça Ezana Müsade Ediliyor*.
- Oğan, M. (1950, Mart). İslam mektepleri ve İlahiyat Fakültesi. *Sebilürreşad*, 3(73), 364-365.
- Okay, M. (1997). *Hatırat*. (T. D. Vakfı, Prodüktör) Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hatırat/>
- Öcal, M. (1998). Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, s. 241-268.
- Öcal, M. (2003). *20. Yüzyılda Türkiye'de Din Eğitimi (Ders Notları)*. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Öcal, M. (2004). Türkiye'de Kur'an Eğitim ve Öğretiminde Görülen Gelişmeler ve Bir İcazetname Örneği. *Uludağ Üniversitesi İcazetname Örneği*, 81-140.
- Öcal, M. (2011). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*. Düşünce Kitapevi Yayınları.
- Öcal, M. (2013). Düünden Bugüne İmam Hatip Liseleri. *100. Yılında İmam Hatip Liseleri* (s. 65-104). Dem Yayınları.
- Özbek, A. (2005). Din Eğitiminde Meşruiyet Problemi. *Türk Milli Eğitim Sisteminde Din Eğitim ve Öğretimi Sempozyumu*. Yarınlr İçin Düşünce Platformu.
- Özdamar, M. (1993). *Celal Hoca Kuşağı*. Marifet Yayınları.
- Özdamar, M. (2017). *Mahir İz Hoca*. Kırkkandil Yayınları.
- Özek, A. (2000). *Kur'an Kurslarında Eğitim Öğretim ve Verimlilik*. Ensar Neşriyat.
- Özen, İ. (2016, Haziran). Hatıratlarda Siyasi, Sosyal Ve Kültürel Hayat (1930-1950). (Doktora Tezi).
- Özen, İ. (2017). Hatıratın Hikaye ve Roman Türüyle İlişkisi. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 233-255.
- Öztürk, V. (1997). Türkiye'de Din Eğitimi ve Siyaset(TBMM Zabıtlarında Din Eğitimi Tartışmaları 1920-1990). (Doktora Tezi).
- Parmaksızoğlu, İ. (1966). *Türkiye'de Din Eğitimi*. Milli Eğitim Basımevi.
- Sağman, A. R. (1951, Eylül 27). Mevlid Nasıl Okunur ve Mevlidhanlar. *Hakka Doğru*, 289(10).
- Şimşek, E. (2013). Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Dönüş Süreci (1946-1960). *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 391-414.
- Şimşek, H. (2009). Eğitim Tarihi Araştırmalarında Yöntem Sorunu. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 33-51.

- T.C. Başvekalet, Matbuat Umum Müdürlüğü İç Matbuat Dairesi . (1945).
- TBMM Tutanak Dergisi. (1962, Ocak 22). 2.
- TBMM Tutanak Dergisi. (1962, Şubat 19). 2.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1341, Şubat 21). 4.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1947, Aralık 27). 8.
- Turan, İ., & Nazıroğlu, B. (2020). Yüksek Din Öğretimi. İ. Turan, & B. Nazıroğlu içinde, *Din Eğitimi* (s. 145-166). Bilay Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*. (1982). resmigazete. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17863_1.pdf/
- Usta, M. (2001). *Türkiye'de Yüksek Din Öğretimin Kurumsallaşma ve Ekolleşme Sorunları*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Ünsür, A. (2005). *Kuruluşundan Günümüze İmam Hatip Liseleri*. Ensar Neşriyat .
- Vakit Gazetesi. (1933, Şubat 7). <https://www.gastearsivi.com/gazete/vakit/1933-02-07/1/>
- Yavuzer, H. (2006). *Çağdaş Din Hizmeti ve Diyanet İşleri Başkanlığı*. Laçın Yayınları.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, R. (2012). *Medreseden Üniversiteye Ali Özek*. Düşün Yayınları.
- Yorulmaz, H. (2014). *Bir Neslin Öncüsü Celal Hoca*. Hat Yayınevi.
- Yücel, İ. (1994). *Diyanet İşleri Başkanlığı*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/diyanet-isleri-baskanligi/>
- Yürük, T. (2011). Cumhuriyet Döneminde Din Derslerinin Statüsü ile İlgili Tartışma ve Öneriler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 239-254.
- Yürük, T. (2015). İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretimi: Din Dersleri. R. Doğan, & R. Ege içinde, *Din Eğitimi* (s. 115-147). Grafiker Yayınları.
- Zafer Gazetesi. (1950, Haziran 5). *Arapça Ezana Müsade Ediliyor*.
- Zengin, M. (2017). Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikalarının Din Dersi Öğretim Programlarına Etkisi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 113-137.
- Zengin, Z. S. (1997). Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme. *Vakıflar Dergisi*, 401-409.
- Zengin, Z. S. (2002, Mayıs-Ağustos). Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 5, s. 81-106.
- Zengin, Z. S. (2011). Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kur'an Kurslarının Kurulması ve Gelişimi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1-24.